

Філософська думка

5 1978

**ДО УВАГИ ПРОПАГАНДИСТІВ І СЛУХАЧІВ
ТЕОРЕТИЧНИХ СЕМІНАРІВ СИСТЕМИ ПАРТІЙНОГО НАВЧАННЯ**

На сторінках журналу «Філософська думка» друкуються матеріали на допомогу пропагандистам і слухачам теоретичного семінару, що вивчають нову Конституцію СРСР. У цьому номері вміщуються статті: Конституція діє, живе, працює; В. В. Оксамитний — Роль правової свідомості у піднесенні суспільно-політичної активності трудящих; О. О. Поліщук — Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій конституційних основ радянського ладу; Р. А. Ануфрієва, В. М. Мазур — Роль революційних традицій у вихованні молоді; В. Г. Алонова — Єдність поколінь в розвинутому соціалістичному суспільстві.

З М І С Т

До першої річниці прийняття нової Конституції СРСР

Конституція діє, живе, працює	3
Оксамитний В. В.—Роль правової свідомості у піднесенні суспільно-політичної активності трудящих	10
Поліщук О. О.—Проти буржуазно-націоналістичних фальсифікацій конституційних основ Радянського ладу	17

60 років ВЛКСМ

Ануфрієва Р. А., Мазур В. М.—Роль революційних традицій у вихованні молоді	27
Алопова В. Г.—Єдність поколінь в розвинутому соціалістичному суспільстві	34

Слово — молодим

Грінченко Л. М.—Про якісні аспекти способу життя	40
Злобіна О. Г.—Способи спілкування в системі соціалістичного способу життя	45
Донченко О. А.—Моделі і типи споживання	50
Хобта І. П.—Специфіка світоглядного відображення дійсності	55
Звіглянч В. О.—Методологічне значення принципу практики для вивчення категорій видимості та сутності	58
Парахонський Б. О.—Поняття методу і методологічного знання	62
Бухалов О. Ю.—Використання контент-аналізу у визначенні ефективності засобів масової інформації і пропаганди	67
Казієв Н. Е. (Москва) — Взаємодія опису і пояснення в пізнанні	72
Любимий Я. В.—Критика буржуазних концепцій «культурного елітаризму» <i>Vitaemo laureatim!</i>	77
	80

Карабанов М. В. (Москва) — Застосування класового критерію до історичного аналізу війни	81
Лутай В. С.—Онтологічний аспект марксистсько-ленінської філософії	91
Мазепа В. І., Яранцева Н. О.—Значення естетичної спадщини Л. М. Толстого. (До 150-річчя від дня народження письменника)	99

Критика буржуазної ідеології

Соболь О. М.—Криза буржуазної культури і її відображення в сучасній культурантропології США	108
---	-----

Критика і бібліографія

Кім Р. М. (Ворошиловград) — Особа за умов соціалізму	120
Васецький Г. С. (Москва) — Дослідження світогляду великого російського вченого і мислителя І. І. Мечникова	121
Васьків В. П. (Львів), Плисюк В. П. (Львів) — Комуністичне виховання студентів в умовах науково-технічної революції	122
Яроцький П. Л.—Ідеологічні функції релігійного сектантства в минулому і сьогодні	124
Кириченко М. Г.—Творча активність свідомості — об'єкт філософського дослідження	126

Філософська література, що вийшла в республіці 1977 р.	129
--	-----

Наші автори	136
-----------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

К ПЕРВОЙ ГОДОВЩИНЕ ПРИНЯТИЯ НОВОЙ КОНСТИТУЦИИ СССР. Конституция живет, действует, работает. *Оксамитный В. В.*— Роль правового сознания в повышении общественно-политической активности трудящихся. *Полищук А. А.*— Против буржуазно-националистических фальсификаций конституционных основ Советского строя. 60 ЛЕТ ВЛКСМ. *Ануфриева Р. А., Мазур В. Н.*— Роль революционных традиций в воспитании молодежи. *Алонова В. Г.*— Единство поколений в развитом социалистическом обществе. СЛОВО — МОЛОДЫМ. *Гринченко Л. М.*— О качественных аспектах образа жизни. *Злобина Е. Г.*— Способы общения в системе социалистического образа жизни. *Донченко Е. А.*— Модели и типы потребления. *Хобта И. П.*— Специфика мировоззренческого отражения действительности. *Звиглянич В. А.*— Методологическое значение принципа практики для изучения категорий видимости и сущности. *Парахонский Б. А.*— Понятия метода и методологического знания. *Бухалов А. Ю.*— Использование контент-анализа в определении эффективности средств массовой информации и пропаганды. *Казиев Н.* (Москва).— Взаимодействие описания и объяснения в познании. *Любимый Я. В.*— Критика буржуазных концепций «культурного элитаризма». Поздравляем лауреатов. ♦ *Карabanov Н. В.* (Москва).— Применение классового критерия к историческому анализу войны. *Лутай В. С.*— Онтологический аспект марксистско-ленинской философии. *Мазепа В. И., Яранцева Н. А.*— Значение эстетического наследия Л. Н. Толстого (К 150-летию со дня рождения писателя). КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *Соболь О. Н.*— Кризис буржуазной культуры и его отражение в современной культурантропологии США. КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ. *Ким Р. Н.* (Ворошиловград) — Личность в условиях социализма. *Васецкий Г. С.* (Москва) — Исследование мировоззрения великого русского ученого и мыслителя И. И. Мечникова *Васкис В. П.* (Львов), *Плисюк В. П.* (Львов) — Коммунистическое воспитание студентов в условиях научно-технической революции. *Яроцкий П. Л.*— Идеологические функции религиозного сектантства в прошлом и сегодня. *Кириченко И. Г.*— Творческая активность сознания — объект философского исследования. Философская литература, вышедшая в республике в 1977 году. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

ON THE FIRST ANNIVERSARY OF ADOPTING NEW CONSTITUTION OF THE USSR. The Constitution Lives, Acts, Works. *Oksamitny V. V.* The Role of Law Consciousness in Enhancing Socio-Political Activity of the Working People. *Polishchuk A. A.*— Against the Bourgeois-Nationalistic Falsifications of the Constitutional Foundations of the Soviet System. THE 60TH ANNIVERSARY OF THE YOUNG COMMUNIST LEAGUE. *Anufrieva R. A., Mazur V. N.*— The Role of Revolutionary Traditions in the Youth Education. *Alonova V. G.* Unity of Generations in the Developed Socialist Society. YOUNG SCIENTISTS TAKE THE FLOOR. *Grinchenko L. M.* On Qualitative Aspects of the Way of Life. *Zlobina E. G.*— Means of Intercourse in the System of the Socialist Way of Life. *Donchenko E. A.* Types Models and of Consumption. *Khobta I. P.*— Specificity of Weltanschauung Reflection of Reality *Zviglianich V. A.*— Methodological Significance of the Practice Principle for Studying Categories of Semblance and Essence. *Parakhonskij B. A.*— Notions of Method and Methodological Knowledge. *Bukhalov A. Ju.*— Use of Content-Analysis in Determining Efficiency of the Means of Mass Information and Propaganda. *Kaziev N.* (Moscow) — Interrelation of Description and Explanation in Cognition. *Ljubimyy Ya. V.* Criticism of Bourgeois Conceptions of «Cultural Elitism» Congratulate Laureates. ♦ *Karabanov N. V.* (Moscow) — Application of Class Criterion to the Historical Analysis of War. *Lutaj V. S.*— On Ontological Aspect of the Marxist-Leninist Philosophy. *Mazepa V. I., Jarantseva N. A.* On Significance of L. N. Tolstoj's Aesthetic Legacy. (On the 150th Anniversary of His Birth). CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *Sobol' O. N.* Crisis of Bourgeois Culture and Its Reflection in Modern Cultureanthropology of the USA. CRITICISM AND BIBLIOGRAPHY. *Kim R. N.* (Voroshilovgrad) — Personality Under Conditions of Socialism. *Vasetskij G. S.* (Moscow) — Study of the World Outlook of I. I. Mechnikov, the Great Russian Scientist and Thinker. *Vas'kiv V. P.* (Lvov), *Plisjuk V. P.* (Lvov) Communist Education of Students Under Conditions of Scientific and Technological Revolution. *Jarotskij P. L.*— Ideological Functions of Religious Sectarianism in the Past and Present. *Kirichenko N. G.*— Creative Activity of Consciousness as an Object of a Philosophical Study. Philosophical Literature Published in the Republic for 1977. OUR AUTHORS.

КОНСТИТУЦІЯ ДІЄ, ЖИВЕ, ПРАЦЮЄ

Минув рік від того дня, коли розпочала свій трудовий шлях нова Конституція СРСР — хартія розвинутого соціалізму. Це був рік героїчних звершень радянського народу під керівництвом бойового, випробуваного авангарду — партії комуністів. Могутня життєдайна сила нового Основного Закону Радянської держави зумовлена тим, що кожний рядок, кожне слово Конституції звірені з основоположними ідеями марксизму-ленізму — великого всеперемагаючого інтернаціонального вчення. Нова Радянська Конституція підготовлена тими надзвичайно важливими процесами, які відбулися в нашому суспільстві протягом його шістдесятирічної історії: невинним зростанням економіки, розвитком духовного життя, вдосконаленням соціальної структури. Кажучи словами В. І. Леніна, кожна радянська конституція «законодавчо закріплювала те, що вже існує на практиці»¹, і водночас накреслювала нові важливі завдання. Конституція розвинутого соціалізму, всебічно відобразивши історичні завоювання Країни Рад, відкрила грандіозну «перспективу дальшого розгортання комуністичного будівництва»². Вона справляє величезний вплив на економічне, політичне й ідеологічне життя нашої країни, на весь хід суспільного розвитку, сприяючи все повнішому розкриттю творчих сил нового ладу, переваг соціалістичного способу життя.

Нова Конституція СРСР, підкреслив у заключному слові на позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 7 жовтня 1977 року Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, почала «діяти, жити, працювати... Це значить, що кожна її стаття, кожне положення повинні повною мірою ввійти в живу практику повсюдної і повсякденної діяльності всіх державних органів, усіх службових осіб, усіх радянських громадян»³. Нова Радянська Конституція стала могутнім засобом дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії.

Партія виявляє постійну турботу про те, щоб трудящі не просто мали надані Конституцією можливості брати участь в управлінні суспільством, а й фактично, реально брали участь у ньому.

Безмежною вірою в народ, його творчу силу і енергію, високу політичну свідомість і активність пройняті рішення липневого (1978 р.) Пленуму Центрального Комітету КПРС, доповідь товариша Л. І. Брежнева «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР». Пленум розглянув актуальні проблеми сучасної аграрної політики партії, що втілює її ленінську стратегію і тактику в галузі сільського господарства на етапі зрілого соціалізму, глибоко і всебічно проаналізував важливі напрями боротьби за динамічний розвиток всіх галузей колгоспного і радгоспного виробництва, надійне забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною в інтересах нового значного підвищення народного добробуту, поставив нові величні завдання щодо розвитку сільського господарства, накреслив конкретні шляхи їх здійснення.

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 36, с. 471.

² Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978, с. 501.

³ Там же, с. 526.

Реалізація положень нової Конституції СРСР піднесла на якісно новий рівень усю державну і господарську діяльність. Прийняття Конституції і втілення її в життя стало могутнім імпульсом для вдосконалення багатогранної організаторської і виховної роботи Рад народних депутатів, для повного використання тих величезних можливостей, які мають двомільйонна армія депутатів — представників усіх верств населення, всіх професій, всіх національностей нашої країни — та 30-мільйонний актив Рад.

На базі Конституції СРСР розроблено і затверджено нові Конституції союзних і автономних республік. Успішно завершено велику й напружену роботу над конституційним оформленням суспільного й державного життя зрілого соціалізму. Нова Конституція СРСР стала серцевиною Зводу законів Радянської держави, складання якого здійснюється відповідно до рішень XXV з'їзду КПРС.

Велике значення для реалізації положень нової Конституції СРСР має послідовне вдосконалення радянського законодавства, пов'язане із зростим рівнем розвитку нашого суспільства і його економіки, зміцненням міжнародного авторитету Радянського Союзу, посиленням впливу миролюбної політики СРСР на розвиток міжнародних відносин. Яскравим виявом дедалі зростаючого впливу Основного Закону нашої держави на поглиблення і розширення соціалістичної демократії є правові акти, прийняті дев'ятою сесією Верховної Ради СРСР.

Значним кроком у справі вдосконалення радянського законодавства є Закон «Про Раду Міністрів СРСР», в якому на основі ленінських ідей і принципів визначені роль і завдання, основні напрями діяльності вищого виконавчого і розпорядчого органу державної влади нашої країни. З урахуванням здійсненого в новій Конституції дальшого розвитку демократичних принципів формування і діяльності Рад народних депутатів підготовлено і прийнято загальносоюзний Закон «Про вибори до Верховної Ради СРСР». Важливе місце в роботі сесії вищого органу влади посіли питання зовнішньої політики Радянської держави. Прийнято Закон «Про порядок укладання, виконання і денонсації міжнародних договорів СРСР», окремою постановою цілком і повністю схвалені зовнішньополітичний курс і практична діяльність Президії Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР по здійсненню миролюбної зовнішньої політики, по перетворенню в життя розробленої XXV з'їздом КПРС програми дальшої боротьби за мир і безпеку народів, проти гонки озброєнь, за зміцнення розрядки, за міжнародне співробітництво.

Важливі питання, пов'язані з втіленням у життя Конституції СРСР, Конституції Української РСР було розглянуто на восьмій сесії Верховної Ради нашої республіки.

В рішеннях XXV з'їзду КПРС, Пленумів ЦК партії, у новій Конституції СРСР і Конституції Української РСР знайшли чітке відображення високогуманні принципи соціалістичного природокористання, поєднання досягнень науково-технічного прогресу з бережливим ставленням до природи та її ресурсів, раціональним використанням і приношенням природних багатств. Широку програму заходів по дальшій реалізації цих принципів накреслено у постанові Верховної Ради Української РСР «Про стан і заходи по дальшому поліпшенню природоохоронної роботи в республіці в світлі рішень XXV з'їзду КПРС».

Нова Конституція СРСР законодавчо закріпила право громадян на користування досягненнями культури і вперше проголосила збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей обов'язком громадян Країни Рад. Такі ж права і обов'язки зафіксовано і в Конституції УРСР. Цій меті служить прийнятий восьмою сесією Верховної Ради СРСР

дев'ятого скликання Закон «Про охорону і використання пам'яток історії і культури». Восьма сесія Верховної Ради Української РСР прийняла Закон Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури» і Постанову Верховної Ради УРСР про порядок введення його в дію.

Реалізація положень нової Конституції сприяє постійному вдосконаленню всієї системи соціалістичного господарювання, дає можливість мільйонам і мільйонам радянських людей ще активніше включитися в управління економікою, усіма справами суспільства.

Всенародне обговорення проекту Конституції СРСР, проектів Конституцій союзних і автономних республік переросло в предметну, ділову розмову про корінні питання економічного і соціального розвитку нашої країни, про виконання історичних накреслень XXV з'їзду КПРС, планів і соціалістичних зобов'язань третього року п'ятирічки, про використання усіх резервів соціалістичної економіки для підвищення ефективності і якості суспільного виробництва.

Приплив творчої ініціативи, трудової і політичної активності, викликаний підготовкою нової Конституції СРСР, усе більшою мірою втілюється нині в конкретних формах дедалі ширшої участі трудящих у справах своєї загальнонародної держави. Одним із переконливих виявів зростання творчої активності народних мас є успішне виконання зобов'язань щодо дострокового, до першої річниці Конституції, завершення планів третього року п'ятирічки. Тільки в Українській РСР у цьому патріотичному русі взяли участь понад 907 тисяч трудящих, 46 тисяч трудових колективів. Понад двадцять мільйонів трудящих беруть участь у соціалістичному змаганні, більше половини з них борються за комуністичне ставлення до праці. Народились і здобули широку популярність багато нових дійових форм змагання, таких як особисті творчі плани, особисті рахунки економії, шефство над відстаючими колективами. Дедалі ширшого розмаху набувають такі почини, як «П'ятиріччі ефективності і якості — робітничу гарантію», «Робітничій ініціативі — інженерну підтримку» та багато інших. Нової висоти досяг масовий рух наставництва, який став виявом піклування старшого покоління трудівників Країни Рад про молоду зміну.

Нині наша країна перебуває на важливому етапі десятої п'ятирічки. Пройдено половину її шляху, на основних напрямках господарського і культурного будівництва закладено міцний фундамент для успішного виконання грандіозних планів, накреслених XXV з'їздом КПРС.

Успішно виконується Державний план економічного і соціального розвитку країни. Тільки за перше півріччя цього року було перевиконано планові завдання по більшості показників, досягнуто нових успіхів у всіх галузях народного господарства. Промисловість країни зробила ще один значний крок по маршруту п'ятирічки, збільшивши виробництво порівняно з тим же періодом минулого року на 5,2 процента (при річному плані 4,5 процента). Понад три чверті цього приросту досягнуто внаслідок підвищення продуктивності праці. Широко впроваджувались науково-технічні досягнення, освоєно й розпочато випуск 1200 нових видів виробів, поліпшилась якість продукції. Збільшився обсяг капітального будівництва. Як бойову програму дій сприйняли рішення липневого Пленуму ЦК КПРС трудівники села, які успішно виконують додаткові зобов'язання по надплановому продажу державі сільськогосподарської продукції. Дедалі повно задовольняються життєві запити народу.

Українська РСР, розвиваючись у єдиному народногосподарському комплексі країни, добилась значних успіхів у всіх галузях економічного і соціального життя. Успішно виконуються і перевиконуються передба-

чені п'ятирічним планом завдання щодо зростання національного доходу, загальних обсягів випуску більшості найважливіших видів промислової продукції. Прискореними темпами розвивається сільське господарство. Успішно виконується поставлене товаришем Л. І. Брежнєвим завдання — продавати щорічно державі не менш як мільярд пудів зерна. Перевиконуються плани по виробництву і продажу державі цукрових буряків, овочів, м'яса, молока та іншої сільськогосподарської продукції. Цих успіхів досягнуто в основному за рахунок інтенсивних факторів — підвищення урожайності культур і продуктивності тваринництва.

Прийняття нової Конституції СРСР — не тільки історична подія в житті нашої країни, але й подія величезного міжнародного значення. Вона збагатила скарбницю досвіду світового соціалізму, стала надихаючим прикладом для народів братніх країн, які обрали шлях соціалістичного розвитку, додала впевненості трудящим масам країн капіталу в їх боротьбі за визволення від експлуатації. Нова Конституція СРСР наочно показує всьому світові, як розвивається соціалістична держава, дедалі міцніше і глибше утверджуючи соціалістичну демократію, переконливо демонструє переваги соціалістичного демократизму над будь-якими формами буржуазної демократії. В новій Конституції, підкреслює товариш Л. І. Брежнєв, «ширше, яскравіше і повніше, ніж будь-де і будь-коли, зафіксовано соціально-економічні і політичні права та свободи громадян і конкретні гарантії здійснення цих прав»⁴. Весь зміст Конституції спрямований до того, щоб неухильно розвивалась і всемірно підтримувалась історична творчість народних мас.

Підготовка, всенародне обговорення, одностайне схвалення нового Основного Закону Радянської держави, неухильне втілення кожної його статті, кожного положення в живу практику і повсякденну діяльність всіх державних органів, усіх радянських громадян, ставши могутнім засобом дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, завдали нищівного удару перекрученому й опошленому буржуазною і ревізійністською пропагандою тлумаченню понять демократії і прав людини. Вони переконливо показують трудящим усього світу класову спрямованість тих спекуляцій на питанні про права людини, до яких вдаються апологети імперіалізму, намагаючись оновити збанкрутілий арсенал традиційного антикомунізму.

Запорукою дедалі глибшого розвитку соціалістичної демократії є керівна і спрямовуюча роль Комуністичної партії. «На роль керівної і спрямовуючої сили нашого суспільства, — підкреслює товариш Л. І. Брежнєв, — КПРС висунута перемогою Жовтневої революції, всією шістдесятирічною історією країни Рад»⁵. Мірою того, як зростає масштабність і складність завдань, що розв'язуються нашим суспільством, удосконалюється партійне керівництво розвитком економіки і культури, поліпшується організаторська і політико-виховна робота в масах.

Вдосконалення партійного керівництва всіма сферами життя соціалістичного суспільства невіддільне від дбайливого ставлення до досвіду, нагромадженого в ході практичної боротьби за побудову нового суспільства. Зразком творчого осмислення цього досвіду є рішення XXV з'їзду КПРС, Пленумів ЦК, праці Генерального секретаря Центрального Комітету КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, в яких всебічно розвинуті актуальні проблеми марксистсько-ленінської теорії, розроблені стосовно сучасних умов шля-

⁴ Брежнєв Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 513.

⁵ Там же, с. 614.

хи дальшого вдосконалення організаторської, теоретичної і політичної діяльності партії. Надзвичайно важливе значення для такого вдосконалення мають нині книги товариша Л. І. Брежнева «Мала земля» і «Відродження», вихід яких у світ є великою подією в ідейному житті партії, в усьому громадсько-політичному житті нашої країни. Всенародне обговорення книг товариша Л. І. Брежнева стало важливою школою дальшого вдосконалення стилю і методів організаторської і політичної роботи, посилення партійного впливу на всіх ділянках господарського і культурного будівництва.

Підвищення керівної ролі Комуністичної партії в житті радянського суспільства, переконливим виявом якого є успішне втілення в життя нової Конституції СРСР, ще більше зміцнює і поглиблює велику, непорушну єдність партії і народу.

Конституція СРСР затвердила як найвищий принцип зовнішньої політики країни розвинутого соціалізму боротьбу за мир. Яскравим і послідовним втіленням у життя цього принципу є ті надзвичайно важливі ініціативи в галузі міжнародної безпеки, обмеження і припинення гонки озброєнь, недопущення створення нових засобів і методів масового знищення, ініціативи, з якими неодноразово виступала наша країна протягом року, що минув від дня прийняття конституції.

Нова Радянська Конституція концентрує в собі багатющий досвід здійснення ленінської національної політики. Вона є відображенням глибокого інтернаціоналізму соціалістичного суспільства. В Конституції підкреслюється, що «Союз Радянських Соціалістичних Республік — єдина союзна багатонаціональна держава, утворена на основі принципу соціалістичного федералізму, в результаті вільного самовизначення націй і добровільного об'єднання рівноправних радянських соціалістичних республік.

СРСР уособлює державну єдність радянського народу, згуртовує всі нації і народності з метою спільного будівництва комунізму»⁶. Соціально-політична єдність радянського народу є найважливішою умовою усебічного розквіту і взаємозбагачення кожної з соціалістичних націй і народностей.

Завдяки послідовному здійсненню ленінської національної політики КПРС і Радянської держави, непорушній єдності і братерському співробітництву народів СРСР, їх взаємодопомозі і дружбі стали можливими ті великі досягнення в розвитку соціалістичної державності, економіки і культури, до яких прийшли за роки Радянської влади трудящі Української РСР. «На історичному досвіді будівництва соціалізму і комунізму, на фактах повсякденного життя, — підкреслює член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар Центрального Комітету Компартії України товариш В. В. Щербицький, — ми переконуємося в тому, що свобода, щастя, успіхи українського народу можливі тільки в єдиному і могутньому Союзі РСР. І ми будемо робити все для зміцнення нашої Союзної держави. Така непохитна воля всього українського народу»⁷. Цю волю український народ з новою силою продемонстрував під час підготовки, обговорення і прийняття Конституції СРСР та Конституції УРСР, її виявом є неухильне втілення в життя положень нових Радянських Конституцій.

⁶ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Стаття 70. К., 1977, с. 26.

⁷ Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь товариша В. В. Щербицького на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року. — «Радянська Україна», 1978, 20 квітня.

Конституція СРСР, Конституції союзних і автономних республік узагальнили і увібрали в себе все найкраще, що дала практика державного будівництва в СРСР. Органічний зв'язок Конституцій союзних і автономних республік з Основним Законом Країни Рад є відображенням єдності політичної і економічної системи, єдності соціальної основи нашої держави, ідейно-політичної єдності радянського народу, його монолітної згуртованості навколо рідної Комуністичної партії. Прийняття нових Конституцій союзних і автономних республік стало видатною подією в житті радянських народів-братів, новим триумфом ленінської національної політики КПРС, справжнім святом радянської соціалістичної демократії. В Конституції СРСР, у кожній із Конституцій союзних й автономних республік дістали дальший розвиток і збагачення кардинальні питання державного будівництва в СРСР. Вони продемонстрували трудящим всього світу таке вирішення питань національно-державного устрою, яке забезпечує органічне, справді демократичне поєднання спільних інтересів багатонаціонального Союзу та кожної з республік, що його утворюють, всебічний розквіт всіх націй і народностей нашої країни, їх неухильне зближення.

Створення єдиної системи конституційного законодавства Союзу Радянських Соціалістичних Республік з новою силою підтвердило, що непорушна братерська дружба народів — справді неоціненне завоювання соціалістичного ладу, могутня рущийна сила його зміцнення й розвитку.

Нова Конституція нашої країни внесла істотний вклад в теорію й інтернаціональну практику будівництва соціалізму, збагативши їх досвідом організації першої в світі загальнонародної соціалістичної держави. Принципове значення тих яскравих виявів інтернаціоналізації революційного досвіду, які уособлює в собі Основний Закон розвинутого соціалістичного суспільства, глибоко і всебічно розкрито в статті товариша Л. І. Брежнева «Історичний рубіж на шляху до комунізму».

Незабаром уся наша країна відзначатиме 60-ту річницю Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді — бойового помічника партії комуністів.

Гаряче, усім серцем сприйняла радянська молодь нову Конституцію нашої країни. Тисячі й тисячі юнаків та дівчат гідно несуть трудову вахту на честь річниці Конституції, славного ювілею комсомолу. Свято зберігаючи революційні традиції старших поколінь, комсомол ударно трудиться на передових ділянках великої комуністичної будови. Бойовою програмою дій Ленінського комсомолу є історичні накреслення партії, положення і висновки, які містяться в промові товариша Л. І. Брежнева на XVIII з'їзді ВЛКСМ, ідейне багатство книг товариша Л. І. Брежнева «Мала земля» та «Відродження». Ці положення є взірцем активної життєвої позиції комуніста для кожної молодої людини Країни Рад.

Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді займає гідне місце в політичній системі радянського суспільства. Головне, що визначає обличчя радянської молоді — це глибока ідейна переконаність, самовідданість у праці, висока освіченість, громадянська активність. По-ударному працює на всіх ділянках комуністичного будівництва шестимільйонний загін комсомолії, уся молодь нашої республіки.

Немає такої галузі матеріального і духовного виробництва, де б не трудилась молодь. Тільки в Українській РСР в усіх галузях народного господарства зайнято близько 6 мільйонів юнаків і дівчат. Кожний другий працівник у промисловості, близько третини — у сільському господарстві, приблизно 40 процентів — у будівництві, майже половина всієї

інтелігенції — це молодь. Понад 23 тисячі молодих дослідників, біля 200 докторів і кандидатів наук, що є членами ВЛКСМ, працюють у наукових закладах і вузах республіки.

Партія і Радянська держава виявляють постійне піклування про молодь. Яскравим втіленням такого піклування, високого довір'я до радянської молоді є нова Конституція СРСР, яка закріпила і розширила права комсомолу. В Основному Законі нашої держави підкреслюється, що Ленінська Комуністична Спілка Молоді відповідно до своїх статутних завдань бере участь в управлінні державними і громадськими справами, розв'язанні політичних, господарських і соціально-культурних завдань. «Немає сумніву, — підкреслюється у привітанні ЦК КПРС XVIII з'їздові ВЛКСМ, — що комсомол уміло використає надані йому великі права в інтересах радянської молоді і всього суспільства, буде ще більшою мірою виявляти в роботі високу діловитість, ініціативу і почин»⁸.

Ленінський комсомол зустрічає своє шістдесятиріччя у справді знаменний час. Діє, живе, працює нова Конституція Країни Рад. Успішно завершується третій рік десятої п'ятирічки. Неухильно зростає міжнародний авторитет нашої Батьківщини, її вплив на хід світових подій.

Керівною і спрямовуючою силою у боротьбі за торжество ідеалів комунізму є ленінська партія комуністів.

Радянський народ, тісно згуртований навколо Комуністичної партії, відзначає річницю нової Конституції СРСР новими видатними успіхами на всіх ділянках комуністичного будівництва.

* * *

В передовой статье рассматривается животворное воздействие новой Конституции СССР на экономическую, политическую и идеологическую жизнь нашей страны.

⁸ «Комуніст України», 1978, № 5, с. 3.

РОЛЬ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ У ПІДНЕСЕННІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ ТРУДЯЩИХ

Розвиток радянського суспільства незмінно супроводжується залученням все нових мас людей до соціального управління. «На етапі зрілого соціалізму, в умовах загальнонародної держави дедалі ширша й активніша участь трудящих мас в управлінні життям країни міцно утвердилась як центральний напрям політичного розвитку радянського суспільства»¹.

Ця особливість суспільства розвинутого соціалізму яскраво відбита в новому Основному Законі нашої держави. У Конституції СРСР у статті 48-й підкреслено, що «громадяни СРСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні й прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення»².

Широке залучення до соціалістичного управління в сучасних умовах визначається не тільки і не стільки кількісними показниками, що відображають збільшення числа учасників управлінського процесу, скільки якісними. Громадяни нині більше підготовлені до виконання основних функцій управління, вони озброєні загальними та спеціальними знаннями, компетентно розв'язують різні управлінські завдання. Отже, їхня участь в соціальному управлінні стає дедалі змістовнішою. Цей процес є закономірним у послідовному вдосконаленні управління в суспільстві розвинутого соціалізму.

Управління соціальними процесами як цілеспрямований вплив політичної системи на суспільні відносини повною мірою реалізується лише за умов соціалістичних перетворень. «Чим більший розмах, чим більша широта історичних дій,— вказував В. І. Ленін,— тим більше число людей, яке в цих діях бере участь, і, навпаки, чим глибше перетворення, яке ми хочемо зробити, тим більше треба підняти інтерес до нього і свідоме ставлення, переконати в цій необхідності нові й нові мільйони і десятки мільйонів. Кінець кінцем тому наша революція всі інші революції далеко лишила за собою, що вона підняла через Радянську владу до активної участі в державному будівництві десятки мільйонів тих, які раніше лишалися незаінтересованими в цьому будівництві»³.

Високий рівень суспільно-політичної активності яскраво виявився під час всенародного обговорення проекту нової Конституції СРСР та конституцій союзних республік — законів, що мають вищу юридичну силу, покладені в основу управління державою та громадським життям країни. Обговорення проекту ще раз підтвердило тенденцію, властиву практиці нашого демократичного життя: всі значні законодавчі акти останнього часу приймалися лише з урахуванням результатів загальнонародного обговорення їх проектів. 80 процентів дорослого населення країни висловили свою думку щодо положень проекту Конституції СРСР; було внесено близько 400 тис. пропозицій, спрямованих на уточнення

¹ Брежнев Л. І. Історичний рубіж на шляху до комунізму. Стаття у журналі «Проблеми мира и социализма». — «Комуніст України», 1977, № 12, с. 28.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. 1977, с. 21.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 42, с. 133—134.

тексту; партійними, радянськими органами, редакціями засобів масової інформації, Конституційною комісією було одержано 180 тис. листів трудящих. Переважна більшість висловлених суджень, оцінок, пропозицій свідчить про високий рівень правової свідомості їх авторів. Це підтвердило, наприклад, і проведене співробітниками Академії суспільних наук при ЦК КПРС спільно з рядом місцевих партійних організацій, державними та господарськими органами різних регіонів країни репрезентативне соціологічне дослідження процесу обговорення проекту нової Конституції СРСР. Радянські люди: робітники, селяни, представники інтелігенції, які виступили у дослідженні як респонденти, вважають здійснення прав і свобод невід'ємними від виконання громадянами своїх обов'язків. Вони переконані, що права і свободи повинні надаватися відповідно до інтересів трудящих та з метою зміцнення соціалістичного ладу в нашій країні⁴.

На основі вивчення громадської думки про те, якою повинна бути найважливіша правова норма держави, стало можливим вдосконалити ряд положень проекту в напрямі дальшого розвитку соціалістичної демократії, в тому числі — у розширенні участі громадян в обговоренні та виробленні законів і рішень, в широкому контролі за їх перетворенням у життя. Були внесені поправки до 118 статей (з 173) та додано одну нову, якою конституційно закріплена дійова форма опосередкованого впливу мас на процес управління — накази виборців своїм повноважним представникам в органах державної влади.

В ході обговорення проекту дістали нове підтвердження нетерпимість радянських людей до будь-яких порушень соціалістичної законності та правового порядку, готовність діяти з метою припинення таких зловживань. Тільки в Українській РСР трудящі висловили понад 147 тисяч критичних зауважень та конкретних пропозицій щодо роботи різних установ, підприємств, організацій.

Одним з показових проявів суспільно-політичної активності трудящих нашої країни є участь у виборах.

Виключно висока активність виборців, якої не знає жодна капіталістична держава, є одним з великих завоювань нашого ладу, однією з незаперечних переваг соціалістичної демократії над буржуазною. Вона є показником високої політичної культури трудящих, їх глибокої зацікавленості у справах своєї загальнонародної держави. Ця зацікавленість знайшла свій вияв і у тому, що в процесі всенародного обговорення проекту Конституції СРСР та проектів Конституцій союзних республік трудящі внесли численні пропозиції, спрямовані на подальший розвиток демократичних принципів нашої виборчої системи, на вдосконалення організації та проведення виборів.

Ці пропозиції були всебічно проаналізовані у процесі підготовки і обговорення Конституції СРСР та Конституцій союзних республік і знайшли своє відображення у Основному Законі. З врахуванням цих пропозицій дев'ята сесія Верховної Ради СРСР прийняла Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік «Про вибори до Верховної Ради СРСР».

Соціалістична правосвідомість, яка виявляється у повазі до Конституції та інших радянських законів, добровільному та свідомому додержанні їх вимог, сприяє більш ефективному здійсненню функцій управління. Адже її вплив значною мірою зумовлює те, що у зрілому соціалістичному суспільстві поведінка членів суспільства розвивається

⁴ Див.: Керимов Д. А., Тощенко Ж. Т. Конституция СССР и развитие социально-политической активности трудящихся.— «Социологические исследования», 1978, № 1, с. 15.

в руслі загальних і основних цілей соціального управління, незалежно від контролю за нею з боку управлінських органів. Правова свідомість, будучи важливим засобом залучення до процесу соціального управління більш підготовлених громадян, що володіють спеціальними знаннями, водночас забезпечує свідоме виконання ними управлінських рішень, спричинює піднесення ефективності регулювання суспільних відносин.

Правова свідомість належить до одного з найбільш активно діючих видів суспільної свідомості, оскільки соціально-практична регулятивна функція переважає в неї над пізнавальною та оцінною функціями⁵. Цей аспект не завжди враховується під час дослідження суті правової свідомості, її ролі та специфіки.

Правова свідомість людей дістає свій вияв у їх соціальній активності та поведінці. Саме в реальній поведінці і виявляється правосвідомість окремої людини, набуваючи істотного мотивуючого значення для спрямованості людських учинків. У правосвідомості, як і в системі інших основних сфер свідомо-психічного життя людини, можна виділити три структурні рівні: пізнавальний (раціональний), оцінний (емоційний) та вольовий (поведінковий). Останній «виводить» її з пасивного стану і практично реалізує в певній діяльності.

Активний характер правової свідомості, її властивість спрямовувати, коригувати та стимулювати поведінку людей в соціально-правовій сфері виявляється у всіх її компонентах, що становлять органічну єдність: юридичних знаннях, вироблених на їх основі уявленнях та оцінках права і готовності діяти згідно з ними. Тому можна, гадаємо, стверджувати, що правова свідомість — це форма свідомості, яка відображує правову дійсність у формі юридичних знань, оцінного ставлення до права, правових установок та орієнтацій, що спрямовують людську поведінку в юридично значущих ситуаціях.

У своєму соціальному діянні право спирається на низку умов, що сприяють ефективності його регулятивного впливу і значною мірою визначають цю ефективність. Серед них одна з найважливіших — інтерналізація права, тобто засвоєння правових ідей, принципів та норм особою. Основні складові компоненти правосвідомості відображають різні ступені цієї інтерналізації.

В основі першого компонента структури правосвідомості — пізнавального — лежать знання про правові ідеї, принципи та норми, що практично виявляються у правових поглядах та уявленнях. Проте знання перетворюються у переконання за умови, якщо вони стають безпосередньою спонукою до діяльності, тобто на вищому рівні розвитку свідомості, оскільки «переконання — це світоглядні установки, які виробляються на основі життєвого досвіду, власного переконання у відповідності сприйнятого світогляду життєвим цілям і інтересам, об'єктивному ходу подій у суспільному житті»⁶. Ця закономірність, безумовно, наявна і в механізмі інтерналізації правових цінностей.

Правові знання, відбиваючи певний рівень пізнання права в суспільстві, є важливим засобом впливу на навколишню дійсність. Однак сама по собі правова інформація не обов'язково стає силою, що спонукає до діяльності. В деяких випадках здобуті особою знання про право не перетворюються в джерело бажаної для суспільства поведінки, провмірної та активної, оскільки сприймаються інколи лише як набір конкретних корисних істин, які допомагають в різних життєвих ситуаціях,

⁵ Див. про це: Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения. (Философско-методологический очерк). К., 1976, с. 170.

⁶ Шинкарук В. І. Науковий світогляд — ідейна основа формування всебічно розвиненої особи.— «Філософська думка», 1976, № 2, с. 17.

але не впливають на правові оцінки та переконання певної особи. Більше того, правові знання інколи використовуються для неправомірних дій. Це підтверджується даними різних юридичних досліджень, які констатують вищий рівень знання права, особливо кримінально-правових норм, в осіб, що мали «зіткнення» із законом. А серед багатьох осіб, які ніколи не чинили дій, що суперечать правовим регламентаціям, під час соціологічних анкетувань виявлено непоінформованість щодо основних правових вимог нашого життя. Отже, правове знання або правова необізнаність ще не є обов'язковими ознаками як правомірної, так і протиправної поведінки.

У нашому суспільстві постійно вдосконалюється система засобів інформування найширших верств населення як про основні права, так і про основні обов'язки особи перед суспільством. Піднесення рівня правової поінформованості громадян дозволяє активно формувати їх правильне оцінне ставлення до соціалістичного права, інших правових явищ. Оцінно-емоційний компонент правової свідомості характеризує міру засвоєння особою здобутих знань на рівні правових переживань, емоцій та почуттів. Адже, як відомо, саме в процесі формування позитивного або негативного ставлення особи до інформації виробляється переконаність — як наслідок раціонального пізнання світу і відображення емоційно-оцінного ставлення до нього, як єдність знання і почуттів⁷. Здатність людини до творчого мислення, правильного аналізу інформації, самостійного вироблення оцінок, її здатність свідомо керувати своїми вчинками — дуже важливі соціальні якості особи. Тому не можна недооцінювати третього структурного компонента правосвідомості — вольового (поведінкового), де знання права та правові переконання поєднуються з таким внутрішнім станом особи, який характеризується готовністю діяти певним чином відповідно до правових вимог.

Готовність як психічний стан особи, що передує певній активності, визначають, зокрема, такі взаємопов'язані елементи: усвідомлення своїх потреб і вимог суспільства; усвідомлення цілей, досягнення яких приводить до задоволення потреб або виконання вимог, осмислення та оцінка умов, в яких відбуватимуться наступні дії; визначення на підставі досвіду та оцінки наступних умов діяльності тощо⁸.

Як наслідок сукупного впливу зовнішніх та внутрішніх факторів, готовність до певної дії є ланкою, що пов'язує свідомість особи з її поведінкою. Зокрема, правова готовність пов'язує правосвідомість особи з її поведінковою активністю у сфері правового регулювання суспільних відносин. У цьому розумінні правові уявлення та переконання, які виявляються в правовій поведінці особи, можуть бути віднесені до правової орієнтації особи як специфічного аспекту правової свідомості. Поведінковий рівень правової орієнтації є правовою установкою — усвідомленим особою станом готовності до правової діяльності. Правова установка особи, концентруючи в собі найвищу ступінь інтерналізації велінь права, перетворюється на конкретну дію за допомогою усвідомленої спонукальної сили — відповідних мотивів правової поведінки.

Аналіз правової свідомості в її зв'язку з активними діями людини дозволяє схематично показати процес зумовленості її діяльності правовими вимогами таким чином: право (правові вимоги) — правосвідо-

⁷ Про це пише, наприклад, Кириллова М. В. Див.: Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив. (Социально-психологический аспект). К., 1975, с. 147.

⁸ Див. докладніше: Дьяченко М. И., Кандобович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Минск, 1976, с. 19.

мість (єдність правових знань, оцінного ставлення до права та готовності до правової діяльності) — правова діяльність (у вигляді вчинків, які мають правове значення). Таким чином, правова свідомість особи виступає як одна з основних ланок в ланцюгу, що закінчується активними діями людини, її вчинками.

Дослідження останніх років, спрямовані на визначення ролі правової свідомості в регуляції людської поведінки, дозволяють нам визначити основні види правових установок особи, яка додержується норм права. До них, на наш погляд, належать такі: соціально активна, звична, конформістська та маргінальна. Установки, як уже відомо, репрезентують правову свідомість на високій стадії її становлення, тобто є усвідомленим особою станом готовності до активних дій. Логічно припустити, що такі види правових установок через відповідні системи мотивів відбивають і адекватні їм типи реальної правомірної поведінки.

Нижчий тип правомірної поведінки, тобто додержання права людьми, індивідуальна правосвідомість яких ще не узгоджена потрібною мірою з вимогами правових норм, ми визначаємо як маргінальний. Він характерний для індивіда, який ще перебуває у процесі соціалізації, ще не набув усталених правових переконань. Від правопорушень він утримується, побоюючись можливих наслідків протиправного вчинку або з інших зовнішніх причин. Соціологічні дослідження, проведені на підприємствах республіки, показують, що такі мотиви властиві певною мірою для осіб віком до 18 років, які нещодавно почали трудове життя, не мають достатнього життєвого досвіду. Не випадково, що майже для кожного третього з цієї категорії опитаних відповідь на питання про найважливіші спонукальні мотиви його поведінки виявилась заважкою. Як правило, в осіб, що мають за мотив учинків «побоювання санкції», низький рівень правової свідомості. Саме в цій групі частіше, ніж в інших, на питання анкети давались відповіді, що суперечать нормам соціалістичного співжиття як з морального, так і з правового погляду.

Виконання правил поведінки у правовій сфері є інколи наслідком пристосування до зовнішніх обставин, ознакою конформізму. Однак конформістське сліпе дотримання права, без активного ставлення до нього на підставі особистих оцінок його корисності та необхідності, суперечить концепції радянського права. Адже право соціалістичного типу відображує ідеї, теорії і погляди класів, великих мас людей, які діють свідомо, цілеспрямовано, активно, по-новаторському, по-революційному⁹.

Про високий ступінь інтерналізації права особою можна говорити лише у зв'язку із свідомим додержанням нею вимог права на підставі переконаності як у доцільності його норм, так і в необхідності виконувати їх у повсякденному житті. Таке дотримання засвоєних правових ідей стає для людини в багатьох випадках само собою зрозумілим, звичним поведінковим актом. Норма, яка визначає ставлення людини до правил поведінки, є імпульсом для поведінкового акту, і якщо вона не зазнає «атак» з боку почуттів, якщо вона узгоджується з ними, то вона спрацьовує автоматично¹⁰. Така поведінка, як і установка, що її викликає, стають звичними.

Правові звички як поведінкові регулятори відіграють значну роль у процесі формування правомірної поведінки. Але в звичній діяльності є і негативний бік, оскільки вона може виступати консервативною силою.

⁹ Див.: Право и социология. М., 1973, с. 94.

¹⁰ Див.: Научно-техническая революция: личность, деятельность, коллектив, с. 133—134.

Цілі виховання розвинутої соціалістичної правосвідомості радянських людей полягають не лише у формуванні правової установки особи на звичне додержання правових розпоряджень та їх реалізацію в поведінці. Засвоєння тією або іншою особою вимог, правових норм і навіть вироблення у неї переконаності в тому, що вимоги повинні виконуватися, не завжди є еквівалентом усвідомлення нею істинності і справедливості змісту правових норм. Формування всебічно розвинутої людини передбачає досягнення не тільки правомірної, але і соціально-активної поведінки. Тільки це можна вважати найважливішим завданням і підсумком соціальної дії права, вищим ступенем розвитку соціалістичної правосвідомості. Саме соціально-правова активність громадян, залучення всіх і кожного до правомірної діяльності в усіх сферах суспільних відносин зумовлюють ефективне використання потенційних можливостей права як дійового інструменту соціального управління в умовах соціалістичної суспільної системи. Така активність громадян полягає не лише у свідомому додержанні ними правових норм, а й у діяльній неперимості до порушень законності.

Соціально-правова активність, що є важливою складовою частиною суспільно-політичної активності, ґрунтується на сформованій соціалістичній правосвідомості. Остання практично виявляється як переконаність не тільки в необхідності додержання правових вимог, але і у визнанні високої соціальної значущості права, солідарності з законом у ставленні до тих цінностей, що правом регулюються, бажанні керуватися його положеннями в своєму повсякденному житті, обстоювати та захистити його вимоги тими засобами, що надані особою законом.

Така переконаність є ефективною внутрішньою рушійною силою поведінки, яка полягає в активних правомірних учинках. Здійснене нами соціологічне дослідження показує, що серед осіб, які позитивно оцінюють правову дійсність, ставлять високі вимоги до своєї поведінки, міцна правова переконаність як керівний принцип їх правомірної діяльності переважає над усіма іншими мотивами поведінки. Так, внутрішня, моральна згода з законом є вирішальним мотивом у додержанні правил поведінки, встановлених правом, 38,3 процента тих респондентів, які не мають громадських доручень, і 51,1 процента тих, хто має одне доручення, 53,6 процента тих, хто має два, та 60,9 процента — декілька доручень. Певна річ, не можна категорично виводити залежність ставлення людини до закону від кількості громадських доручень, оскільки її правова позиція складається з багатьох елементів. Однак, можна з цілковитою підставою стверджувати, що участь робітників та службовців в роботі громадських організацій та інших об'єднань трудящих помітно впливає на підвищення ідейного рівня членів суспільства. За даними нашого дослідження, правовою переконаністю визначили свою поведінку 54 проценти членів добровільних народних дружин, 61,5 процента членів товариських судів та 71,4 процента народних засідателів, які працюють на підприємствах, що були об'єктами репрезентативного вивчення. Виховання активного ставлення до правової дійсності сприяє залученню громадян до процесу соціального управління, воно є важливою стороною формування всебічно розвинутої особи, якому наша партія і Радянська держава надають винятково важливого значення. Саме тому радянське суспільство створює всі умови, «щоб громадяни СРСР добре знали свої права і свободи, шляхи і методи їх здійснення, щоб вони вміли застосовувати ці права і свободи в інтересах будівництва комунізму, ясно розуміли їх нерозривний зв'язок з сумлінним виконанням своїх громадянських обов'язків»¹¹.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978, с. 526—527.

Основним політико-правовим документом суспільства розвинутого соціалізму, який має величезний виховний потенціал, є нова Конституція Союзу РСР, річниця від дня прийняття якої минає нині. Активна участь широких народних мас в процесі практичного втілення конституційних положень в реальному житті нашої країни дістає вияв у постійному зростанні політичної та правової культури населення, підвищення якої є важливою складовою частиною формування всебічно розвинутої особи.

Як відзначалося на дев'ятій сесії Верховної Ради СРСР, нова Радянська Конституція здійснює величезний вплив на політичне життя країни, подальше поглиблення соціалістичної демократії і піднесення активної участі трудящих в управлінні державними та суспільними справами.

* * *

Характерной особенностью развития зрелого социалистического общества, получившей свое закрепление в новой Конституции СССР, является возрастание социально-политической активности трудящихся, широкое вовлечение их в управление делами общества и государства. Одним из важных и необходимых средств дальнейшего повышения социально-политической активности трудящихся выступает в условиях нашего общества социалистическое правовое сознание. Активный характер социалистического правосознания проявляется во всех его основных структурных компонентах — рациональном, эмоциональном и волевом, которые образуют органическое единство правовых знаний, выработанных на их основе оценок и правовых убеждений, а также готовности действовать в соответствии с этими убеждениями. Повышение уровня правовой сознательности трудящихся нашей страны — существенная предпосылка эффективности воспитания коммунистического мировоззрения, формирования социально-активного, гармонически развитого человека коммунистического общества.

ПРОТИ БУРЖУАЗНО-НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ
ФАЛЬСИФІКАЦІЙ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОСНОВ
РАДЯНСЬКОГО ЛАДУ

Виповнюється річниця від того урочистого дня, коли депутати Верховної Ради СРСР від імені радянського народу, виражаючи його суверенну волю і одностайне прагнення, прийняли нову Конституцію СРСР — Основний Закон першої у світі загальнонародної соціалістичної держави, у якому конституційно закріпленій новий історичний етап у русі радянської країни до комунізму — побудова розвинутого соціалістичного суспільства. У проголошеній 7 жовтня 1977 року Конституції СРСР — цьому видатному історичному документі, законодавчому втіленні колективної творчості ленінської партії комуністів і найширших народних мас — «відображено, — як підкреслює Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — підсумки всієї революційно-перетворюючої діяльності партії і народу після перемоги Жовтня і дано ясну перспективу дальшого комуністичного будівництва»¹.

Нова Радянська Конституція була підготовлена всім ходом суспільного розвитку, тими істотними змінами в економіці, соціальній структурі, духовному житті, міжнародному становищі СРСР, які визначають сьогоденне обличчя Країни Рад.

Нова Конституція — це досягнення й завоювання реального соціалізму, зримі риси нового, які повсюдно виявляються у життєдіяльності радянського суспільства.

Уже протягом цілого року нова Конституція СРСР діє, живе, працює. Кожне її положення активно впливає на практичну діяльність всіх державних органів, масових організацій, усіх громадян Союзу Радянських Соціалістичних Республік, викликає у них великий приплив творчої ініціативи, трудової і політичної активності, сприяє зміцненню міжнародного становища СРСР, є притягальним прикладом для трудящих капіталістичних країн, для народів, що борються за своє національне й соціальне визволення.

Прийняття Конституції СРСР ознаменувало новий етап у розвитку соціалістичної демократії — в дальшому зміцненні нашої загальнонародної держави, всебічному удосконаленні механізму суспільного управління, піднесенні ефективності організаторської і виховної роботи Рад, в дедалі ширшому залученні трудящих до управління економікою, політичним і духовним життям, наукою і культурою суспільства зрілого соціалізму. Набрання чинності новою Конституцією СРСР покляло початок активній підготовці ряду нових законодавчих заходів, які передбачені або впливають з неї. Відповідно до конституційних засад удосконалення радянського законодавства послідовно здійснюється і на загальносоюзному, і на республіканському рівні. Обговорення і прийняття нової Конституції СРСР з новою силою виявили високу політичну культуру, комуністичну ідейність радянських людей — представників

¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6. К., 1978, с. 602.

усіх націй і народностей СРСР. Вони показали, що радянський патріотизм і соціалістичний інтернаціоналізм стали справді характерними рисами їхнього способу життя, життєвими принципами, органічно притаманними радянській людині.

Нерозривний зв'язок між новими Конституціями СРСР, союзних і автономних республік є відображенням цілісності політичної й економічної системи, монолітності соціальної основи нашої держави, непорушної ідейно-політичної єдності радянського народу, його згуртованості навколо Комуністичної партії. Такою є і Конституція Української РСР, прийнята на сесії Верховної Ради УРСР 20 квітня цього року. «Кожний рядок, кожне слово нашої Конституції,— підкреслив у своєму заключному виступі на сесії Верховної Ради УРСР член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький,— звірені з основоположними ідеями марксизму-ленізму — великого всеперемагаючого інтернаціонального вчення, з принципами і положеннями Конституції СРСР — Основного Закону суспільства розвинутого соціалізму»².

Прийняття Нової Конституції УРСР стало важливим державним актом, визначною подією в житті українського народу. Після всенародного обговорення проекту, в якому взяли участь понад 32 мільйони громадян Радянської України — робітники, селяни, інтелігенція, він дістав одностайне схвалення. Як підкреслив у доповіді на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року товариш В. В. Щербицький, «всенародне обговорення проекту вилілось у могутню демонстрацію єдності партії і народу, повної підтримки і цілковитого схвалення внутрішньої і зовнішньої політики партії, цілеспрямованої плідотворної діяльності ЦК КПРС, його Політбюро на чолі з невтомним продовжувачем безсмертної ленінської справи Леонідом Іллічем Брежнєвим»³. Народ України — повновладний господар, суверенний суб'єкт державної влади на її території — рішуче заявив: нова Конституція УРСР відповідає його корінним інтересам. Втілюючи наступність конституційного розвитку нашої країни, ідей і принципів Конституцій УРСР 1919, 1929 і 1937-го років, вона, відповідно до Конституції СРСР 1977 року, закріплює на вищому законодавчому рівні ті глибокі зміни, які відбулися в республіці за останні чотири десятиріччя в усіх галузях суспільного життя. За цей період Радянська Україна перетворилася на квітучий край з потужною індустрією, високорозвинутим сільським господарством, передовою наукою і культурою; тут створено небачені раніше можливості для дальшого зростання народного добробуту, розгортання соціалістичної демократії, всебічного розвитку людини. Риси, що притаманні зрілому соціалізму і характеризують все життя нашої республіки, дістали у новій Конституції УРСР своє глибоке теоретичне відображення і законодавче закріплення.

Прийняття нових Союзної і республіканських Конституцій — акт історичної ваги. Його міжнародне значення — у практичному втіленні основоположень марксизму-ленізму. Основний Закон СРСР справляє великий революціонізуючий вплив на світовий суспільний розвиток, на сучасні міжнародні відносини. Трудящі братніх країн соціалізму вбачають у новій Конституції СРСР чіткий теоретичний і практичний орієнтир на їхньому шляху до зрілого соціалізму. З винятковою увагою

² Про проект Конституції (Основного Закону) Української Радянської Соціалістичної Республіки і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь товариша В. В. Щербицького на сесії Верховної Ради УРСР 19 квітня 1978 року. — «Комуніст України», 1978, № 5, с. 57.

³ Там же, с. 19.

зустріли прийняття нової Конституції СРСР трудящі в світі капіталу і насамперед їх авангард — комуністичні і робітничі партії. Комуністи в усьому світі з інтересом вивчають той багатий матеріал, який дають Основний Закон і дія його конституційних положень в житті Радянської країни. Всі прогресивні сили за кордоном — у капіталістичних країнах і в країнах, що розвиваються, — розглядають нову Конституцію СРСР і Конституції союзних і автономних республік як переконливе свідчення великої життєвої сили світового соціалізму.

Значення нової Конституції СРСР як видатного історичного документу змушені були визнати державні і політичні діячі та преса капіталістичних країн. У доповіді на сьомій позачерговій сесії Верховної Ради СРСР 4 жовтня 1977 року товариш Л. І. Брежнев навів такий приклад: американська газета «Балтімор сан» констатувала, що конституційні положення передбачають для радянських громадян «більш повні права порівняно з будь-якими західними конституціями: право на працю, відпочинок, вибір професії, соціальне забезпечення, забезпечення житлом, освіту, безплатну медичну допомогу»⁴. Інтерес світової громадськості до нової Конституції СРСР, глибоко демократичного процесу її всенародного обговорення, прийняття і втілення в життя, впливу її положень на даліше вдосконалення організації життя зрілого соціалістичного суспільства і управління ним, — усе це змушує засоби масової інформації в країнах капіталу час від часу інформувати громадську думку про те, як реалізуються конституційні положення в житті нашої країни.

Разом з тим революціонізуючий вплив Конституції розвинутого соціалізму на уми багатьох мільйонів людей у всьому світі викликає занепокоєння і протидію з боку реакційних кіл, імперіалістичної пропаганди. Буржуазні ідеологи, антикомуністи усіх мастей, спеціалісти з підривної діяльності, «психологічної війни» докладають усіх зусиль для того, щоб перешкодити цьому впливові, продукують безсоромні фальсифікації, не гребують і відвертою брехнею щодо внутрішньої і зовнішньої політики Радянського Союзу, конституційних основ радянського ладу. Вони намагаються перекрутити зміст, применшити роль і значення Основного Закону СРСР, Конституції союзних і автономних республік або застосовують такий прийом, як замовчування.

Ці прийоми імперіалістичної пропаганди запозичують і емігрантські організації, зокрема українські буржуазні націоналісти, зрадники свого народу, що отаборились у стані найбільш зловних критиків конституційних основ радянського ладу. Вони зустрічають в штики навіть ті стримані позитивні оцінки будівничої діяльності радянського народу, які іноді з'являються на шпальтах respectable буржуазних видань. Використовуючи цю звирячу ненависть українських буржуазних націоналістів до усього радянського й соціалістичного, режисери імперіалістичної пропаганди доручають їм найбрудніші ідеологічні диверсії, відводять роль «штурмовиків» у «психологічній війні» проти радянського народу. Вони, як директивно вимагає один з оунівських журналів, мають «скрізь і всюди... представляти СРСР... як пережиток давніх імперій Чингіз-Хана, як суспільство, заперечуване самим життям і тими процесами, що відбуваються в світі...»

З отаких-от «принципових позицій» і була розгорнута за кордоном буржуазно-націоналістична пропагандистська кампанія «критики» (а фактично — фальсифікації) конституційних основ радянського ладу.

⁴ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. Доповідь на сьомій позачерговій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання. К., 1977, с. 17—18.

Найуживаніші засоби тут — «невизнання» самого факту проголошення нової Конституції СРСР, ігнорування об'єктивної закономірності її прийняття, замовчування або фальсифікація процесу дальшого вдосконалення радянського законодавства, соціалістичної суспільної організації й управління, тих позитивних змін у житті мільйонів радянських людей, що відбулися під животворним впливом нової Конституції.

Користуючись старим, давно спростованим самою історією аргументом, нібито конституційні основи радянського ладу є «неправоспроможними», бо, мовляв, «неправоспроможною» є й сама Радянська влада (зокрема в УРСР), українські буржуазні націоналісти спрямовують свої нападки проти економічної і соціальної основи радянської держави, політичної системи розвинутого соціалізму, національних відносин у СРСР і конституційного визначення прав, свобод і обов'язків громадян нашої країни.

Економічна і соціальна основа радянського ладу зображується ними як «протиприродна» для «українського національного духу», «штучна» й «нав'язана». Через більш як 60 років після повалення капіталістичного ладу в нашій країні вони вважають «природним» і «перспективним» (як, скажімо, організатори IV великого Збору ОУН) «відбудову приватної власності». Цей постулат — спільний для програм усіх буржуазно-націоналістичних «ліг» та «спілок»; відмінності тут — хіба що в деталях (на зразок «умасовленої приватної власності»). Пропагуючи «радикальний підхід» до економічних засад зрілого соціалізму, закріплених в Конституції СРСР, буржуазні націоналісти виявляють себе прихильниками «ринкових відносин і особистої ініціативи», «суцільної деколективізації в сільському господарстві і встановлення приватної власності на землю», — одним словом, відвертими апологетами капіталізму, провідниками ідей його реставрації на українській землі.

Потрібно зазначити, що свої претензії закордонні «спеціалісти з українського питання» часто-густо намагаються приховати за гучною демагогією «своєрідності» і «окремності» соціального розвитку української нації, «богообраний шлях» якої пролягає нібито, «поміж» капіталізмом і соціалізмом. Якийсь один Давиденко з бандерівського журналу «Визвольний шлях», звинувачуючи «Філософську думку» в тому, що вона буцімто дезінформує читача, коли пише, що українські буржуазні націоналісти виступають «за реставрацію капіталізму і насадження знову поміщиків», не зміг протиставити цьому нічого, крім емоцій: «Навіть малограмотна людина не вірить у таку казочку!» Чи не збирається цей іронічний автор заперечити численні офіційні декларації, програми і «конституції», складені для «майбутньої вільної України» емігрантськими «теоретиками»? Адже, незважаючи на химерну строкатість, вони мають «державотворчу» подібність у тому, які відносини — а саме: приватновласницькі — хотіли б встановити на українській землі буржуазні націоналісти.

Згідно із своїми класовими уподобаннями закордонні поборники «третього шляху України» створили й ідеал «найліпшої для України соціально-класової структури і державного влаштування». Над усім — «національна еліта», можновладці, самі борці «за свобідну неньку», які правлять «народом-рабом», «поганою гречкосійською породою», як називав українських трудящих буржуазно-націоналістичний «теоретик» Д. Донцов. З-під націоналістичної атрибутики «гетьманської», «народної», «сборної самостійної держави» на чолі з диктатором на зразок «фюрера» або двопалатним «парламентом» виразно проступають державні риси, типові для експлуататорського, класово-антагоністичного, капіталістичного суспільства. Тут, як і в ставленні до конституційних

основ радянського ладу, усі націоналістичні «програми» (а раніше буржуазні націоналісти відверто називали їх «конституціями») теж цілком одностайні. Скажімо, написаний М. Сціборським — довіреною особою колишнього ватажка ОУН Мельника — «Проект Конституції Української держави» прямо успадковує «законодавчі нововведення» фашистського режиму в Італії і нацистської держави в Німеччині. Інші, подібні до цього проєкти також мають за основу буржуазні доктрини («корпоративної» й «елітарної» держави тощо).

Саме з таких класових позицій спрямовують свій «критичний вогонь» на Основний Закон СРСР сучасні «теоретики» українського емігрантського націоналізму. Цю обставину потрібно враховувати, викриваючи їх виступи проти конституційних основ радянського ладу, даючи оцінку демократії людей, для яких насправді «мертвим звуком є... фрази про «право» і «справедливість», про «паціфізм», фразами є лозунги «гуманізм» і «демократія» і які, знову-таки за словами Донцова, хочуть скинути з себе ці фрази, як гадюка скидає луску весною.

Головним напрямом свого «пропагандистського удару» по конституційних основах Радянської влади українські буржуазні націоналісти обирали фальсифікацію розвитку національних відносин у суспільстві зрілого соціалізму, даліше розширення демократизму життя радянських людей. Конституційні основи розвинутого соціалізму українські буржуазні націоналісти наклепницьки проголошують «імперіалістичними намірами московського більшовизму», а прийняття Радянських Конституцій — вигаданим ними ж посиленням «сепаратистських тенденцій» народів нашої країни. Так, оперуючи, мабуть, єдино відомими йому «поняттями демократії» — «страхом» і «покаранням», якийсь оунівський «теоретик» змальовує в націоналістичному журналі «Сучасність» облудну картину «заміни федералізму унітаризмом», «русифікації і централізації як найважливіших інструментів політики КПРС, включених в Основний Закон СРСР».

Ця чергова брехня, видрукувана з претензією на «теоретичне дослідження», відверто спрямована на відродження в нашій країні (зокрема на Україні) націоналістичних передсудів і забобонів, сіяння недовіри й підозри у відносинах між народами СРСР. Тут немає потреби детально розбирати усі фальсифікації і наклепи, до яких вдаються буржуазно-націоналістичні пропагандисти. Кожна неупереджена людина розуміє, що сама радянська дійсність, трудовий героїзм і висока соціально-політична активність трудящих нашої країни, непорушна ленінська дружба радянських народів неприступні для їхніх наскоків.

Ніяка ідеологічна диверсія не може спростувати того безліч разів підтвердженого факту, що соціалізм не тільки визволив народи від віковичного гноблення і дав їм власну, національну державність, з'єднав і подесятерив їхні зусилля у боротьбі за соціалізм і комунізм, а й успішно розв'язав національне питання в нашій країні, подолав віками насаджувану експлуататорами в дореволюційній Росії націоналістичну ідеологію і психологію, спричинив становлення нової історичної спільності людей — радянського народу. Реальний соціалізм сформував свідомість нової людини — патріота й інтернаціоналіста, для якої чужі й неприйнятні буржуазно-націоналістичні міфи «про суцільну русифікацію». Повна — юридична і фактична — рівність усіх радянських націй і народностей, відображена у конституційному законодавстві, з новою силою виявлена під час всенародного обговорення і одностайного прийняття нових Конституцій СРСР, союзних і автономних республік, впровадження їх положень і принципів у життя, переконливо свідчить про безпідставність випадів закордонних «українознавців».

Буржуазно-націоналістичні сентенції про якість «звуження прав союзних і автономних республік» нічого спільного не мають ні з чинним юридичним вираженням цих прав у Союзній і республіканських Конституціях, ні з станом справ у національно-державному будівництві в СРСР. Так, усьому світові відома викладена у виступі товариша Л. І. Брежнєва на сьомій позачерговій сесії Верховної Ради СРСР офіційна позиція ЦК КПРС, Уряду нашої країни щодо принципів і перспектив розвитку національно-державної структури СРСР. З усією ясністю показавши помилковість, «неправильність по суті» деяких пропозицій внести до Конституції СРСР положення про «єдину радянську націю», ліквідувати союзні і автономні республіки або різко обмежити їх суверенітет, позбавивши їх, зокрема, права вільного виходу з СРСР, права на зовнішні зносини, товариш Л. І. Брежнєв підкреслив: «Соціально-політична єдність радянського народу зовсім не означає зникнення національних відмінностей. Завдяки послідовному проведеному лєнінської національної політики ми, побудувавши соціалізм, одночасно — вперше в історії — успішно вирішили національне питання. Непорушною є дружба радянських народів, у процесі комуністичного будівництва неухильно відбувається їх зближення, взаємне збагачення їх духовного життя. Але ми стали б на небезпечний шлях, коли б почали штучно форсувати цей об'єктивний процес зближення націй. Від цього наполегливо застерігав В. І. Ленін, і від його заповітів ми не відступимо»⁵.

У новій Конституції СРСР форми соціалістичної федерації набули дальшого розвитку — відповідно до умов зрілого соціалістичного суспільства; водночас основні риси цієї федерації, зумовлені фундаментальними рисами соціалізму як суспільного ладу, залишилися незмінними. Разом із зміцненням союзних начал радянської багатонаціональної державності в Основному Законі СРСР розширені права союзних і автономних республік, чітко сформульовані гарантії їх суверенітету. Це дістало відображення і в республіканських Конституціях. Так, відповідно до положень Конституції СРСР, що є політико-правовою основою і фундаментом республіканських Конституцій, в Основному Законі УРСР закріплене суверенне право Радянської України на зносини з іноземними державами і участь в діяльності міжнародних організацій, що в поєднанні з положеннями про союзне представництво інтересів радянських республік створює широкі можливості для участі нашої республіки в міжнародному житті⁶. У статтях 69, 70, 72, 73-й та в багатьох інших дані чіткі й конкретні визначення суверенних прав українського народу у здійсненні ним Радянської влади на території УРСР, підкреслено, що Українська РСР (поза межами, визначеними у статті 73-й її Основного Закону) — «самостійно здійснює державну владу на своїй території»⁷.

На дальший розвиток соціалістичного демократизму, союзної і національної державності спрямована лєнінська національна політика Комуністичної партії, яка сприяє всемірному зміцненню дружби й братерства народів нашої країни, їх свідомому й добровільному єднанню, взаємодопомозі й підтримці у боротьбі за побудову комунізму. Процес інтернаціоналізації нашого життя, дальший розквіт і зближення національних економік і культур свідчать про правильність політичного курсу КПРС, Радянської держави у розвитку національних відносин, його

⁵ Брежнєв Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, с. 12.

⁶ Див.: Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки, стаття 74. К., 1978, с. 22.

⁷ Там же, стаття 68, с. 21.

теоретичних засад, правильність лєнінських ідей про історичну перспективність добровільного союзу рівноправних націй, непорушність союзу народів, що вільно самовизначили свій суспільний і державний устрій.

Лєнінській партії комуністів належить ключова роль у розвитку соціалістичної державності і соціалістичної демократії. Воля, сила й мудрість партії, яка існує для народу і служить йому, — у кожному нашому кроці вперед, в кожній новій перемозі радянських людей. Комуністична партія Радянського Союзу, як визначено в радянському конституційному законодавстві, є ядром політичної системи, державних і громадських організацій, керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства. На цю роль вона висунута перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції, всією більш ніж шістдесятирічною історією Країни Рад, і мірою того, як радянські люди розв'язуватимуть величні завдання комуністичного будівництва, зростатиме роль Комуністичної партії. Це становить одну з фундаментальних закономірностей життєдіяльності й розвитку соціалістичного суспільства, визначальну передумову дальшого поглиблення соціалістичної демократії. Саме це не до вподоби буржуазно-націоналістичним ідеологам. Саме проти цього спрямовують вони свою підступну діяльність, поширюючи вигадки про «диктатуру Комуністичної партії».

Українські буржуазні націоналісти силкуються применшити роль КПРС в житті радянського суспільства, гадаючи, що в такий спосіб їм удасться ослабити нашу країну, соціалістичний лад, дискредитувати наші комуністичні ідеали.

Характерно, що здійснюється ця ідеологічна диверсія під прикриттям «піклування про дійсну демократизацію життя в СРСР». Так, просторікуючи про «недостатність» соціалістичної демократії, про «тоталітарність» радянського соціалістичного ладу, буржуазні націоналісти заявляють, що «одна з найхарактерніших рис» нової Конституції СРСР полягає у... «ще більшому обмеженні прав громадян порівняно з Конституцією 1936 року». Очевидно, розуміючи, що подібне твердження надто парадоксальне навіть для емігрантських «українознавців», оунівський журнал «Сучасність» вдається до «аналізи» глави сьомої Конституції СРСР «Основні права, свободи і обов'язки громадян СРСР», щедро оздоблюючи свої «наукові дослідження» розумуваннями щодо «поважання прав людини», запозиченими з антикомуністичного арсеналу сучасної буржуазної ідеології. Щоправда, захопившись «аналізою», журнал дає таке уточнення спрямованості своїх пошуків, яке повністю розкриває його справжні наміри: виявляється, йдеться про такі «обмеження прав людини», які «звужують базу легальної боротьби проти соціалістичного ладу!» Серед такого роду «обмежень» журналом названі положення про невикористання прав і свобод всупереч інтересам суспільства й держави, правам інших громадян (стаття 39), про право об'єднання в громадські організації відповідно до цілей комуністичного будівництва (стаття 51), невіддільність здійснення прав і свобод від виконання громадянином його обов'язків тощо.

Неважко помітити, що згадані «відкриття», зроблені буржуазно-націоналістичним журналом, спричинені усе тим же печерним антикомунізмом і відвертою ненавистю до Радянської влади, соціалістичного ладу. Ці почуття так засліпили авторів «аналізи», що вони дійшли уже цілковитого абсурду у самій постановці питання. Ясна річ, колишнім оунівським головоорізам, які зрадили вітчизну, дуже хочеться, щоб Конституція СРСР не перешкождала їхній пропагандистській підривній діяльності, не боролася проти ворожої нам ідеології — зокрема буржуазного націоналізму. А що такі ідеологічні диверсії стають дедалі підступ-

нішими, витонченішими, видно навіть з наведеної буржуазно-націоналістичної заяви, у якій нинішня Конституція СРСР протиставляється Конституції СРСР 1936 року, яка була, нібито, «більш лояльною» щодо ідеологічних диверсантів. Так, крім основної мети—дискредитації чинного Основного Закону СРСР, вони поклали собі фальсифікувати зміст, дух і букву Конституції, прийнятої у 1936 році.

Тут потрібно прямо і відверто сказати: Радянські Конституції ніколи не писалися для тих, хто прагне здобути «базу для боротьби» проти соціалізму. Створені радянськими людьми, колективним розумом партії комуністів, вони увібрали більш ніж піввіковий будівничий досвід народів СРСР, братніх країн соціалізму. А цей досвід показує: ні в Основному Законі, ні в усьому житті нашої країни немає і не може бути місця тим «удосконалювачам соціалізму», для яких вишукують «базу» буржуазні націоналісти.

«Політична думка» українських буржуазних націоналістів (а бандерівський «Визвольний шлях» цілком упевнений, що наведені розумування емігрантських «спеціалістів по Україні» можна так назвати), не може сягнути далі уявлень про «ідеальність» буржуазної демократії. Сама постановка питання про те, щоб «пересадити» на соціалістичний ґрунт згадані «надбаня» буржуазної демократії, є достатнім виявом невігластва буржуазно-націоналістичних «теоретиків» у галузі соціально-політичної науки. Вона виступає промовистим свідченням диверсійно-ідеологічної спрямованості їхніх наукоподібних вправ. Адже нав'язувати радянському соціалістичному суспільству символи буржуазної демократії — неповної, убогої, урізаної порівняно з новим, глибшим, всеохоплюючим демократизмом, що його несе на історичну арену робітничий клас і втілює соціалістична держава,— означає закликати до регресу, а не до прогресу, до назаднього руху, а не до поступального розвитку. Не можуть бути поєднані атрибути демократії буржуазної, яка деградує, історично зживає себе, із завоюваннями демократії соціалістичної — демократії вищого типу, реальним народовладдям. Головним об'єктивним критерієм незмірної вищості соціалістичної демократії, на який орієнтуються Комуністична партія, радянський народ, є міра реальної участі народних мас у здійсненні державної влади, в управлінні суспільством. Зрілий соціалізм, загальнонародна держава мають тут такі досягнення, яких не має і не може мати демократія буржуазна. У нашому суспільстві, як підкреслив у статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» товариш Л. І. Брежнев, «вперше смисл демократії розкрився у справжньому значенні цього слова, тобто як влада народу. Вперше реальної громадянської і політичної повноправності добились ті, хто не знав її ні при якому експлуатарському ладі,— трудящі. Вперше принципи демократії були поширені на всі сфери життя суспільства, в тому числі на його базис — виробничі відносини»⁸.

Радянська влада залучає трудящі маси до дедалі ширшої і активнішої участі в управлінні життям соціалістичного суспільства. І цей головний напрям його політичного розвитку є водночас переконливим виявом дієвості демократії соціалізму.

Вихідною ціннісною нормою буржуазної демократії, її основним постулатом є «точка зору відособленого одиночки», з усіма «гарантіями» його позірної «свободи» — відчуженням, протиставленням державі і суспільству, антагонізмом між особистими і суспільними інтересами, ефемерним «правом на вільнодумство» тощо. Соціалізм робить ці «гарантії» цілком непотрібними, свого роду історичним анахронізмом, бо дає справді вагомі, матеріальні й конституційні гарантії ефективному здійс-

⁸ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 608.

ненню державної влади, на ділі гарантує свободу особи. Ці гарантії широко відображені у Союзній і республіканських Конституціях, причому не тільки в розділах, що стосуються прав, свобод і обов'язків громадян, а й у конституційно закріплених принципах політичної організації радянського суспільства, у загальнонародному характері держави розвинутого соціалізму. Яскравим виявом їх дієвості стало всенародне обговорення нових Радянських Конституцій. Наприклад, в обговоренні проекту Союзного Основного Закону взяли участь понад 140 мільйонів громадян СРСР — представники усіх класів і груп, усіх націй і народностей нашої країни, які надіслали до Конституційної комісії понад 400 тисяч пропозицій. Після їх уважного вивчення були зроблені зміни у тексті 118 статей, додана нова стаття про роль трудових колективів у життєдіяльності зрілого соціалістичного суспільства. Зміни й поправки за пропозиціями трудящих Радянської України були зроблені у 30 статтях проекту Основного Закону УРСР.

У цих реальних фактах яскраво постає типове для радянської людини ставлення до громадських обов'язків, правильне розуміння нею своїх прав і свобод, уміння ефективно їх використовувати. Вони переконливо засвідчують глибокий демократизм радянського суспільства, що є невід'ємною стороною і умовою широких прав і свобод громадянина СРСР. Так, обговорення проекту Конституції СРСР, зазначив товариш Л. І. Брежнев, багато в чому вийшло далеко за рамки аналізу самого її тексту, «вилілось у відверту, справді всенародну розмову про найважливіші питання нашого життя, які хвилюють радянських людей. Колективи трудящих і окремі громадяни висловлювали справедливі, нерідко гострі критичні зауваження щодо різних аспектів діяльності державних органів і громадських організацій, пропонували заходи по поліпшенню роботи, усуненню наявних недоліків»⁹. З винятковою увагою поставились до цих пропозицій радянські державні органи, партійні комітети — від первинних організацій до Центральних Комітетів компартій союзних республік і ЦК КПРС. Товариш Л. І. Брежнев з трибуни сьомої позачергової сесії Верховної Ради СРСР висловив сердечну подяку кожному учаснику всенародного обговорення за піклування про дальший розвиток радянської соціалістичної державності. Всі зауваження і пропозиції трудящих були ретельно зібрані й проаналізовані Конституційною комісією, й багато з них — враховані (зокрема при створенні Конституцій союзних і автономних республік), покладені в основу ряду розроблених протягом року законів і постанов (про поліпшення організації медичного обслуговування, народної освіти тощо).

Ставлення радянської людини до радянської держави, як і відношення між державою і особою, за умов зрілого соціалізму продемонстровані у процесі дальшого вдосконалення конституційного законодавства СРСР якнайвиразніше й найповніше. Аналізуючи величезну соціально-політичну активність, ідейну зрілість, виявлені радянськими людьми, товариш Л. І. Брежнев сказав: «Задумуєшся над такими виступами і листами і приходиш до висновку: адже в них відображено величезну перемогу соціалізму — нову людину, яка не відокремлює себе від держави, вважає інтереси державні, загальнонародні своєю кровною справою»¹⁰.

Побудований завдяки спільним зусиллям, єдиній волі, одностайному прагненню радянських людей, соціалізм є суспільством найширшої демократії. Воно управляється трудящими, обстоює їхні інтереси, дає

⁹ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, с. 13—14.

¹⁰ Там же, с. 5.

зразок принципово нової й історично вищої форми суспільної організації, якої не знає і неспроможна досягти буржуазна держава, що її мають за взірць українські буржуазні націоналісти. Характеризуючи справжній зміст намагань нав'язати радянському суспільству символи буржуазного демократизму, товариш Л. І. Брежнев відзначив, що «з точки зору наших класових противників, громадянам СРСР слід було б, мабуть, надати одне єдине «право» — на радість імперіалізові боротись проти Радянської держави, проти соціалістичного ладу. Та ми повинні розчарувати таких «критиків» нашої Конституції: назустріч їх побажанням радянський народ не піде ніколи!»¹¹. Радянська влада дає трудящим такі широкі й вагомні права і свободи, яких не знає будь-яка буржуазна держава — слухняне зняття монополій. Ці права і сумірні їм обов'язки — історичний здобуток реального соціалізму, і їхнє призначення — сприяти прискореному рухові нашого суспільства до цілей, визначених Програмою партії, до комунізму.

Проголошення нової Конституції СРСР, активне впровадження в життя положень Основного Закону державними органами й громадськими організаціями, трудовими колективами, всіма радянськими людьми, самовіддана боротьба трудящих під керівництвом Комуністичної партії за виконання завдань, накреслених XXV з'їздом КПРС, — усе це переконливо показує: нова Союзна Конституція, розроблені на її ґрунті Конституції союзних і автономних республік є глибоким законодавчим виявом корінних прагнень усіх народів СРСР, втіленням тих ідеалів, які близькі й зрозумілі кожній радянській людині. Народ Країни Рад, створивши Основний Закон свого життя, твердо спирається на нього у розв'язанні складних сучасних соціальних завдань, упевнено використовує його як дійовий інструмент комуністичного будівництва, по ньому звиряє свій поступальний рух до майбутнього.

* * *

Революционизирующее влияние новой Конституции СССР, воплощенная в ней правда о социализме, Советском общенародном государстве и широкой, действенной демократии вызывает новые и новые нападки на конституционные основы советского строя со стороны антикоммунистов и антисоветчиков, в том числе их наиболее оголтелых подпевал, злейших врагов нашего народа — украинских буржуазных националистов. Стремясь извратить Основной Закон СССР, они обрушивают потоки лжи и клеветы на реальный социализм, намереваются подорвать его «изнутри», ослабить идейно-политическое единство нашего общества, нарушить дружбу народов Советского Союза.

Однако все потуги эмигрантских фальсификаторов обречены на полный провал. Им не остановить неуклонного движения развитого социалистического общества к коммунизму. Советским людям глубоко чужды рассказы о «совершенстве» буржуазной демократии, они дают решительный отпор буржуазно-националистическим посягательствам на конституционные основы государства зрелого социализма.

¹¹ Брежнев Л. И. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення, с. 20.

Р. А. АНУФРІЄВА, В. М. МАЗУР

РОЛЬ РЕВОЛЮЦІЙНИХ ТРАДИЦІЙ У ВИХОВАННІ МОЛОДІ

З багатющого досвіду різних поколінь утворюється той безцінний сплав комуністичних знань, переконань і практичних дій, який є джерелом постійного творчого вдосконалення нашого суспільства, його безперервного самооновлення. «За 60 років розвитку по шляху Жовтня,— відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції»,— в нашому суспільстві утвердилися чудові соціалістичні традиції, в яких закріплені багатющі досвід революційної боротьби і творення. Дбайливо берегти ці традиції — значить творчо розвивати їх. Партія вміло з'єднає і збагачує досвід усіх поколінь борців за перемогу революції, за соціалізм і комунізм, спаяних спільними інтересами та ідеалами. У міцніючій єдності всіх класів і соціальних груп, всіх націй і народностей, всіх поколінь радянського суспільства — запорука нових перемог великої справи Жовтня»¹.

Комуністичне суспільство створюється зусиллями всього радянського народу, всіх його поколінь. Важливу роль в комуністичному будівництві відіграє молодь, яка становить понад половину населення нашої країни. Комуністична партія вбачає у ній творчу силу в боротьбі за комунізм і багато в чому пов'язує успіхи дальшого розвитку країни з ініціативою, цілеспрямованістю, трудовою активністю молодого покоління в господарському, державному і культурному будівництві.

Активна участь молоді в розв'язанні загальнонародних завдань забезпечується великою ідейно-політичною, виховною роботою партії, комсомолу. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у промові на XVIII з'їзді ВЛКСМ, підкреслюючи велич звершень Ленінського комсомолу за 60 років, зазначив: «Вік у комсомолу цілком зрілий. Але дух його завжди молодий. Ленінський комсомол — бойовий помічник і надійний резерв партії... І це, природно. Адже у партії і комсомолу одна мета — комунізм, і шлях теж один — це шлях Леніна, шлях служіння народові»².

В. І. Ленін убачав призначення комсомолу в тому, щоб «допомогти партії будувати комунізм і допомогти всьому молодому поколінню створити комуністичне суспільство», і вимагав від нього «поставити свою практичну діяльність так, щоб... молодь виховувала б себе і всіх тих, хто в ній бачить вождя, щоб вона виховувала комуністів»³.

В умовах розвинутого соціалізму значно збагатився зміст діяльності комсомолу, ускладнилися його завдання. Це дістало своє відображення в новій Конституції СРСР, в статті 7-й якої проголошується, що Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді разом з іншими громадсь-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р. К., 1977, с. 27.

² Промова товариша Л. І. Брежнева на XVIII з'їзді ВЛКСМ.— «Радянська Україна», 1978, 26 квітня.

³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 293—294.

кими організаціями бере «участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань»⁴.

Роль комсомолу у вихованні молоді виявляється і в тому, що з усіх громадських організацій тільки йому надано право рекомендувати своїх членів в ряди Комуністичної партії. Здійснюючи це своє право, Ленінський комсомол готує дедалі більше своїх членів до вступу у партію. Зростає частка комуністів, які прийняті до лав КПРС за рекомендацією комсомольських організацій, що і забезпечує єдність і наступність поколінь комуністів. Так, після XXIII з'їзду партії кількість комсомольців серед загального числа прийнятих в партію різко збільшилася: в 1966 році вона становила 40,1 процента; в 1968 році — 44,9, в 1970 — 53,8, в 1973—64, в 1975— понад 2/3 нового поповнення партії⁵.

У своїй діяльності, спрямованій на формування нової людини — будівника комунізму, комсомол широко і всебічно використовує весь комплекс форм і засобів виховання. Важливе місце серед них посідають соціалістичні традиції, що склалися за роки Радянської влади.

Традиції є своєрідним «механізмом» спадкоємності, завдяки якому в суспільстві відтворюються певні форми життєдіяльності людей. «Історія, — писали К. Маркс і Ф. Енгельс, — є не що інше, як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, продуктивні сили, передані йому всіма попередніми поколіннями; внаслідок цього дане покоління, з одного боку, продовжує успадковану діяльність при цілком змінених умовах, а з другого — видозмінює старі умови за допомогою цілком зміненої діяльності»⁶. Надаючи певної стабільності суспільному розвитку, традиції разом з тим зазнають впливу інших способів життєдіяльності і спілкування людей. У них втілюється органічний зв'язок між минулим і теперішнім, через них передається від одного покоління до іншого вироблений і акумульований в певних соціальних формах досвід матеріального і духовного освоєння світу людиною.

Виховна функція традицій в суспільстві пояснюється тим, що вони є формою передання соціального досвіду не тільки від одного покоління до іншого, а й від суспільства до особи. Через традиції, як форму існування і функціонування суспільних відносин, здійснюється соціалізація індивіда, становлення його як особистості.

Особливу роль в суспільному розвитку відіграє вища форма традицій — традиції революційні. Узяті на озброєння пролетаріатом у боротьбі з експлуататорами, вони стали важливою частиною освоєння прогресивних досягнень попередньої культури, освоєння, яке лягло в основу теорії і практики комунізму.

В. І. Ленін розумів під революційними традиціями усталений, передаваний від покоління до покоління історичний досвід, що ґрунтується на знанні об'єктивних законів розвитку суспільства. Нині революційні традиції є важливим фактором забезпечення наступності поколінь в соціалістичному суспільстві.

У цій наступності поколінь радянських людей дістає живе втілення спільність інтересів робітничого класу, трудящих в минулому, теперішньому і майбутньому, нерозривний зв'язок різних етапів соціалістичного і комуністичного будівництва, послідовне і планомірне розв'язання загальнонародних завдань.

⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

⁵ Див.: Молодежь: проблемы формирования и воспитания. М., 1978, с. 6.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 42.

Звідси випливає особлива необхідність зберігати і розвивати революційні традиції у вихованні молоді.

Ленінський підхід до проблеми передачі традицій означає творче ставлення до вже досягнутого і закріпленого, його дальший розвиток. Марксизм-ленінізм розглядає революційні традиції в плані історичного успадкування вищих ідейно-політичних досягнень революційних поколінь робітничого класу. «Кожне нове покоління революціонерів,— зазначає товариш Л. І. Брежнев,— розв'язує нові історичні завдання і знаходить для цього відповідні методи, свій стиль боротьби і життя, який ніхто інший за нього виробити не може. Треба не копіювати героїв минулого, а перейняти суть їх загартованих революцією характерів, перейняти їх революційну пристрасність, їх глибоку комуністичну переконаність, беззавітну відданість великій справі нашої партії, їх полум'яний романтизм і невгасиму ненависть до ворогів революції; перейняти все це і прикласти до розв'язання різноманітних завдань будівництва комунізму, які стоять перед нами сьогодні»⁷.

Концентровано виражаючи історичний досвід радянського народу в будівництві комунізму, революційні традиції дозволяють молоді зрозуміти свою роль і значення в лавах борців за здійснення комуністичних ідеалів. Кожній молодій людині, відзначав товариш Л. І. Брежнев, виступаючи на XVII з'їзді комсомолу, комуністи дають розуміння загальних цілей соціалістичної революції, допомагають визначити своє конкретне місце в революційному перетворенні світу. Це неможливо зробити повною мірою, не прилучивши молодь до славних революційних традицій старших поколінь⁸.

Допомогти молоді якнайкраще засвоїти революційний досвід старшого покоління, вміло враховуючи при цьому всю сукупність її специфічних вікових інтересів — важливе завдання комуністичного виховання молоді, виховання громадянськості в найширшому значенні цього слова. «Бути громадянином Країни Рад,— говорив товариш В. В. Щербицький на XXIII з'їзді ЛКСМ України,— це значить, насамперед, всіма своїми ділами, кожним вчинком боротися за торжество справи партії, справи комунізму, виявляти високе розуміння громадського обов'язку, свідоме ставлення до інтересів і цілей соціалістичного суспільства як до своїх власних»⁹.

Розвиток революційних традицій виявляється у збагаченні та вдосконаленні таких характерних рис соціалістичного способу життя, як дружба народів, інтернаціоналізм, міжнародна солідарність тощо.

Одним з яскравих прикладів наступності революційних традицій у будівництві комуністичного суспільства, розвитку соціалістичної демократії, вдосконаленні соціалістичного способу життя стало обговорення і прийняття нової Конституції СРСР. Саме тут з новою силою розкрилася творча суть революційних традицій, їх важливе значення в багатогранній практиці «інтернаціоналізації революційного досвіду, творчого освоєння всього цінного, що дає боротьба трудящих в усьому світі...»¹⁰. Відомо, що бравні країни соціалізму у розробці своїх конституцій враховували досвід радянського законодавства. Також і у створенні Основного Закону СРСР брався до уваги не тільки конституційний досвід радянської історії, а й досягнення законодавства інших соціалістичних

⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 1. М., 1971, с. 365—366.

⁸ Див.: Промова товариша Л. І. Брежнева на XVII з'їзді ВЛКСМ.— В кн.: Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. М., 1976.

⁹ Виховувати активних будівників комунізму. Промова товариша В. В. Щербицького на XXIII з'їзді ЛКСМ України.— «Радянська Україна», 1978, 15 березня.

¹⁰ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6. М., 1978, с. 616.

країн. Підкреслюючи цю обставину товариш Л. І. Брежнев в своїй статті «Історичний рубіж на шляху до комунізму» зазначав: «В цілому це не що інше, як нагромадження колективного досвіду соціалістичного державного будівництва. І чим багатший цей досвід, тим ясніше виявляються загальні закономірності формування і розвитку політичної системи соціалізму, повніше розкривається їх інтернаціональне значення»¹¹.

Характерною особливістю соціалістичного способу життя є соціалістичні трудові традиції, які стали органічним продовженням революційних традицій у нових умовах.

Творча сила революційних традицій радянського суспільства, їх великий виховний потенціал найбільш повно розкриваються в сучасних умовах у формуванні нового ставлення до праці, навчання, громадських обов'язків. Про ефективність використання трудових традицій у вихованні трудящих, зокрема молоді, свідчить зростання чисельності колективів комуністичної праці, велике поширення ударної праці, безплатна праця на благо суспільства.

Важливість максимального використання трудових традицій у вихованні молоді зумовлена і тим, що саме в трудовій діяльності юнаки і дівчата дістають змогу безпосередньо оволодівати скарбами людського досвіду. В. І. Ленін у виступі на III з'їзді комсомолу підкреслював, що тільки в праці разом з робітниками й селянами можна по-справжньому зрозуміти мету і завдання комуністичного будівництва, виховати в собі внутрішню потребу працювати на благо всіх людей.

Об'єктивною основою соціалістичних трудових традицій став новий тип суспільних відносин, який виник в результаті скасування приватної власності на засоби виробництва, знищення експлуатації людини людиною. Внаслідок цього у соціалістичному суспільстві сформувались і успішно розвиваються такі трудові традиції, як самовіддана праця на благо суспільства, високе почуття професійної гордості і робітничої честі, прагнення досконалим оволодіти професією, працювати творчо, високопродуктивно.

Традиція самовідданої праці на благо суспільства виникла у перші роки радянської влади. Велика Жовтнева соціалістична революція ліквідувала соціально-економічні умови відчуженої праці, перетворила працю із засобу поневолення у засіб всебічного розвитку людини. Нові соціально-економічні основи трудової діяльності спричинили і зміну суспільно-психологічної установки робітників щодо праці, сприяли формуванню нових психологічних і моральних якостей суб'єкта трудової діяльності (зокрема таких як ініціативність, чесність, сумлінне ставлення до праці, піклування про збільшення продуктивності виробництва). Ці риси, як зазначав В. І. Ленін у статті «Великий почин», стали початком комуністичного ставлення до праці. Свідоме ставлення до праці виявилось вже у перших комуністичних суботниках. Комуністичні суботники, які В. І. Ленін характеризував як лабораторії форм комуністичної праці, дали поштовх багатьом масовим рухам, таким як стахановський рух, соціалістичне змагання за дострокове виконання п'ятирічки, зустрічні плани. Для всіх цих трудових починань характерне те, що в них бере найактивнішу участь молодь. Сформовані за роки Радянської влади нові соціально-психологічні і моральні якості робітника стали завдяки цим масовим рухам характерними рисами соціалістичного способу життя радянської молоді.

Зростання рівня освіти і культури молодих радянських людей, їх високі соціальні і духовні запити, орієнтація на творчу і змістовну працю

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6. М., 1978, с. 617.

сприяють в умовах науково-технічної революції підвищенню престижу тих професій, які пов'язані із складною технікою, потребують нестандартних рішень, гнучкого використання набутих знань. Але навіть за умов НТР ще залишається великий процент малокваліфікованої і важкої фізичної праці. Тому у процесі трудового виховання молоді особливою значення набуває проблема професійної орієнтації: потрібно спонукати молодь до такого вибору професії, щоб він задовольняв не тільки особисті інтереси юнаків і дівчат, а й інтереси суспільства. Виховання в молоді сумлінного ставлення до праці, розуміння того, що праця у всіх своїх видах є неперехідною суспільною цінністю, має поєднуватися із вихованням у неї почуття робітничої честі, достоїнства. Формування і передавання від одного покоління радянських людей до іншого таких традиційних якостей радянського робітника, як професійна гордість, робітнича честь і достоїнство базуються на тому, що в управлінні соціалістичним виробництвом, як і в управлінні всіма суспільними процесами, беруть участь не розділені антагоністичними інтересами індивіди або групи людей, а трудящі, представники виробничих колективів, яких об'єднує одна мета — побудова комунізму. Партія завжди приділяла велику увагу формуванню у молоді почуттів колективізму, відданості спільній справі, взаємодопомоги, товариськості.

Усвідомлення молоддю завдань, що стоять перед соціалістичним суспільством, і своєї ролі у їх здійсненні, розуміння того, що праця виступає за соціалізму мірилом цінності людини, є для неї справою честі, сприяє подоланню зневаги до праці, споживацького ставлення до суспільних благ.

XXV з'їзд КПРС, підкресливши потребу у комплексному вихованні, відкрив новий етап у розвитку дійових форм, засобів і шляхів виховання. Серед них чільне місце посідають революційні традиції — цей випробуваний засіб виховання. Вони формують у молоді стійкі ідейні переконання, відданість справі комунізму, високі почуття патріотичного й інтернаціонального обов'язку, комуністичне ставлення до суспільної праці.

«На великих будовах нашого часу з особливою силою проявилися стійкість, творчий порив, ідейний гарт радянської молоді, — відзначив товариш Л. І. Брежнев на урочистому засіданні, присвяченому 60-й річниці Великої Жовтня. — Продовжуючи славні традиції своїх дідів і батьків, комсомольці, дівчата і юнаки йдуть у перших рядах будівників комунізму, мужніють у праці, вчать управляти господарством, керувати справами суспільства і держави. В їх руках — майбутнє країни. І ми впевнені — це надійні руки»¹².

У процесі своєї соціалізації молодь оволодіває політичним і моральним досвідом, нагромадженим старшими поколіннями. Велику допомогу в цьому їй подають трудові колективи — охоронці революційних і трудових традицій.

Нині у трудових колективах активно розвивається і використовується у вихованні молоді така традиція робітничого класу, як шефство ветеранів праці, кадрових робітників над молоддю. На різних етапах комуністичного будівництва шефство набувало різних форм, а тепер вилізло у рух наставництва. Сформоване всім укладом нашої дійсності, наставництво стало невід'ємним елементом соціалістичних виробничих і суспільних відносин, об'єктивною закономірністю розвитку радянського способу життя. В умовах розвинутого соціалізму і науково-технічної революції вплив кадрових робітників на професійну підготовку і формування молодих трудівників постійно зростає.

¹² Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 6, с. 566.

Про величезну суспільно-політичну роль наставництва говорив на XVII з'їзді ВЛКСМ товариш Л. І. Брежнев: «У робітничому класі зародився новий чудовий рух — рух наставників молодих робітників. Наставники — це кадрові робітники, які мають високу майстерність, багатий життєвий досвід, і, я б сказав, талановиті педагоги. Вони з доброї волі, за покликом душі учать молодь працьовитості, майстерності, виховують її на героїчних традиціях нашого славного робітничого класу»¹³. Сьогодні в країні цих педагогів у робітничих спецівках налічується близько двох мільйонів.

Зміст такої трудової традиції, як наставництво не вичерпується передачею знань, умінь, професійних навиків. У процесі становлення особистості молодого робітника набуває великого значення передання ідейно-політичного і морально-психологічного досвіду, виробленого попередніми поколіннями. Тому на практиці утвердилися різні форми участі наставників у трудовому гартуванні молоді. Це й індивідуальне шефство кадрових робітників над одним і декількома молодими робітниками, і колективне керівництво, коли групу новачків зараховують до складу передової бригади. Часто досвідченому виробничнику доручають очолити комсомольсько-молодіжний колектив.

До прогресивного руху наставництва партія вимагає підходити творчо, уникати шаблону, бюрократичних перекручень, бо воно на практиці (безпосередньо в цеху, біля пульту управління тощо) здійснює складний виховний процес, спрямований на формування нової людини. Справжньою школою виховання наставництво є тоді, коли воно органічно поєднується з комплексною системою виховних заходів усього колективу, спирається на його традиції.

У комплексі заходів виховного впливу на молодь велике значення має пропаганда праці, трудових досягнень, способу життя робітничих династій, що уособлюють зв'язок поколінь, наступність революційних і трудових традицій. За допомогою цих династій від покоління до покоління передаються найбільші духовні цінності: ідейна переконаність, патріотизм, глибока повага і любов до професійної майстерності.

Трудові династії є на багатьох підприємствах республіки. Наприклад, на ушлавленому Київському ордену Леніна заводі «Арсенал» їх працює декілька: родина Марьянченків, загальний трудовий стаж якої налічує понад 600 років, Гайцанів, Куракових та ін. У республіці широко відомі потомствені тракторобудівники Гриньови з Харкова, сталевари Кустови із Жданова і багато інших. Кадровим робітникам, трудовим династіям належить важлива роль у тому, щоб примножувались ряди передовиків виробництва, щоб висока відповідальність за доручену справу, піклування про піднесення ефективності і якості роботи ставали життєвою нормою кожного трудівника.

Виховання молоді у душі трудових традицій може бути ще ефективнішим, якщо у виробничому колективі (на заводі, комбінаті, в установі) вивчають історію підприємства, організують зустрічі з ветеранами виробництва. Успіх такої діяльності залежить від стану всієї організаційно-масової роботи, соціально-психологічного клімату в колективі, ділових і особистих якостей керівника. Вихованню на традиціях і їх зміцненню сприяють такі події, що їх відзначають у трудовому колективі, як роковини підприємства, посвячення у робітники, свято першої получки та ін.

Дійовою школою виховання молоді є походи історичними місцями революційної, бойової і трудової слави радянського народу. На XVIII з'їзді ВЛКСМ було підкреслено, що й надалі комсомольські орга-

¹³ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. М., 1976, с. 46.

нізації повинні підтримувати прагнення молоді глибше зрозуміти великі подвиги старших поколінь, наслідувати їх і примножувати. З'їзд постановив продовжити Всесоюзний похід комсомольців і молоді місцями революційної, бойової і трудової слави, у якому вже взяло участь 56 мільйонів чоловік¹⁴.

Вивчення досвіду трудових колективів свідчить про те, що функції їх у вихованні молодого покоління постійно розширюються, збагачуються, наповнюються новим змістом. Великі права і виховна роль колективів дістали відображення в новій Конституції СРСР: «Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення»¹⁵.

Революційні і трудові традиції, що підтримуються в колективах, — це дійові форми виховання і формування духовного обличчя радянських людей. Зростання ролі цих традицій — процес, зумовлений об'єктивними закономірностями соціалістичного ладу, моральними і духовними потребами членів суспільства. Збагачені новим змістом, революційні і трудові традиції в умовах будівництва комунізму — важлива підойма комуністичного виховання, цінна форма організації, нагромадження і збереження життєво важливого соціального досвіду всіх поколінь радянських людей.

Партія робить усе необхідне, щоб і надалі забезпечувати живий зв'язок, непорушну наступність поколінь борців за комунізм, дати кожній молодій людині ясне розуміння загальних цілей, допомогти визначити своє місце в комуністичному перетворенні світу. Ідейна і соціально-політична єдність нашого народу, всіх його поколінь, наступність кращих традицій — одне з найвеличніших досягнень і переваг зрілого соціалізму, одна з рушійних сил його розвитку.

Це з новою силою продемонстрував XVIII з'їзд ВЛКСМ. «Радянське юнацтво, яке росте в умовах розвинутого соціалізму, успадкувало від старших поколінь глибоку відданість ідеалам комунізму, беззавітну вірність справі Леніна, вміння самовіддано працювати заради загального блага»¹⁶, — відзначається у привітанні ЦК КПРС XVIII з'їздові Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді.

* * *

Среди средств коммунистического воспитания большую роль играют революционные традиции, воплощающие опыт революционной борьбы всех поколений советского народа за утверждение и развитие социализма.

Особая роль революционных традиций в воспитании обусловлена тем, что они, являясь важным звеном механизма передачи опыта, идей от поколения к поколению, от общества к личности, способствуют формированию марксистско-ленинского мировоззрения, идейной убежденности, активной жизненной позиции молодежи.

На современном этапе развитого социализма значение революционных традиций возрастает в связи с усложнением задач коммунистического строительства, а также в связи с обострением идеологической борьбы между социализмом и капитализмом.

¹⁴ Див.: «Правда», 1978, 25 мая.

¹⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стаття 8, с. 7.

¹⁶ Привітання ЦК КПРС XVIII з'їздові Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді. — «Радянська Україна», 1978, 25 квітня.

ЄДНІСТЬ ПОКОЛІНЬ В РОЗВИНУТОМУ СОЦІАЛІСТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Розвинуте соціалістичне суспільство, як закономірний ступінь соціально-економічної зрілості першої фази комуністичної формації, створене зусиллями багатьох поколінь радянського народу. В героїчних звершеннях радянських людей протягом більш як 60-річної історії нашої країни втілена єдність цілей та інтересів робітничого класу, селянства, народної інтелігенції, всіх соціальних верств. Ліквідація експлуататорських класів, утвердження суспільної власності на засоби виробництва стали важливою передумовою зближення соціалістичних націй і народностей, становлення морально-політичної єдності радянського народу.

На етапі зрілого соціалізму особливого значення набуває проблема єдності поколінь. Розв'язання одного з головних завдань комуністичного будівництва — формування нової людини, людини комуністичного майбутнього передбачає органічне поєднання знань і переконань особи з її активною життєвою позицією, виховання молоді в дусі комуністичної ідейності. Чільне місце посідають ці завдання в ідейно-виховній роботі Комуністичної партії Радянського Союзу. На XXV з'їзді КПРС підкреслювалось, що «партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹. Надійним помічником партії у цій великій справі є Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді. Ленінський комсомол, 60-ту річницю якого відзначає вся наша країна, є гідним спадкоємцем великих революційних, бойових і трудових традицій старших поколінь. У його лавах загартувалось не одне покоління радянської молоді, характерними рисами якої стали вірність ідеалам революції, самовіддана праця на благо суспільства, радянський патріотизм, соціалістичний інтернаціоналізм. Шефство комсомолу над ветеранами війни і праці, над сім'ями загиблих у Великій Вітчизняній війні, походи місяцями бойової і трудової слави є яскравим прикладом утвердження нового типу спілкування поколінь за умов соціалізму. Звернення молоді до досвіду старших поколінь має неперехідне значення для ідейного зростання юнаків і дівчат. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у своїй промові на XVIII з'їзді ВЛКСМ зазначав: «Ви маєте довести до повної перемоги велику справу, почату вашими дідами і батьками»². Соціалістичний спосіб життя відкрив перед молоддю широкі можливості для активної участі в управлінні державними справами, створив умови для всебічного і гармонійного розвитку особи. «Сьогодні молодь,— підкреслює товариш В. В. Щербинський,— вчиться комунізму, буде комунізм в нових умовах, на нових історичних рубежах. Сталь характерів, ідейних переконань юнацтва гартується не в шабельних походах, не в прямому протистоянні з класовим ворогом, не в переборенні тих неймовірних труднощів, через які пройшли старші покоління, а в умовах зрілого соціалізму — суспільства високорозвинутої економіки, науки і культури, суспільства величезних можливостей»³.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. М., 1976, с. 80.

² Брежнев Л. І. Промова на XVIII з'їзді ВЛКСМ.— «Радянська Україна», 1978, 26 квітня.

³ Див.: Щербинський В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социального образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 162.

Наступність поколінь є однією з ланок загального соціального зв'язку; вона впливає на інші сторони суспільного життя.

Основоположники марксизму-ленінізму у своїх працях дали наукове обґрунтування детермінованості змісту життя кожного покоління. К. Маркс і Ф. Енгельс у «Німецькій ідеології» підкреслили, що кожний ступінь історії «застає в наявності певний матеріальний результат, певну суму продуктивних сил, історично сформоване відношення людей до природи і один до одного, застає передавану кожному наступному поколінню попереднім поколінням масу продуктивних сил, капіталів і обставин, які хоч, з одного боку, і видозмінюються новим поколінням, але, з другого боку, диктують йому його власні умови життя і надають йому певного розвитку, особливого характеру»⁴.

Питання про наступність поколінь основоположники марксизму-ленінізму розглядали в контексті історичного розвитку суспільного виробництва. К. Маркс у листі до П. В. Анненкова писав: «Завдяки тому простому фактові, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, набуті попереднім поколінням, і ці продуктивні сили правлять йому за сировий матеріал для нового виробництва,— завдяки цьому фактові утворюється зв'язок у людській історії, утворюється історія людства, яка тим більше стає історією людства, чим більше зросли продуктивні сили людей, а значить, і їх суспільні відносини»⁵.

Наступність поколінь як загальносоціологічна закономірність діє у всіх суспільно-економічних формаціях. За соціалізму вона набуває своєрідних рис, зумовлених специфікою об'єктивних і суб'єктивних факторів становлення та розвитку соціалістичного суспільства. Однією з історичних умов, які сформували єдність поколінь соціалістичного суспільства, є перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції. Соціалістична революція в нашій країні розв'язала суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення, ліквідувала усі форми соціального і національного гніту, експлуатації людини людиною. Робітничий клас, селянство за цих умов виступають не тільки головною продуктивною силою соціалістичного способу виробництва, а й стають справжніми творцями нових, соціалістичних виробничих відносин. Новий ступінь розвитку суспільного характеру виробництва є важливим фактором становлення і зміцнення єдності поколінь.

В. І. Ленін, розкриваючи сутність суспільного характеру виробництва, підкреслював закономірне перетворення різних галузей, сфер виробництва в єдиний виробничий процес. Якщо в умовах капіталізму усупільнення засобів виробництва гальмується капіталістичними виробничими відносинами, через що розвиток виробництва набуває однобічного характеру, підпорядковується одержанню додаткової вартості, то встановлення соціалістичних виробничих відносин, заснованих на суспільній власності на засоби виробництва, відкриває нові можливості для прискорення темпів виробництва. За соціалізму головною метою виробництва стає найбільш повне задоволення матеріальних і духовних потреб трудящих.

Якісно новий ступінь розвитку суспільного характеру виробництва спричинив зміну характеру праці, яка перетворилася з праці тільки для себе в працю на благо всього суспільства. Ця зміна безпосередньо вплинула на особливості відносин між поколіннями. Спільна праця, спрямована на задоволення потреб суспільства і кожної людини, на

⁴ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 35.

⁵ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 388.

створення умов всебічного і гармонійного розвитку особи, становить безпосередню основу створення нового типу соціального взаємозв'язку поколінь, який виявляється в їх єдності.

На основі утвердження суспільної власності було ліквідовано класові антагонізми у відносинах між людьми, покинчено з експлуатацією людини людиною, з національним поневоленням. Між націями встановились відносини рівності, братерства і взаємодопомоги, сформувалась морально-політична єдність всіх трудящих, розквітла дружба народів Радянського Союзу.

Важливу роль в утвердженні єдності поколінь відіграло перетворення на соціалістичних засадах шлюбно-сімейних і побутових відносин. Скасування приватної власності на засоби виробництва підірвало основи суто «грошово-речового» розрахунку у становленні сімей за соціалізму. Створився і новий побут радянських сімей, значно збільшилась кількість шлюбів між молодими людьми. Нові соціалістичні обряди і свята долають розбіжність між різними соціальними верствами у соціалістичному суспільстві, між молоддю і старшими за віком людьми. Шлюбно-сімейні і побутові відносини за умов радянського способу життя ґрунтуються на засадах комуністичної моралі: взаємодопомоги, рівності, дружби, поваги до старших.

За розвинутого соціалізму завершується перебудова всієї сукупності суспільних відносин, формується новий тип стосунків між людьми, заснований на колективістських началах. Це забезпечує зміцнення органічної цілісності і динамізм соціальної системи, її політичну стабільність, незламну внутрішню єдність. Підкреслюючи особливості розвитку соціалістичного суспільства, товариш Л. І. Брежнев звернув особливу увагу на те, що вони в своїй сукупності зумовили «зростаюче зближення всіх класів і соціальних груп, усіх націй і народностей і утворення у нас історично нової соціальної і інтернаціональної спільності людей — радянського народу»⁶. У всіх цих змінах провідною тенденцією стає інтегративність суспільного розвитку, що дістає вираження у стиранні істотних відмінностей між класами, між містом і селом, працівниками розумової і фізичної праці, у зближенні соціалістичних націй, у поступовому переході до соціально-однорідності.

Крім об'єктивних умов, на формування єдності поколінь великий вплив чинять суб'єктивні фактори. Головний серед них — діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу, яка є керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій. «Озброєна марксистсько-ленінським ученням, — говорить у статті 6-й нової Конституції СРСР, — Комуністична партія визначає генеральну перспективу розвитку суспільства, лінію внутрішньої і зовнішньої політики СРСР, керує великою творчою діяльністю радянського народу, надає планомірного, науково обґрунтованого характеру його боротьбі за перемогу комунізму»⁷.

Важливим фактором формування єдності поколінь є діяльність Радянської держави, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих усіх націй і народностей країни. Радянська держава, всі її органи, діючи на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян. Вона є головним знаряддям побудови комуністичного суспільства.

⁶ Брежнев Л. І. Про проект Конституції (Основного Закону) Союзу Радянських Соціалістичних Республік і підсумки його всенародного обговорення. К., 1977, с. 24.

⁷ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

Значну роль у формуванні єдності поколінь відіграє Ленінський комсомол, шістдесятиріччя якого відзначає вся наша країна. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев у доповіді на XVIII з'їзді ВЛКСМ зазначав: «Вік у комсомолу цілком зрілий. Але дух його завжди молодий. Ленінський комсомол — бойовий помічник і надійний резерв партії... І це природно. Адже у партії і комсомолу одна мета — комунізм, і шлях теж один — це шлях Леніна, шлях служіння народові»⁸.

Єдність поколінь у соціалістичному суспільстві забезпечується усією системою цілеспрямованого комуністичного виховання трудящих у душі глибокої ідейної переконаності, беззавітної відданості соціалістичній Батьківщині, великим ідеалам комунізму. Комплексний підхід до проблеми комуністичного виховання, накреслений XXV з'їздом партії, передбачає поєднання ідейно-політичного, морального і трудового виховання радянських людей. Радянський спосіб життя, практика виховання юнаків і дівчат переконливо свідчать, що формування активної життєвої позиції молоді невід'ємне від формування у неї комуністичної ідейності, розвитку високих моральних якостей і духовних інтересів, комуністичного ставлення до праці.

В умовах науково-технічної революції перед молоддю стоїть завдання повсякчас поновлювати і поглиблювати свої знання, оволодівати найновішими досягненнями науки і техніки. Від цього великою мірою залежить подальший розвиток і примноження матеріальних і духовних сил суспільства розвинутого соціалізму. В наукових кабінетах і лабораторіях, у вузах і науково-дослідницьких установах іде велика битва за нові висоти науки і техніки, битва за те, щоб науковий і технічний геній людства був використаний в інтересах миру і прогресу людства, а не в інтересах експлуатації і війни.

Виховання молоді у душі комуністичної моралі повинне спиратись на те величезне духовне багатство, яке нагромаджене за роки комуністичного будівництва. «Все краще, що нагромаджене моральним досвідом нового суспільства, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — ми повинні передати молоді, кожному юнакові і дівчині і разом з тим наполегливо позбуватись усього, що заважає жити і працювати»⁹.

Проблема взаємовідношення поколінь стала нині об'єктом гострої ідеологічної боротьби. Ідеологи імперіалізму, прагнучи підірвати соціалізм зсередини, всіляко намагаються викликати і загострити суперечності між різними поколіннями будівників комунізму. Ці намагання приречені на невдачу, адже «в революційний процес включаються нові покоління і соціальні верстви, нові партії і організації. Відбувається саме-те, про що писав свого часу В. І. Ленін: «В міру розширення й поглиблення історичної творчості людей повинен зростати і розмір тієї маси населення, яка є свідомим історичним діячем»¹⁰.

Велику ставку в ідейному протиборстві двох систем буржуазні ідеологи роблять на молодь, зокрема на ту її частину, яка ще не має достатнього ідейного загартування, політичної підготовки. Вороги соціалізму прагнуть «розмити» ідейні позиції молоді, прищепити їй аполітичність, приватновласницькі пережитки і міщанські настрої, нігілістичне відношення до завоювань і ідеалів соціалізму. Тому старші покоління радянських людей чуйно і уважно ставляться до виховання молоді, вдумливо і творчо передають їй свій багатий революційний і політичний досвід.

⁸ Промова товариша Л. І. Брежнева на XVIII з'їзді ВЛКСМ. — «Радянська Україна», 1978, 26 квітня.

⁹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом, т. 5. М., 1976, с. 47.

¹⁰ Там же, с. 470.

Комуністи, ветерани війни і партії розкривають перед молоддю велич нашої епохи — епохи переходу від капіталізму до соціалізму — розкривають перед нею ту істину, що революція продовжується і сьогодні в великих звершеннях радянського народу.

Особливого значення в умовах посилення ідейно-політичної кризи буржуазного суспільства набуває розкриття соціально-класових коренів взаємин між поколіннями за умов соціалізму і капіталізму. За капіталізму антагонізм відносин між робітниками і буржуазією спричинює виникнення конфліктів між поколіннями, які впливають на характер спадкоємності поколінь в буржуазному суспільстві. Перекручуючи характер цієї спадкоємності, абсолютизуючи конфліктність між поколіннями, буржуазні ідеологи намагаються зобразити їх як невід'ємну рису суспільного життя, звести до них питання про класову боротьбу і тим самим задушкують її справжню сутність. Практика будівництва соціалізму і комунізму в СРСР, у країнах соціалістичної співдружності яскраво показує неспроможність таких поглядів ідеологів буржуазії, свідчить про те, що з переходом до соціалізму відносини між поколіннями якісно змінюються.

Важливою особливістю єдності поколінь за умов соціалізму є те, що вона виступає як єдність поколінь-ровесників представників робітничого класу, селянства, інтелігенції. Ці покоління-ровесники завдяки спільності їх інтересів становлять певне єдине покоління, наприклад, молодь. У рамках цієї спільності кожне з поколінь-ровесників має свої специфічні риси, спричинені особливостями соціально-класової структури суспільства і особливостями умов праці, культурно-побутових умов життя тощо. Але при цьому визначальною рисою є їх єдність.

Єдність поколінь виявляється і як єдність поколінь-сучасників і характеризується тим, що різні за віком покоління живуть і діють в одних і тих самих соціальних умовах, розв'язують одні й ті самі конкретно-історичні завдання. Так, хоча в соціалістичному суспільстві водночас живуть і діють кілька поколінь — діди, батьки, діти, онуки — кожне з них має свої специфічні риси, зумовлені історичним процесом їх формування, віком, місцем в суспільному житті, але визначальною для них є спільність їх цілей і дій у боротьбі за побудову комунізму.

Отже, єдність поколінь в соціалістичному суспільстві простежується в їх історичному розвитку, в процесі зміни одних поколінь іншими. Це дає змогу аналізувати єдність між поколіннями, по-перше, в рамках соціально-класової структури (між поколіннями робітників, селян, інтелігенції), а по-друге, простежити єдність поколінь, об'єднаних спільною метою, в плані наступності наших історичних завдань (єдність поколінь радянських людей років Вітчизняної війни, періоду відбудови зруйнованого війною господарства, періоду розвинутого соціалізму. Хоча покоління кожного етапу розв'язували специфічні для цього етапу завдання, вони єдині у розв'язанні головних завдань комуністичного будівництва). У своїй книзі «Відродження» товариш Л. І. Брежнев, підкреслюючи цю обставину, вказав на необхідність і надалі враховувати у комуністичному будівництві «найтісніший взаємозв'язок вчорашнього дня країни... з постановкою нових завдань»¹¹.

Важливою особливістю єдності поколінь в соціалістичному суспільстві є те, що в процесі будівництва комунізму, мірою подолання істотних відмінностей між містом і селом, робітничим класом і селянством, між працівниками фізичної і розумової праці, кожне нове покоління порівняно з попередніми набуває все більшої соціальної однорідності. У цій

¹¹ Брежнев Л. І. Відродження. К., 1978, с. 13.

особливості єдності поколінь виявляється тенденція переходу від соціально-класової структури соціалістичного суспільства до комуністичної соціальної однорідності.

Важливою рисою єдності поколінь в умовах соціалізму є й те, що інтереси робітників, селян, інтелігенції, будучи спільними, маючи однакову соціальну спрямованість, збігаються з напрямом дії об'єктивних законів, з загальними тенденціями суспільного прогресу, що створює можливість пізнання і свідомого використання об'єктивних законів суспільного розвитку в інтересах всіх трудящих, здійснення наукового управління соціальними процесами.

Принципово інша картина спостерігається в капіталістичному суспільстві, де протилежність класових інтересів зумовлює неможливість пізнання об'єктивних законів, а отже — і здійснення наукового управління суспільним розвитком. Якщо робітничий клас зацікавлений в реалізації об'єктивних тенденцій розвитку суспільства, то буржуазія, навпаки, усіма засобами протидіє робітничому класові в його боротьбі за революційну перебудову суспільства. Тому за капіталізму діяння об'єктивних законів виявляється стихійно, через непримиренну класову боротьбу.

На особливу увагу заслуговує питання про відмінності між старшими і молодшими поколіннями. Специфіка цих відмінностей зумовлена, насамперед, об'єктивними закономірностями суспільного розвитку, зокрема тим, що кожне нове покоління живе в певним чином змінених історичних умовах порівняно з попередніми поколіннями. Тому воно відрізняється від попередніх поколінь і особливостями своєї життєдіяльності, і необхідністю розв'язувати нові конкретно-історичні завдання. Нова Конституція СРСР особливо підкреслила державне значення піклування про молоде покоління. Радянська молодь сприймає свої конституційні права в нерозривній єдності з обов'язками. З прийняттям нової Конституції ще більше підвищується роль діяльності ВЛКСМ по комуністичному вихованню молоді. У статті 7-й Конституції СРСР підкреслюється, що Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді відповідно до своїх статутних завдань бере участь «...в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань»¹². Отже, в соціалістичному суспільстві відкриваються широкі можливості для участі молоді в управлінні справами суспільства і держави. Розвинутий соціалізм виховує новий тип молоді людини, яка втілює в собі комуністичну переконаність, високу культуру, духовне багатство, вірність революційним ідеалам і заповітам батьків.

* * *

В статье рассматривается единство поколений в условиях социализма, объективные и субъективные факторы становления качественно новой основы общности поколений в СССР, раскрывается роль этой общности в решении задач коммунистического строительства, в управлении обществом.

¹² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7.

Л. М. ГРИНЧЕНКО

ПРО ЯКІСНІ АСПЕКТИ СПОСОБУ ЖИТТЯ

Як відзначалось на XXV з'їзді КПРС, одним із найважливіших завдань комуністичного будівництва в нашій країні є дальший розвиток соціалістичного способу життя. І це закономірно, адже соціалістичний спосіб життя посідає одне з найважливіших місць в сукупності чинників, які впливають на формування нової людини. Перед радянськими вченими, перед марксистсько-ленінською суспільною наукою, підкреслює член Політбюро ЦК КПРС перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, стоїть завдання «комплексного дослідження соціалістичного способу життя, тобто вивчення усіх його істотних рис, елементів, сторін, їх взаємозв'язків і взаємовідносин. При цьому важливо теоретично відтворити соціалістичний спосіб життя як цілісну динамічну систему»¹.

Потреба в дослідженні проблем соціалістичного способу життя безпосередньо пов'язана з питаннями економічного змагання та ідеологічного протиборства соціалізму і капіталізму на нинішньому етапі. У цій боротьбі питання про переваги соціалістичного способу життя, який забезпечує людині гідні її умови суспільної життєдіяльності, посідає одне з провідних місць. Як зауважив на XXIV з'їзді КПРС Генеральний секретар комуністичної партії США Гес Холл, в сучасних умовах порівняння двох світових систем не обмежується поверховим зіставленням, врахуванням лише кількісних показників економічного зростання і рівня життя. «Нині на шальку терезів кинутий увесь якісний бік життя. Рівень матеріального достатку при цьому відіграє дуже важливу роль, але масштаби виміру стали тепер значно ширші. Вони включають увесь спектр людських цінностей, їх порівняльну значимість, яка визначається внутрішніми законами кожної системи»².

Теоретична розробка питань про якісні аспекти способу життя, зв'язок сутнісних характеристик, внутрішніх визначеностей способу життя з конкретно-історичною системою суспільних відносин тим більш актуальна, що реальні соціальні проблеми капіталістичного способу життя його антагонізма і нерозв'язні суперечності, які зумовлюють неможливість дальшого існування капіталізму як суспільної системи, стали в буржуазній соціології предметом витончених ідеологічних і політичних спекуляцій. У буржуазних концепціях «підвищення якості життя», «соціальних індикаторів», «нульового зростання», «органічного зростання», «відчуваної якості життя» та ін., які породжені нинішнім етапом загальної кризи капіталізму, його ідеології і культури, нав'язливо пропагується ідея «поліпшення якості життя», на основі якого нібито стане можливою переорієнтація програм соціально-економічного розвитку

¹ Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы. М., 1977, с. 24.

² XXIV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, Т. 1. К., 1972, с. 396.

капіталізму в напрямі його «оздоровлення», «стабілізації» і «гуманізації».

Неодміною умовою ефективної критики буржуазно-апологетичних концепцій «якості життя» є розкриття, в руслі діалектико-матеріалістичної методології, якісних визначеностей способу життя.

У марксистській літературі термін «якісні аспекти способу життя» вживається в кількох значеннях. І. В. Бестужев-Лада пропонує вживати це поняття як «оцінку ступеня задоволення матеріальних і духовних потреб, яка не піддається прямому кількісному вимірюванню, вимагаючи складних прийомів непрямой квантифікації згідно з різними кваліметричними шкалами»³. Цей погляд поділяють І. Мареш і М. П. Мчедлов⁴. М. М. Руткевич вважає, що коли визначається дане поняття, слід мовити про «якісну визначеність» способу життя, яка залежить від сутнісних характеристик системи суспільних відносин з погляду докорінної відмінності соціалістичного і буржуазного способів життя⁵. С. І. Попов відзначає, що «якісна сторона способу життя — це комплексна, інтегральна характеристика становища людини в різних соціальних системах, яка виражає ступінь її соціальної свободи, можливості її всебічного розвитку, сукупність культурних і духовних цінностей, які даються в її розпорядженні»⁶.

Розглядувані в єдності наведені визначення підсумовують в концептуальному розумінні якісні визначеності окремих сторін способу життя. Гадаємо, що жодне з них, взяте окремо, не може претендувати на вичерпну характеристику того, що іменують «якісним аспектом способу життя».

Перше з них, на нашу думку, звучує аналізовані визначеності обмежує якісні аспекти способу життя лише сферою задоволення потреб. Однак ні спосіб життя, ні його якісні аспекти не можуть бути правильно зрозумілими, якщо виходити лише з існуючої на даному етапі суспільного розвитку системи суспільних та індивідуальних потреб і ступеня їх задоволення. Адже спосіб життя включає в себе рівень і способи задоволення потреб як свої умови, але не зводиться до них, оскільки «спосіб життя — не просто умови, а спосіб реалізації, спосіб використання умов життя людей»⁷. Два інших визначення теж, як ми гадаємо, фіксують лише окремі моменти якісної визначеності способу життя і тому не можуть претендувати на її вичерпну характеристику.

Можливо, що й немає потреби в якомусь єдиному визначенні, оскільки сам спосіб життя становить комплексне, інтегральне соціальне явище, складові якого перебувають у процесі постійного розвитку і вдосконалення. Відповідно до цього конкретна єдність тих форм життєдіяльності, соціальних чинників, які конституують якісні аспекти способу життя, в їх змісті, взятому в нерозривному зв'язку з усією сукупністю визначальних для соціалістичного суспільства політико-економічних чинників, має не усталений, а історично рухливий, залежний від здобутків практики комуністичного будівництва характер. Водночас кожний із аспектів способу життя має свою, властиву тільки йому істотну визначеність.

³ Проблемы построения системы показателей образа жизни. М., 1977, с. 10.

⁴ Философские проблемы общественного развития. М., 1976, с. 56; Мчедлов М. П. Образ жизни и идеологическая борьба. М., 1976, с. 9—10.

⁵ Руткевич М. Н. Социалистический образ жизни и его развитие в СССР. М., 1977; його ж: Образ жизни и «качество жизни». — «Социологические исследования», 1976, № 4, с. 21.

⁶ Попов С. И. Проблема «качества жизни» в современной идеологической борьбе. М., 1977, с. 37.

⁷ Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія. — «Філософська думка», 1975, № 5, с. 16.

ність, яка зумовлена соціально-політичною та економічною специфікою способу життя, характером панівних духовно-культурних та моральних цінностей.

Важливо звернути увагу на те, що спосіб життя може бути правильно зрозумілий як єдність якісної визначеності його змісту та рівня життя (кількісна визначеність), стосовно яких він виступає як міра. Ця міра фіксує життя суспільства в інтегральному аспекті — в аспекті змісту і рівня розвитку типових форм життєдіяльності класів, соціальних груп та індивідів. Є й інша, більш загальна і повна за охопленням моментів суспільного буття людей міра розвитку суспільства — соціально-економічна формація. Проблема в цьому разі полягає в тому, щоб з'ясувати характер співвідношення в способі життя його якісних і кількісних аспектів.

У марксистській соціологічній літературі рівень життя, за всіх відмінностей в його дефініціях, розглядається як кількісна визначеність способу життя, а поняття «якісні аспекти способу життя» пов'язується з тими сутнісними характеристиками способів життєдіяльності, які визначаються суспільно-економічним ладом, системою соціальних відносин. «Рівень життя народів, класів, соціальних груп і прошарків, сімей і індивідів,— пише М. М. Руткевич,— фіксує переважно кількісну сторону способу життя, тоді як якісна сторона способу життя визначається суспільно-економічним ладом»⁸. У цьому разі «якісна визначеність способу життя» і «рівень життя» включені в поняття «спосіб життя» і в своїй єдності виражають його визначеність як конкретно-історичної сукупності форм життєдіяльності людей в суспільстві, яка зумовлена панівним способом виробництва. Якщо ми розглядаємо спосіб життя як сукупність окремих, найістотніших форм життєдіяльності, то кожна з цих форм, відповідно до конкретної сфери діяльності (праця, побут, соціально-політична, культурна діяльність), постає перед нами в єдності своїх якісних і кількісних показників. Так, праця, наприклад, незалежно від своєї техніко-технологічної оснащеності і розміру матеріальної винагороди за неї, за своєю якісною визначеністю може бути за певних суспільних умов вільною від експлуатації творчою діяльністю на благо суспільства і, навпаки,— працею підневільною, заснованою на експлуатації, дисципліні голоду і економічній залежності. Кількісні аспекти праці виражаються в її продуктивності, кваліфікованості, винятороді за неї тощо. Її якісні аспекти фіксуються передусім суспільними умовами її реалізації, характером призначення і використання її результатів, тими спонуками, які виступають як усвідомлені мотиви трудової діяльності тощо.

Таким способом можна досліджувати всі основні сфери людської життєдіяльності, що дає можливість, в кінцевому підсумку, накреслити достатньо повну і точну картину соціального життя. Очевидно, саме в цьому напрямі найперспективніше розробляти модель способу життя, яка буде виконувати не лише інформаційну, але й прогностичну функцію, що в свою чергу дозволить на основі планування розвитку окремих сфер суспільного життя цілеспрямовано впливати на формування соціалістичного способу життя.

Однак спроби з'ясувати якісну специфіку і визначеність способу життя, спираючись на уявлення про нього лише як про певну суму форм суспільної і індивідуальної діяльності, навряд чи будуть результативними. Структурний аналіз способу життя не розкриває його соціально-кла-

⁸ Руткевич М. Н. Образ жизни и «качество жизни». — «Социологические исследования», 1976, № 4, с. 21.

сової суті і змісту і тому недостатній для виявлення якісної специфіки того чи іншого способу життя. Спосіб життя — це спосіб взаємозв'язку і розвитку окремих форм життєдіяльності та їх умов. Це динамічна функціональна система, якісну внутрішню визначеність якої неможливо звести до суми якісних характеристик її окремих складових. Якісна визначеність способу життя найближчим і безпосереднім чином пов'язана з його соціально-класовою сутністю, з найважливішими соціально-економічними і політичними ознаками тієї суспільної системи, в межах якої конститується даний спосіб життя. До характеристик способу життя, що виявляють його якісну специфіку, слід залічити соціально-класові, економічні, політичні та національні відносини, становище людини в суспільній системі, цілі розвитку суспільства, систему цінностей та ідеалів, якими керується і на які орієнтований спосіб життя, міру соціальної свободи особи, можливості для її всебічного розвитку та ін.

Якісна визначеність способу життя, як і його сутність, має свою основу в системі суспільного устрою. Саме тому в своїх найістотніших моментах якісна визначеність конкретно-історичного способу життєдіяльності людей лишається незмінною аж до заміни основи даного способу життя — суспільно-економічного ладу. Це має принципове методологічне значення для доведення неспроможності основних теоретичних постулатів буржуазних концепцій «якості життя», яким властивий розрив якісних аспектів буржуазного способу життя та його експлуататорської соціальної сутності. Більшість буржуазних теоретиків «якості життя» намагаються обґрунтувати це поняття з допомогою другорядних, невизначальних для формування рис капіталістичного способу життя чинників, залишаючи за межами аналізу його класово-експлуататорську суть. Такі містифікації властиві Д. Гелбрейту, Д. Беллу, М. Ньюеллу, М. Месаровичу, Е. Пестелю та іншим апологетам капіталізму, які намагаються довести, що гуманізація і поліпшення якісних характеристик капіталістичного способу життя можливі лише внаслідок усунення негативних наслідків науково-технічного прогресу в буржуазному суспільстві. Питання про зв'язок явищ, породжених загальною кризою капіталізму, з їх соціальними причинами, з самою природою капіталістичного виробництва, яке постійно відтворює їх, взагалі ігнорується буржуазними ідеологами.

Цілком очевидний буржуазно-апологетичний, реакційно-утопічний характер таких спекуляцій. Він виявляється, зокрема, в тому, що буржуазні ідеологи безпосередньо пов'язують «зростання суспільного добробуту» і «підвищення якості життя» із структурою, кількісними та якісними сторонами споживання, причому саму споживну діяльність вони розглядають як провідну форму життєдіяльності суспільства і особи. Водночас питання про соціальну якість виробничої діяльності, її соціально-економічні характеристики і роль в системі капіталістичного способу життя апологетами «якості життя» взагалі ігнорується. Це пояснюється насамперед тим, що аналіз соціально-економічного і класового змісту виробничої діяльності в умовах капіталізму з необхідністю приводить до висновку про експлуататорську сутність капіталістичних суспільних відносин та неможливість якісної зміни буржуазного способу життя в рамках даного суспільного ладу. Обмеження якісних аспектів буржуазного способу життя сферою добробуту, комфорту, сервісу, споживання означає зведення змісту поняття «способу життя» лише до його невизначальних виявів, які аж ніяк не є чинниками суспільного буття і зміст яких, а також тенденції розвитку зумовлені насамперед пануючою системою соціально-економічних і класових відносин. Таким чином, спосіб життєдіяльності суспільства і особи не може бути розкритий поза об'єктив-

ними соціально-економічними умовами, які його формують і входять у структуру способу життя. Отже, те, що буржуазні ідеологи підносять як «якість життя», є не чим іншим, як свідомою містифікацією, спрямованою на приховування антагонізмів капіталістичної дійсності, маскування об'єктивно-визначальних основ загальної кризи капіталізму.

Питання про об'єктивні умови способу життя безпосередньо пов'язані з визначенням його якісних аспектів, які мають бути інтегровані в систему якісних характеристик способу життя. Тут важливо розрізнити поняття «якісна визначеність способу життя», що відображає сутнісні характеристики конкретно-історичного способу життєдіяльності людей, і «якісна характеристика умов життєдіяльності». Останнє іноді визначається в марксистській літературі як власне «якісні характеристики способу життя»⁹. На нашу думку, неправомірно зводити якісну визначеність способу життя, яка включає як свій момент і якість умов життєдіяльності, тільки до характеристик умов життя. Адже якісна визначеність способу життя становить діалектичну єдність 1) якісної специфіки способу життя як способу життєдіяльності; 2) якісних характеристик окремих форм життєдіяльності; 3) якісних аспектів умов життя. Жодний із цих моментів, взятий окремо, не виражає якісної специфіки способу життя. Їх слід розглядати в конкретній структурній і функціональній єдності з урахуванням історичних передумов становлення та розвитку визначеності цих моментів.

Зіставлення двох протилежних способів життя — буржуазного і соціалістичного — і доведення історичних переваг соціалістичного способу життя має ґрунтуватися на порівнянні найістотніших рис і особливостей суспільного буття двох протилежних соціально-економічних систем. Неодмінною умовою такого порівняння є зіставлення якісно визначених параметрів двох способів життя, розкриття об'єктивних передумов того, що один з них — буржуазний — є антигуманним, орієнтованим переважно на споживання, тоді як соціалістичний спосіб життя орієнтований на те, щоб зробити споживання матеріальних і духовних цінностей умовою для досягнення високогуманної мети — всебічного розвитку людини праці.

* * *

Необходимым условием эффективной критики буржуазно-апологетических концепций «качества жизни» является раскрытие с позиций диалектико-материалистической методологии содержания качественной определенности образа жизни.

Качественная специфика образа жизни непосредственно обусловлена его социально-классовой сущностью, наиболее важными социально-экономическими и политическими признаками той социальной системы, в рамках которой конституируется данный образ жизни. Ненаучный характер основных теоретических положений идеологов «качества жизни» состоит прежде всего в том, что вопрос о качественных аспектах буржуазного образа жизни рассматривается в отрыве от его эксплуататорской социальной сущности, сводится по сути к проблемам потребления.

В действительности образ жизни включает в себя потребление только как один из моментов, как свое объективное условие, а качественная определенность образа жизни не тождественна с качественными характеристиками условий жизнедеятельности. Качественную определенность образа жизни следует рассматривать в единстве таких моментов: 1) качественная специфика образа жизни как способа жизнедеятельности, 2) качественные характеристики отдельных форм жизнедеятельности, 3) качественные аспекты условий жизни.

⁹ Див.: Проблемы построения системы показателей образа жизни, с. 12.

СПОСОБИ СПІЛКУВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛІСТИЧНОГО СПОСОБУ ЖИТТЯ

Завдання вдосконалення соціалістичного способу життя, формування активної життєвої позиції особи висувають на чільне місце проблему дослідження міжособового спілкування. Значення спілкування у людській життєдіяльності зумовлене двома основними причинами. По-перше, спілкування становить процес, у ході якого здійснюється актуалізація суспільних відносин. «Саме особисте, індивідуальне ставлення індивідів одного до одного, їх взаємне ставлення як індивідів створило — і повсякденно відтворює — існуючі відносини»¹, — писали про це К. Маркс і Ф. Енгельс. По-друге, спілкування є надзвичайно важливим механізмом передачі соціального досвіду, оскільки «розвиток індивіда зумовлений розвитком усіх інших індивідів, з якими він має прями або посередні стосунки»².

У процесі спілкування людина «опредметнює» свої сутнісні сили в інших людях, утверджуючи себе як член людського суспільства. І у тому ж самому процесі відбувається «розпредметнення», засвоєння нагромадженого суспільством досвіду, формування власного «Я» людини, становлення її особистості. Причому спілкування не просто входить до структури способу життя того чи того суб'єкта (суспільства, соціальної спільності, особи), а є однією із сполучних ланок, через які здійснюється взаємовплив цих суб'єктів і — відповідно — способів їх життя. Так, «до способу життя індивідів безпосередньо входить та частина, той «вузол» суспільних відносин, з якою він «стикається», яка його оточує, яку він відчуває безпосередньо через контакти з іншими людьми (розрядка наша. — О. З.)»³.

Досліджуючи спілкування як компонент способу життя, багато авторів виходять з поняття «форма спілкування», що тлумачиться ними по-різному. В одних випадках йдеться про форми спілкування і спосіб життя в умовах феодалізму, капіталізму і, нарешті, про новий спосіб життя революційних пролетарів, який є «найважливішою умовою і навіть основою докорінного перетворення самої «форми спілкування» людей, тобто всієї системи суспільних відносин»⁴. Тут поняття «форма спілкування» застосовується у широкому значенні, як аналог усієї системи суспільних відносин. Такого трактування дотримуються, коли розглядають соціально-економічні умови спілкування людей.

Коли ж переходять до аналізу іншого ряду умов — культурного середовища, під формами спілкування розуміється вже дещо інше. «Значення культури у процесі формування і розвитку способу життя (групи, особи), — пише В. І. Толстих, — особливо наочно виступає через діяння соціально-психологічних факторів, які впливають на форми поведінки, форми і стиль спілкування людей»⁵. Зрозуміло, що тут йдеться

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 419.

² Там же.

³ Руткевич М. Н. Социалистический образ жизни и его развитие в СССР. М., 1977, с. 11.

⁴ Толстых В. И. Образ жизни. М., 1975, с. 19.

⁵ Там же, с. 21.

вже про спілкування як соціально-психологічне явище, тобто про конкретну систему міжособових відносин людей, що можуть бути адекватно виражені з допомогою поняття «тип спілкування».

В умовах соціалізму відносини між суспільством і особою опосередковуються соціалістичним колективом, де здійснюється процес формування соціалістичного типу особи, а в кінцевому підсумку — формування соціалістичного способу життя. Тому соціально-психологічний аспект вивчення форм спілкування в умовах соціалістичного способу життя передбачає передусім дослідження змісту і характеру спілкування в рамках тих або тих колективів (трудових, навчальних та ін.).

На наш погляд, вивчення різноманітних форм спілкування має ґрунтуватися на виявленні того спектру значень, які надавались поняттю «форма спілкування» у працях основоположників марксизму-ленізму. Тут, очевидно, буде плідним розгляд поняття «форма спілкування» у співвіднесеності з таким поняттям, як «виробничі відносини», оскільки спілкування як форма виявлення суспільних відносин відтворює реальні, такі, що склалися історично, соціальні зв'язки, які виникають між людьми в процесі їх життєдіяльності, зміст і характер яких врешті-решт зумовлюється розвитком виробництва.

Своєрідною конкретизацією поняття «форма спілкування», яка дозволяє з позицій класового підходу досліджувати конкретно-соціологічні і соціально-психологічні закономірності спілкування індивідів як представників певної соціальної спільності в рамках тієї чи тієї суспільно-економічної формації, є поняття «тип спілкування». Воно відображує конкретно-історичний етап розвитку тієї чи тієї форми спілкування, тобто конкретну сукупність різноманітних видів спілкування, специфіку відносин між ними в рамках певного типу суспільних відносин.

Способи спілкування між людьми можуть бути досліджені через призму категорії «спосіб життя» в декількох аспектах. Спосіб життя суспільства становить єдність багатоманітності суспільних відносин (економічних, соціальних, класових, ідеологічних та ін.). Причому «зміст цих відносин переноситься у зміст способу життя в діалектично знятому, перетвореному вигляді — у способі, формі їх вираження і здійснення»⁶. Тому спосіб життя суспільства, відображуючи конкретно-історичний характер суспільних відносин, виробляє і певні форми вираження цих відносин людьми — «форми спілкування».

На відміну від форм спілкування, тип спілкування людей відображує суспільні відносини, наявні в реальному процесі життєдіяльності окремих індивідів. Тут відбувається немовбито індивідуалізація суспільних відносин, перетворення їх на внутрішні цілепокладаючі моменти людської життєдіяльності. Тому якщо аналіз «форм спілкування» здійснюється в системі способу життя суспільства, то розгляд «типу спілкування» дає можливість перейти до категорії «спосіб життя особи», яка відображує способи і форми самоздійснення людини у процесі її життєдіяльності. В кінцевому підсумку зміст спілкування індивідів визначається їх становищем у суспільній системі поділу праці. Як відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, індивіди, хоча їх стосунки і здаються більш особистими, вступають один з одним у спілкування лише як індивіди у своїй визначеності, як феодал і васал, поміщик і кріпак і т. д.⁷ Їх індивідуальні, особисті зв'язки є відображенням об'єктивних суспільних відносин, насамперед економічних, класових відносин. Причому оволодіння

⁶ Куценко В. І. Спосіб життя як загальносоціологічна категорія. — «Філософська думка», 1975, № 5, с. 21.

⁷ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф., Соч., т. 46, ч. I, с. 106—107.

індивідом суспільними відносинами здійснюється через спілкування в рамках тієї соціальної спільності, класу, до якої він належить.

У рамках антагоністичних суспільних формацій існує спосіб життя пануючого класу і спосіб життя трудящих мас, відповідно і типи спілкування здійснюються в рамках цих способів життя, отже — мають класовий характер. Так, за капіталізму в типі спілкування буржуа дістає втілення принцип буржуазного індивідуалізму. Тим часом у середовищі робітничого класу відбувається становлення нового типу спілкування, заснованого на відносинах колективізму, взаємодопомоги і товариської підтримки, які зумовлюються спільністю цілей і інтересів боротьби за визволення від експлуатації і гноблення.

Соціалізм відкриває широкі можливості для утвердження колективістських відносин між усіма членами суспільства. Зростання ролі суб'єктивного фактора в процесі комуністичного будівництва, піднесення соціально-політичної активності трудящих мас приводить до розширення сфери спілкування особи. Беручи участь у діяльності різноманітних соціальних спільностей, особа не тільки адаптується до наявних суспільних відносин, а й активно освоює їх, перетворює на комуністичні засадах. Це становить передумову формування всебічно, гармонійно розвинутої людини. Новий, колективістський тип спілкування утверджується в процесі будівництва комунізму. Комуністична цивілізація, підкреслює товариш В. В. Щербицький, утверджує принципово нові відносини між людьми, між суспільством і особою. Законом її життя є п'єкування всіх про благополуччя кожного і кожного про благополуччя всіх⁸.

У дослідженнях, присвячених проблемам соціалістичного способу життя, виділяються чотири основні типи способу життя: виробничо-трудоий; спосіб життя, в якому домінують сімейні інтереси; спосіб життя, пов'язаний з домінуванням інтересу до розвитку індивідуальних здібностей; спосіб життя, що характеризується недостатньо чіткими інтересами⁹. Гадаємо, що ця типологія може бути плідно використана саме в аналізі соціально-психологічних характеристик спілкування в системі способу життя, оскільки покладені в її основу критерії — тип соціальної спрямованості особи і зміст її потреб — охоплюють разом із соціологічним і соціально-психологічним зріз способу життя.

При виробничо-трудоому способі життя основним видом діяльності людини є праця (побут, відпочинок, спілкування мають підпорядковане значення). Тому в структурі способу спілкування особи домінує спілкування у виробничій сфері: насамперед тут людина задовольняє потребу в спілкуванні з іншими людьми. Переважна роль спілкування у виробничій сфері позначається і на тому, що значна частина інших видів спілкування заповнюється змістом, перенесеним із виробничої сфери діяльності людини. Так, за даними Л. А. Гордона і Е. В. Клопова, у всіх категорій опитаних осіб (чоловіків) однією з найпоширеніших тем у бесідах із друзями в позаробочий час є обговорення питань, пов'язаних з роботою¹⁰. Другий тип способу життя характеризується переважанням сімейних інтересів, що дістає відображення і в структурі способу спілкування особи, в якому провідним є сімейне спілкування.

Особливість спілкування в структурі третього з виділених типів способу життя полягає в тому, що воно виступає як цілком самостійна діяльність, а не як умова здійснення будь-яких інших видів діяльності.

⁸ Див.: Щербицький В. В. XXV съезд КПСС о совершенствовании социалистического образа жизни и формировании нового человека. М., 1977, с. 147.

⁹ Здравомыслов А. Г. К вопросу о типологии образа жизни в социалистическом обществе.— «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 88.

¹⁰ Гордон Л. А., Клопов Э. В. Человек после работы. М., 1972, с. 153.

В останньому типі способу життя, що характеризується недостатньо чіткими інтересами, через нерозвинутість духовних потреб ослаблюється прив'язаність індивіда як до конкретного виду діяльності, так і до певного кола осіб. Внаслідок цього «спостерігаються конфліктні взаємовідносини в сім'ї; взаємна невдоволеність у спілкуванні і разом з тим неможливість увійти в нові сфери спілкування...»¹¹

Кожний із способів спілкування особи складається з безлічі різних виявів. Так, наприклад, сімейне спілкування охоплює стосунки подружжя, відносини у системі «батьки — діти» та інші види відносин. У процесі реалізації цих відносин під час спілкування реалізуються різноманітні функції: задовольняються матеріальні й духовні потреби членів сім'ї, виховується підрастаюче покоління та ін.

Те, в яких конкретних виявах втілюється особою та чи та форма спілкування, визначається, зокрема, тим, до якого соціально-психологічного типу належить ця особа. Якщо поняття «тип способу життя» є відправним для визначення домінуючого способу спілкування в структурі спілкування особи, то поняття «соціально-психологічний тип особи» дозволяє виявити конкретну «наповненість» тієї чи тієї форми спілкування, тобто визначити тип і спосіб спілкування індивіда. Так, виробничий спосіб спілкування може бути представлений як сукупність декількох елементів: 1) ділове спілкування (що виникає між працівниками на основі їх функціональної взаємозалежності в трудовому процесі); 2) неформальне міжособове спілкування (що ґрунтується на взаємних симпатіях і відданні переваги людьми один одному); 3) ситуативне особове спілкування (з будь-якими доступними для контакту людьми, незалежно від того, чи віддається їм перевага)¹².

Співвідношення цих елементів виробничого спілкування може бути різним. Переважання ситуативного способу спілкування свідчить, що в особи є дефіцит спілкування, а це врешті-решт призводить до зменшення почуття вдовolenення роботою загалом, до послаблення почуття прив'язаності особи до свого виробничого колективу. Можливі випадки переважання над іншими елементами — неформального спілкування, надміра якого негативно позначається на розв'язанні виробничих завдань. Домінування того чи того елемента у виробничому спілкуванні визначається як об'єктивним становищем особи в системі відносин у групі, так і її соціально-психологічними характеристиками, зокрема ступенем товариськості особи.

Способом спілкування, який найбільш повно втілює риси соціалістичного способу життя, є спілкування особи в трудовому колективі. Саме тут індивід «дістає засоби, що дають йому можливість всебічно розвивати свої задатки і, значить, тільки в колективі можлива особиста свобода»¹³. У процесі спілкування в колективі народжуються нові форми відносин між людьми, притаманні тільки соціалістичному способowi життя, змінюється зміст і традиційних способів виробничого спілкування. В трудовому колективі створюються умови для органічного включення кожної людини в ансамбль суспільних відносин. У статті 8-й Конституції (Основного Закону) СРСР проголошується: «Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розста-

¹¹ Здравомыслов А. Г. К вопросу о типологии образа жизни в социалистическом обществе.— «Социологические исследования», 1974, № 2, с. 89.

¹² Русалинова А. А. Специфика процессов общения и познания людьми друг друга на промышленном предприятии.— В кн.: Теоретические и прикладные проблемы познания людьми друг друга. Краснодар, 1975, с. 308.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 70.

новці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення.

Трудові колективи розвивають соціалістичне змагання, сприяють поширенню передових методів роботи, зміцненню трудової дисципліни, виховують своїх членів у дусі комуністичної моралі, дбають про підвищення їх політичної свідомості, культури і професійної кваліфікації»¹⁴.

У трудовому колективі виникають і нові способи спілкування, притаманні тільки соціалістичному способу життя. До них належить соціалістичне змагання, під час якого здійснюється злиття трудового, політичного і морального виховання.

Змагання є специфічною формою вияву змагальності в умовах соціалізму. Ця особлива форма контакту виникає, коли люди вступають у спільний, кооперований процес виробництва. З соціально-психологічного погляду, змагання індивідів становить взаємодію двох основних тенденцій — до співробітництва, коли індивіди взаємно сприяють один одному в досягненні поставлених цілей, і до суперництва.

Іншим специфічним способом спілкування, народженим у соціалістичному трудовому колективі, є наставництво, з допомогою якого здійснюється виховний вплив колективу на особу. Цей спосіб спілкування передбачає не тільки передачу професійних навиків, а й сприяння становленню особистості молодої людини, досягненню нею вимог, які ставить колектив перед собою, допомагає «вкоренити в свідомість, у звичку, в повсякденний побут мас правило: «Всі за одного і один за всіх...»¹⁵.

* * *

Всестороннее исследование процесса общения имеет важное значение при решении широкого круга теоретических вопросов, в частности при исследовании социалистического образа жизни. В статье выясняется роль общения как компонента образа жизни, рассматриваются способы общения в различных типах образа жизни: производственно-трудовое общение; общение в семье; общение, направленное на самосовершенствование и саморазвитие личности.

¹⁴ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 7—8.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 41, с. 101.

МОДЕЛІ І ТИПИ СПОЖИВАННЯ

Широка програма соціального розвитку і піднесення рівня життя народу, накреслена XXV з'їздом КПРС, передбачає підвищення матеріально-добробуту радянських людей, планомірне збільшення рівня споживання трудящих¹. У комплексі соціальних цілей нашого суспільства це завдання розв'язується на шляху формування і розвитку висококультурних потреб трудящих, їх морального виховання та ін.

Соціальна політика партії передбачає створення такої структури споживання, яка б сприяла всебічному розвитку особистості, задоволенню її матеріальних, інтелектуальних, естетичних, моральних потреб. Тому розробка проблем споживання на сучасному етапі становить актуальне завдання, яке мають розв'язати соціальні науки.

Загальносоціологічний аспект споживання, що виражає те чи інше ставлення людини до світу, до матеріальних і культурних цінностей, відображає способи задоволення особою соціальних потреб у сфері споживання. Людина-споживач є об'єктом дослідження філософської науки як суб'єкт соціальної діяльності, який активно впливає на її характер і структуру і сам формується у процесі цієї діяльності. Споживання, як і будь-яка людська діяльність, поєднує в собі об'єктивний і суб'єктивний моменти, є на різних своїх рівнях (біологічному, психологічному, соціальному та ін.) відображенням органічної єдності об'єктивних факторів життєдіяльності і особистісних, суб'єктивних її регуляторів.

Споживання становить одиничність, що замикає ціле (виробництво — розподіл — обмін — споживання) і відображає його особливості². К. Маркс називає сферу споживання «споживним виробництвом» і «суб'єктивним споживанням», тобто виділяє у споживанні об'єктивний і суб'єктивний моменти. Об'єктивний бік споживання характеризується наявністю певних засобів відтворення життєдіяльності індивідів, тобто рівнем розвитку виробництва і певними потребами людей, які є в кінцевому підсумку «продуктом організації суспільства»³. Суб'єктивний бік споживання — це власне «здатність до споживання» як «розвиток деякого індивідуального задатку»⁴. «Споживання, — зазначає К. Маркс, — насамперед завершує акт виробництва, закінчуючи продукт як продукт, вбираючи його, знищуючи його самостійно-речову форму; підвищуючи за допомогою потреби повторення здатність, розвинуту в першому акті виробництва, до рівня мистецтва; воно, отже, не тільки той завершальний акт, завдяки якому продукт стає продуктом, але і той, завдяки якому виробник стає виробником»⁵.

Спосіб споживання матеріальних і духовних благ визначається взаємодією об'єктивної і суб'єктивної сторін споживання. Він включає в себе індивідуальне споживання, в якому індивід не тільки фізично відтворює себе, а й виробляє себе як суспільну істоту.

Дослідження цього, другого аспекту споживної діяльності, тобто того, яким чином здійснюється в акті споживання виробництво людини як

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 133—134.

² Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. т. 46, ч. 1, с. 25—26.

³ Маркс К. и Энгельс Ф. Твори, т. 4, с. 79.

⁴ Див.: там же, т. 46, ч. II, с. 221.

⁵ Там же, т. 12, с. 677.

суспільної істоти, становить важливе і водночас складне завдання, органічно пов'язане з проблемою формування всебічно розвиненої людини. Його успішне розв'язання багате в чому залежить від соціологічного аналізу діяльності споживання, зокрема за допомогою створення її моделей і типів. Термін «модель» (або «еталон») далі буде вживатися як аналог реальної, бажаної або програмної (ідеальної) дійсності. Модель — це те, що являє собою або оцінку реальної дійсності, в якій існують риси бажаного рівня споживання, або взірць для наслідування. В моделях відбиваються потреби суспільства та особи, а також способи, умови та засоби їх задоволення.

Моделі споживної діяльності можна поділити на реальні, оптимальні й ідеальні (програмні). На відміну від моделей, побудованих плановими органами або створених економістами, вони фіксують відносно постійні зв'язки елементів споживної діяльності (зокрема потреби особи і суспільства, способи, умови і засоби їх задоволення).

Реальна модель споживної діяльності відображує уявлення про споживання, що склалося в суспільній думці; ставлення до споживної діяльності певних груп населення. Тому вона може справляти певний вплив на вибір особи, на прийняття нею рішення і формування мотивації її споживної діяльності. Реальна модель вбирає в себе характеристики споживання, наявного в суспільстві у даний момент, — як позитивні, так і негативні, — які відображують існуючі суперечності у сфері споживання й інших сферах життєдіяльності людини. Така модель дає можливість побачити фактори, що гальмують розвиток діяльності споживання, зокрема, надання їй творчого характеру. У цій моделі відображуються і ті фактори, які сприяють встановленню відповідності між суспільними і особистими потребами у даний конкретний момент розвитку суспільства.

Ідеальна модель споживної діяльності — це передбачення того, що має бути. Шлях до здійснення ідеальної моделі пролягає через реалізацію оптимальних для кожного моменту суспільного розвитку моделей споживної діяльності, що є відображенням відповідних суспільних і особистих потреб.

Оптимальна модель — це модель на найближчу перспективу. Вона ґрунтується на об'єктивних можливостях і суб'єктивних здатностях здійснення споживної діяльності в найближчому майбутньому. Найскладнішою для побудови видається саме оптимальна модель споживної діяльності, яка повинна містити потенційно можливі в найближчому майбутньому способи споживання, зокрема способи досягнення відповідності суспільних і особистих потреб.

Для цього потрібно, з одного боку, враховувати тенденції споживної діяльності в минулому, а з другого — вивчати прогресивні тенденції сучасності. Створення і втілення в життя оптимальних моделей споживання має спиратися як на вивчення соціально-економічних умов діяльності споживання (що легше піддати прогнозуванню), так і на дослідження соціально-психологічних явищ (що передбачити складніше через інерційність цих явищ і водночас більшу їх динамічність). Із зростанням народного добробуту, з підвищенням доходів населення та ін. соціально-психологічні феномени справляють дедалі більший вплив на перетворення способу споживної діяльності.

Оптимальні моделі передбачають наявність цільової функції, екстремального значення якої вони прагнуть досягти. За таку функцію можуть правити ідеальні моделі споживної діяльності особи. Природа ідеальної моделі споживної діяльності корениться у процесі об'єктивного розвитку суспільства. Але тільки при розгляді ідеальної моделі як об'єктивної можливості, яка корениться в сучасному, у реальних мож-

ливостях і потенціях суспільства, її можна аналізувати як один із факторів розвитку не окремих осіб, а всіх трудящих, як один із факторів формування людської діяльності.

Основні риси ідеальної (програмної) моделі споживної діяльності особи ми знаходимо у працях основоположників марксизму-ленінізму. Ідеальна модель споживання передбачає: 1) можливість «нормального, тобто обмеженого лише самими потребами, задоволення всіх потреб»⁶; 2) споживання повинне зробити життя багатшим, розвиваючи свою людську, гуманістичну, соціально значущу функцію бути «засобом розвитку» особи⁷; 3) в основі споживання лежатимуть багаті людські потреби, що є «новим виявом людської сутнісної сили і новим збагаченням людської істоти»⁸; 4) зростання народного споживання відповідно до зростання продуктивних сил суспільства⁹.

Виникнення і розвиток цих основних рис споживання можливі тільки на основі комуністичного перетворення суспільства, підпорядкування споживання всебічному розвитку творчих здатностей людини.

Поняття «структура споживання», «задоволення потреб» завжди мають конкретно-історичний характер. Тому внутрішній зміст як ідеальних, так і оптимальних моделей споживання в соціалістичному суспільстві глибоко відмінний від змісту моделей споживання, які створюються буржуазними соціологами.

Програма розвитку нашого суспільства, накреслена XXV з'їздом КПРС, полягає в дальшому піднесенні добробуту радянських людей, поліпшенні умов їх праці і побуту, значному прогресі охорони здоров'я, освіти, культури — в розвитку всього того, що «сприяє формуванню нової людини, всебічному розвитку особи, удосконаленню соціалістичного способу життя»¹⁰. Відповідно до цього оптимальна модель соціалістичного споживання в даний момент орієнтується на цю програму і покликана формувати і вдосконалювати духовні потреби особи. Це стосується як форм організації і проведення вільного часу, де в основному відбувається споживання трудящими духовних цінностей, так і виховання розумного ставлення до матеріальних благ. Зміст цих завдань, що міститься у вигляді мети у моделях споживання соціалістичного суспільства, докорінно відрізняється від змісту моделей споживання капіталістичної системи.

У цьому розумінні вельми характерні буржуазні концепції «пост-індустріального суспільства». Сфера споживання проголошується тут основною сферою життєдіяльності людини, де побутовий комфорт підміняє першорядні соціальні потреби. В основі таких уявлень про майбутнє лежить традиційна, проінята буржуазним індивідуалізмом, споживацька ідеологія. Соціальним ідеалом є не людина-творець, а людина-споживач. Прагматичний, гедоністський ідеал споживної діяльності особи випливає з антагоністичної суперечності між законом піднесення потреб і законом максимального прибутку. Ідеальна модель споживання у капіталістичному суспільстві набуває таких потворних рис тому, що споживання, споживна діяльність проголошуються основним змістом людської життєдіяльності.

У побудові різних моделей соціалістичного способу споживання за основу можуть правити типи споживної діяльності особи. Поняття «тип споживання» характеризує способи використання засобів споживання,

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 234.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 34, с. 136.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. З ранніх творів. М., 1956, с. 557.

⁹ Див.: Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 4, с. 150—151.

¹⁰ Матеріали XXV з'їзду КПРС, с. 45.

способи здійснення споживної діяльності загалом. При цьому домінування того чи того типу споживання визначає динаміку переходу однієї моделі в другу.

К. Маркс виділяв серед типів споживання такі: безпосереднє споживання (внаслідок якого працівник «одержує не багатство, а тільки життєві засоби, споживні вартості», тобто задовольняються «життєві потреби») і духовне споживання¹¹. Спираючись на цю типологію, дослідники виявляють істотні розрізнявальні ознаки поділу на типи за принципом протиставлення або зіставлення матеріального і духовного споживання.

Економісти, наприклад, розрізняють споживання продуктивне і непродуктивне, характеризуючи перше як розширене відтворення особи, а друге — як просте її відтворення. Філософи, скажімо Б. А. Грушин, поділяють споживання, як і всі види діяльності, на предметне (оперування «речами» — матеріальними продуктами) і інформаційне (оперування «знаками» — духовними продуктами)¹², тобто класифікація здійснюється за принципом диференціації споживання на матеріальне і духовне. Матеріальне і духовне споживання незмінно фігурують як основа виділення типів споживання. Але для дослідження діяльності споживання як фактора, що формує особу, важливо здійснити більш диференційовану класифікацію цих основних типів.

Якщо взяти за основу виділення типів споживання результат споживної діяльності, його значущість для особи споживача, можна запропонувати таку класифікацію:

Матеріальне споживання. 1) Утилітарне споживання (таке, що ліквідує форму предмета і має цінність лише як засіб збереження життя). 2) Престижне споживання (взаємодія суб'єкта і об'єкта споживання опосередкована потребами престижного характеру, задоволення яких може змінити соціальний престиж особи у референтному для неї середовищі). 3) Перетворююче споживання (у процесі і в результаті якого: а) зв'язок суб'єкта і об'єкта споживання є безпосереднім; б) перетворюються, розвиваються і оновлюються відповідні потреби, смаки споживача).

Духовне споживання. 1) Пасивне споживання (таке, що зберігає форму споживної діяльності, не наповнену адекватним предметним змістом). 2) Престижне споживання (те саме, що стосується матеріального споживання). 3) Перетворююче споживання (те саме, що стосується матеріального споживання, плюс в) може змінитися спрямованість життєдіяльності особи загалом.

Маємо зазначити, що виділені у даній класифікації типи матеріального і духовного споживання в дійсності не існують у чистому вигляді, але переважання характеристик того чи того типу у споживній діяльності людей дає змогу робити висновки про її загальну спрямованість.

Для суспільства розвинутого соціалізму найхарактернішим типом споживання є споживання перетворююче, соціальне значення якого полягає в тому, що воно становить засіб розвитку творчих здатностей особи. Піднесення життєвого рівня, матеріального добробуту, підвищення рівня задоволення потреб у соціалістичному суспільстві супроводжуються формуванням і задоволенням низки потреб, які розвивають і вдосконалюють особистість людини. Це вказує шлях створення моделі споживання, якісно відмінної від моделей, зразків масового споживання, які дістали поширення в капіталістичному суспільстві. Перетворюючий тип

¹¹ Див.: Маркс К. и Энгельс Ф. Соч., т. 46, ч. 1, с. 240—241.

¹² Див.: Грушин Б. А. Понятие и направления исследования образа жизни.— «Вопросы философии», 1977, № 2, с. 29.

споживної діяльності є домінуючим і основоположним в ідеальній (програмно́й) моделі споживання.

Престижний тип споживної діяльності, що наявний в реальному споживанні, зживає себе в умовах соціалістичного способу життя. Престижне споживання не є фактором соціальної цінності людини за соціалізму. Оптимальна модель виключає престижне споживання як несумісне із соціалістичним способом життя.

Соціально-класовий зміст життєдіяльності людини визначає структуру моделей споживної діяльності, які відображають істотні риси способу життя суспільства розвинутого соціалізму.

Отож, особливості споживної діяльності особи в сучасному і тенденції розвитку і вдосконалення її в майбутньому можуть діставати відображення в реальних, оптимальних й ідеальних моделях споживання. Типи споживної діяльності, що є основою для побудови моделей, конкретизують способи здійснення цієї діяльності особою залежно від об'єктивних і суб'єктивних умов її розвитку, від формування її потреб.

Основою реалізації ідеальної моделі споживної діяльності в умовах комуністичної суспільної формації є соціально-економічні й ідеологічні передумови соціалістичного споживання, які відповідають завданню всебічного розвитку особи.

* * *

Повышение материального благосостояния советских людей, увеличение доходов населения, задача совершенствования социалистического образа жизни актуализируют разработку проблемы формирования разумной структуры потребления. Создание такой структуры связано с разработкой моделей и типов потребления, которые отображают основные тенденции развития потребительной деятельности общества и личности.

СПЕЦИФІКА СВІТОГЛЯДНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ДІЙСНОСТІ

Людині властиве цілісне ставлення і до світу як об'єкта, і до самої себе як суб'єкта практичної і теоретичної діяльності. Цілісне відображення і світу, і себе зумовлюється самим способом суспільного буття людини, сутність якого полягає не в пристосуванні до дійсності, а в активно-творчому її перетворенні. Без цілісного, інтегрального відображення людини не могла б осмислити закономірності природного і суспільного буття, тим більше — визначити своє місце у світі. Такою специфічною формою відображення дійсності на відміну від конкретно взятих наук і виступає світогляд. Він є специфічним способом узагальненого усвідомлення свого відношення до дійсності, з'ясування свого місця в реально існуючому об'єктивному світі, усвідомлення мети і смислу свого суспільного буття і діяльності.

Отже, специфіка світогляду полягає в тому, що його предметом є не просто світ речей та явищ, не абстрактний світ загалом, що протистоїть людині, і не сама людина, а людина у відношенні до світу, який відображується у її свідомості через його значущість для суб'єкта відображення і для суспільства загалом. При світоглядному відображенні людина не просто пояснює дійсність як позаялюдське буття, а оцінює її через призму індивідуального і соціального досвіду, суспільних потреб і інтересів, виражаючи при цьому певне ставлення до неї, мотивуючи необхідність перебудови її в потрібному для себе напрямі.

Саме тому світоглядне відображення дійсності відзначається передусім соціально-класовою спрямованістю.

Науковий, комуністичний світогляд за своїм змістом та функціями докорінно протилежний світоглядові буржуазному.

Виступаючи загальним орієнтиром у житті людини і регулятивним чинником її фактичної поведінки, комуністичний світогляд виражає розуміння і оцінку найважливіших явищ суспільного життя. Головне його призначення полягає в тому, щоб правильно орієнтувати людину в надзвичайно складних найзагальніших закономірностях розвитку як навколишньої дійсності, так і суспільного буття самої людини. Він потрібен людині для того, щоб та могла правильно оцінювати значення соціальних процесів і власних чинків, спрямовувати свою життєдіяльність згідно з тенденціями і закономірностями суспільного прогресу. Звідси стають зрозумілими вимоги до сучасної школи, в тому числі й вищої, яка має давати молоді основи знань, одночасно виробляючи в неї вміння самостійно оцінювати життєві явища. «В сучасних умовах — говорить товариш Л. І. Брежнев, — коли обсяг необхідних для людини знань різко і швидко зростає, вже неможливо робити головну ставку на засвоєння певної суми фактів. Важливо прищеплювати вміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватись у стрімкому потоці наукової і політичної інформації»¹.

Світоглядна позиція завжди виступає як діалектична єдність гносеологічного і оцінного моментів, пізнання і тлумачення, знання і усвідомлення навколишнього світу. Ця специфічна риса світоглядного ві-

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 86.

дображення загальна. Вона відрізняє світогляд від наукового пізнання, хоч і не може бути основою для їх принципового протиставлення, бо наукове пізнання теж супроводжується ціннісними судженнями і доповнюється ними.

Специфічною особливістю світогляду є його здатність відображувати суперечливу дійсність у процесі її розвитку. У світогляді відображується дійсність не в «чистому вигляді», а як така, що в складному узгодженні поєднує в собі елементи минулого, теперішнього і майбутнього.

Внаслідок діалектичного характеру розвитку об'єктивного світу і соціально-класових передумов його відображення у світогляді останній сам має складну природу. З одного боку, у світогляді дійсність може відображатись під кутом зору майбутнього (тоді відображення має випереджувачий характер), з другого — ненаукові форми світогляду рано чи пізно виявляють певний консерватизм (тоді ми говоримо про відставання світогляду від суспільного буття).

Випереджувачий характер світоглядного відображення дійсності виявляється насамперед у тому, що людина співвідносить наявну реальність з суспільним ідеалом. Відбувається специфічний процес співвідношення сущого і належного, реального і бажаного, що лежить в основі бачення людиною горизонтів об'єктивного світу, накреслення перспектив особистого і суспільного життя, постановки перед собою реальних цілей, сприяє мобілізації своїх зусиль на активну діяльність у справі успішної реалізації життєвих проєктів. Отже, здатність заглядати в майбутнє, прозрівати розвиток дійсності, формуючи ідеали — невід'ємна риса комуністичного світогляду.

Формування ідеалів і уявлень про належне пов'язане з творчим ставленням до дійсності. Йдеться про свідому оцінку діяльності, яка становить активний процес.

Необхідність активного ставлення до світу закладена вже в суспільній природі людини: щоб існувати, вона має виробляти потрібні їй засоби до життя, тобто включатися в процес активної діяльності. В діяльності людина завжди об'єктивно реалізує своє відношення до предметного світу, до самої себе, до навколишніх людей і до суспільства загалом, що і становить зміст її життєвої позиції. Саме реальними ділами людини, практичними діями перевіряється сутність її життєвої позиції. Принцип єдності внутрішнього світу людини і її практичної діяльності має стати основним у вивченні життєвої позиції особи, її світогляду, духовного світу загалом. Згідно з цим принципом позиція людини, її світогляд, соціальні ціннісні властивості і якості не лише виявляються в діяльності, але в ній формуються і розвиваються.

В основі діяльності людей лежать їх життєві потреби, які і спонукають до певної активності. «Ніхто не може зробити що-небудь, не роблячи цього разом з тим заради будь-якої із своїх потреб...»², — писали К. Маркс і Ф. Енгельс. Однак для того, щоб потенціальна спонукана до діяльності, яка міститься в потребах, стала реальною силою, щоб привести людину в активний стан, необхідне усвідомлення суб'єктом дії своїх потреб, їх відображення у голові людини. Усвідомлення людиною своїх потреб, визнання їх життєво актуальними, бачення в зв'язку з цим необхідності в організації певної діяльності щодо їх задоволення є процесом перетворення потреби в інтерес.

Світоглядне відображення тісно пов'язане з цілепокладаючою діяльністю. Для задоволення потреби людина має усвідомити як саму потребу, так і предмет, який зміг би її задовольнити. Реально такий пред-

² Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 233.

мет людина може одержати лише внаслідок дії, тобто предмет задоволення потреби завжди є результатом діяльності. Мисленим образом предмета даної потреби, в якому цей предмет відображався б як реально можливий, таким ідеальним образом ще реально не існуючого предмета потреби, яку людина має задовольнити, виступає мета. Вона визначає діяльність і є безпосереднім, найсильнішим її стимулом.

Світогляд щодо цілеспрямованої діяльності виявляється, з одного боку, як її результат, а з другого — як конче потрібна умова її здійснення. Цілеспрямована діяльність людини є свідченням того, що вона починає розуміти навколишню дійсність як таку, яка для неї є недостатньою, недосконалою. Діяльність завжди спрямована згідно з тією метою, яку людина собі поставила, бо в кінцевому підсумку вся історія суспільства є *«не що інше, як діяльність людини, що переслідує свої цілі»*³. Саме в цілепокладанні виявляється активна, продуктивно-творча сторона світогляду і практичної діяльності людини.

В світоглядному відображенні має місце не тільки момент випередження дійсності, але й момент відставання від дійсності.

Оскільки існує певний розрив між ідеалом і дійсністю, між належним і суцим, остільки і світогляд внаслідок своєї специфічності постійно зберігає свій критично-конструктивний характер, виступаючи особливою формою ідеального подолання суперечностей наявного суспільного буття.

Проблема світогляду є по суті проблемою самої людини. Адже вона стосується таких життєво важливих питань, як розуміння і усвідомлення людиною свободи і необхідності, цінності й оцінки, суцього і належного, перспективне бачення своїх життєвих цілей і смислу буття. Комуністична спрямованість світогляду конкретної людини визначається не просто відповідними теоретичними знаннями чи поглядами, які вона завоювала, а, насамперед, її життєвими установками, позицією, принципами її повсякденної діяльності, поведінки, ставлення до дійсності, які впливають з поглядів людини і характеризують її спосіб життя загалом. Науковий, марксистсько-ленінський світогляд формує тип людини з активною життєвою позицією.

* * *

Специфика мировоззренческого отражения действительности обусловлена особенностями самого предмета мировоззрения. Последним является не мир и не человек сами по себе, а человек в его отношении к объективному миру. В этой связи в качестве специфики мировоззрения выделяется целостный подход человека и к миру как объекту, и к самому себе как субъекту практической и теоретической деятельности, что обусловлено способом общественного бытия человека, его социальной активностью.

Другая специфическая черта мировоззрения — единство в нем познавательного и оценочного моментов. При мировоззренческом отражении действительности человек не просто созерцает, объясняет последнюю, но и оценивает ее через призму социального опыта, потребностей и интересов своего класса или иной социальной общности, с точки зрения личных целей и устремлений. При этом человек выражает свое отношение к действительности, мотивируя необходимость ее преобразования с позиции определенного идеала.

³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 98.

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПУ ПРАКТИКИ ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ ВИДИМОСТІ ТА СУТНОСТІ

З'ясування світоглядних аспектів філософських категорій передбачає їх розгляд крізь призму суспільно-історичної практики. Важливе значення має такий підхід для розкриття культурно-історичного змісту категорій видимості і сутності.

Положення про практику як основу пізнання потребує виділення специфічних моментів зв'язку цих категорій в соціальному і гносеологічному аспектах практичного та духовного засвоєння світу. Таке дослідження передбачає використання методу виведення мислених абстракцій з особливостей здійснення практичної діяльності, який К. Маркс протиставляв «методу зведення», тобто безпосереднього отождоження ідеального та матеріального. У тезах про Фейербаха К. Маркс на прикладі тлумачення коренів релігійної свідомості пояснює різницю між цими двома методами. Суть справи полягає в тому, що після зведення релігійного світу до його земної основи (на цьому спинився Фейербах) потрібно досягнути цю останню як самосуперечливу та революційно її перетворити¹.

Ці Марксові положення мають принципове значення для дослідження проблеми культурно-історичного, світоглядного змісту філософських категорій. Адже під кутом зору практики питання про природу категорій, їх відношення до об'єктивної реальності набули якісно нового (порівняно з попередніми філософськими уявленнями) розв'язання. У домарксистській філософії — від Арістотеля до Гегеля — категорії виявлялись лише під час аналізу мислення, чи то з боку його реалізації у мовних формах (Арістотель), чи у формах судження (Кант), чи, як у Гегеля, з погляду мисленого змісту. Це зумовило ідеалістичне уявлення про категорії як про форми, що пов'язані лише з мисленням та з нього здобувають свій зміст. Тільки у марксистсько-ленінській філософії, на відміну від попередніх та сучасних немарксистських різновидів філософського світорозуміння, категорії розглядаються з боку предметно-практичного ставлення людини до світу.

Практика, що опосередковує відношення людини і світу, водночас є засобом трансформації об'єктивних закономірностей дійсності у факт людської свідомості, завдяки чому об'єктивна предметна сутність світу відображається й закріплюється в логіці понять. «Практика людини, мільярди разів повторюючись, закріплюється в свідомості людини фігурами логіки»², — зазначав В. І. Ленін. Неодмінною умовою «продовження» дійсності в логіці є виділення суттєвих рис предметного відношення свідомості до буття, де реальні властивості світу усвідомлюються ідеально. Це відбувається в практиці і є запорукою її функціонування. Зворотне положення також справедливе: те, що за певних обставин виступає як суттєве, набуваючи категоріального вираження, є розкриттям природної та соціальної дійсності під кутом зору практичних потреб. Проте історія наукового пізнання і предметної діяльності свідчить, що навколишній світ не складається з одних лише «чистих» сутностей. Якби це було так,

¹ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 2.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 183.

то в світі не залишилось би місця заблудженню, діяльність перетворилась би на одномірно-прямолинійний процес за раз і назавжди заданими канонами, кінець кінцем зникла б творчість як істотна риса людської життєдіяльності. Реально ж історія людського пізнання і діяльності становить розмаїту картину напружених пошуків, що не виключають відлуту фантазії від дійсності.

Очевидно, що сутність дана людині не безпосередньо, а опосередковано, як система відношень. Поглиблення мислення у ці відношення, встановлення сутності різного порядку є етапами, що відповідають розвитку нашого знання щодо об'єктивних рівнів виявлення закономірностей об'єктів. Сутність — це необхідний взаємозв'язок внутрішніх протилежностей предметів та явищ дійсності у певній системі відношень, що задається практикою. Однак необхідний характер даного зв'язку усвідомлюється не відразу. Початкові знання про сутність — прості, неповні, абстрактні, вони виражають те, що сутність як така не задана людині наявним чином. Цей момент у розвитку об'єктивної предметної сутності та нашого знання про неї і відображається у категорії видимості. Остання — це «сутність в *одному* її визначенні»³, — як зазначав В. І. Ленін.

Пізнання не може відразу досягнути багатоманітності всіх відношень, що утворюють сутність, воно їх спрощує до якогось одного відношення. Тому знання про сутність є не абсолютним, а відносним. Інтереси практичної реалізації наших знань, однак, вимагають, щоб відносно виступало абсолютним, тим, що може бути відразу впроваджене у сферу виробництва. У цьому криється суперечність: відносно береться як абсолютне; його матеріальне втілення у практику виявляє об'єктивне та суб'єктивне у нашому знанні, те, що відповідає і не відповідає дійсності, а також зумовлює нове коло у пізнанні сутності. І так безконечно.

Отже, стосовно специфіки зв'язку видимості та сутності в гносеологічному аспекті відношення теорії та практики дослідження має відповіді на питання: як можлива (і чи можлива взагалі) практична діяльність на основі неповного, абстрактного, видимого знання сутності (об'єктивного світу, власної життєдіяльності тощо)? Друга частина поставленого питання здебільшого риторична: відповіддю на неї виступає не тільки Марксів аналіз буржуазного способу життя та буржуазної свідомості, але й багатовікова історія пізнання, процес якого в умовах класово-антагоністичного суспільства натрапляє на перекручене бачення світу (в релігії) та викривлене розуміння об'єктивних природних процесів (алхімістичні та ідеалістичні концепції в природознавстві) тощо.

В. І. Ленін зазначав, що критерій практики відносний, він «ніколи не може по самій суті справи підтвердити або спростувати *повністю* будь-яке людське уявлення»⁴. Критерій практики абсолютний у тенденції, в перспективі її конкретних мінливих форм, що і визначає принципову можливість освоєння об'єктивної істини не тільки в сучасних, але і в минулих умовах розвитку людського пізнання. Зрозуміло, при цьому ми стикаємось з різними за складом, обсягом та характером системами відносних істин. Але єдність практики як основи пізнання та критерію істини завжди виражається в її здатності об'єднувати відносно істинні пізнавальні результати.

Об'єктивізуюча функція практики щодо результатів пізнання є необхідною. Інша річ, коли цей момент гіпертрофується і перетворюється на єдине мірило значущості знання. При такому прагматичному підході від знання вимагається лише одне: бути готовим до негайної реалізації, не-

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 112.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 133.

залежно від істинності. Знання, що відображає сферу видимості, внаслідок цього може прийматись за істинне, за таке, що нібито відображає сутність. Але насправді при цьому сутність може зовсім вислизнути з уваги. Думка буде ковзати по поверхні дійсності, а практика задовольнятиме лише сьогохвилинні потреби. Така утилітарно-прагматична спрямованість притаманна, зокрема, діяльності у відчужених формах соціальної за умов капіталістичного способу виробництва.

Типовим вираженням такої спрямованості є явище товарного фетишизму, яке К. Маркс називав речовою видимістю суспільного характеру праці⁵. Адже «містичний характер товару» породжується не його споживною вартістю. «...Звідки ж виникає загадковий характер продукту праці, як тільки цей останній прибирає форму товару? Очевидно, — писав К. Маркс, — з самої цієї форми»⁶. Інакше кажучи, за умов обміну силіває обставина, прихована для виробників у процесі виробництва товарів, — суспільна природа їх вартості.

Фетишизм, за К. Марксом, виникає тому, що сутність товару уявляється як така, що існує безпосередньо, а не як його субстанція. Аналіз товарного фетишизму показує, що, по-перше, сутність речей не пізнається прямо, а виявляється через їх різноманітні відношення, та що, по-друге, через це фетишизм з необхідністю виникає на певному ступені розвитку суспільства — в товарному виробництві, коли окремі індивіди безпосередньо між собою не пов'язані (на відміну від попередніх способів виробництва, де зв'язок індивідів з суспільним цілим порівняно легко простежується). «Праця, яка виступає в міновій вартості, передбачається як праця відособленого окремого індивідуума», — зазначав К. Маркс⁷. Але окремий індивід лише вважає себе незалежним. Насправді форма його праці нав'язана йому незрозумілим, стихійним за своєю природою, цілим — системою капіталістичних суспільних відносин і, отже, є з самого початку суспільною. Не зафіксована у праці окремого індивіда, суспільна її визначеність відображається в його свідомості у містифікованому вигляді деякого «надлюдського» начала, чинника його конкретних дій та поведінки.

З'ясувавши практичну зумовленість видимості, К. Маркс запитує, чи в змозі саме пізнання бути визволителем від фетишистських кайданів? Він пише: «...Визначення величини вартості робочим часом є таємниця, що приховується під видимим для очей рухом відносних товарних вартостей. Відкриття цієї таємниці усуває ілюзію, нібито величина вартості продуктів праці визначається чисто випадково, але воно аж ніяк не усуває речової форми визначення величини вартості»⁸. Пізнання показує нам, що об'єктивна видимість породжує ілюзію (за неісторичного підходу до розглядуваного предмета), але не зводиться до неї.

Неодмінною умовою подолання фетишизму (крім теоретико-критичного аналізу існуючих фетишистських уявлень) є розрізнення історичних форм практики та зумовлених ними типів світосприймання — буржуазного і комуністичного. К. Маркс підкреслює, що якщо виходити з буденних уявлень «практичного» індивіда буржуазного суспільства, то товарний фетишизм нездоланний, оскільки речі та процеси, як вони виступають у спогляданні такого індивіда, на поверхні суспільних відносин саме такі, якими вони йому здаються. Така світоглядна позиція відображає явища соціальної дійсності з погляду наявних, сьогохвилинних потреб і відношень людини до природи та людини до людини, що передбачають

⁵ Див.: Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 83, 89.

⁶ Там же, с. 80.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 19.

⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 83—84.

соціальний простір як такий, що існує лише в одному — теперішньому — часовому вимірі.

Практика буржуазії, — це, за словами Ф. Енгельса, «безпосередня купецька практика». Вона обертається у вузькому колі речових відношень та неминуче зумовлює фетишистський світогляд, в якому суспільно-історичні властивості речей і людей перетворюються в їх свідомості в природні і надприродні абсолюти. Обернені форми практики породжують перекручену свідомість, а самі вони, в свою чергу, можливі лише за умов наявності у суб'єктів викривленого уявлення про дійсність та спосіб своєї діяльності.

Класовий інтерес буржуазії полягає в тому, щоб, використовуючи засоби ідеологічного впливу на масову свідомість, перетворити спотворене світобачення на свідому життєву настанову, закріпити викривлені форми усвідомлення дійсності і практики у вигляді мотивів життєдіяльності.

Увіковічуючи наявний стан речей, спосіб практичної діяльності, притаманний буржуазії, неспроможний подолати фетишизм. Останнє можливе з погляду практики, що береться в її необхідній перспективі. З таким розумінням практики у її революційно-перетворюючій функції збігаються і теоретичні погляди К. Маркса, що поривають з історично минущою формою буржуазної практичної життєдіяльності та проєктують майбутнє під кутом зору революційної критики теперішнього.

Товарний фетишизм як породження товарного виробництва зникає, «тільки-но ми переходимо до інших форм виробництва»⁹, де відсутня відособленість виробників. У комуністичному союзі «вільних людей, що працюють спільними засобами виробництва і планомірно (selbstbewußt) витрачають свої індивідуальні робочі сили як одну суспільну робочу силу»¹⁰, «суспільні відношення людей до їх праці і продуктів їх праці лишаються тут прозоро якими як у виробництві, так і в розподілі»¹¹.

Практична зумовленість видимості і сутності, обмеженість «гносеологістських» уявлень щодо подолання соціальних видимостей засобами мислення, потреба звертатися для цього до аналізу умов та специфіки протікання предметно-практичної діяльності суб'єктів буржуазного виробництва — ось ті основні моменти, що характеризують функціонування категорій видимості та сутності в соціальному аспекті відношення теоретичної та практичної діяльності.

* * *

Для аналізу соціально-культурного, мировоззренческого содержания категорій видимости и сущности необходимо органическое объединение логико-гносеологического и общесоциологического подходов на основе марксистского принципа практики. Последняя выступает как основа, критерий и цель теоретической деятельности. Методологическая роль марксистского принципа практики для исследования категорій видимости и сущности заключается в определении специфических, практически обусловленных моментов их связи в общесоциологическом и логико-гносеологическом аспектах, а также выяснении их мировоззренческого значения на основе социально-классового анализа.

⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 84.

¹⁰ Там же, с. 86.

¹¹ Там же, с. 87.

ПОНЯТТЯ МЕТОДУ І МЕТОДОЛОГІЧНОГО ЗНАННЯ

Істотною особливістю науково-технічного прогресу ХХ ст., пов'язаного з перетворенням науки в безпосередню продуктивну силу, є зростання ролі методологічного знання як своєрідної «управляючої» компоненти духовного виробництва. Актуалізація методологічної ланки в системі духовно-практичних цінностей сучасного суспільства, підкріплювана процесом диференціації і інтеграції наук, приводить до ускладнення і розширення форм методологічної рефлексії, до виникнення цілих ієрархій конкретних методологій, які узагальнюються і завершуються матеріалістичною діалектикою як загальним методом науково-теоретичного мислення нашої епохи.

Ось чому в партійних документах останніх років особливо підкреслюється, що «потреба в синтезі і інтеграції наукових знань» супроводжується «підвищенням значення методологічної функції філософії», і, відповідно, ставиться завдання «дальшої всебічної розробки діалектико-матеріалістичної загальнонаукової методології, узагальнення часткового теоретико-методологічного знання»¹.

Методологічне знання, тобто усвідомлення форм, шляхів, засобів практичної і пізнавальної діяльності, утворює особливий рівень у комплексі духовного виробництва сучасної епохи і виконує функцію організуючого принципу в одержанні і упорядкуванні різних форм знання. Згідно з відомим марксистсько-ленінським положенням істотною характеристикою виробничого процесу є не тільки те, що відтворюється, але й те, як це відтворюється. Тому розгортання методологічних досліджень пов'язується як з потребами наукового пізнання у фундаментальних логікогносеологічних розробках, так і з необхідністю визначення статусу методологічного знання в загальній структурі духовного виробництва. Якщо перше завдання значною мірою здійснюється через вивчення процесів реальної наукової практики, то розв'язання проблем другого плану стає неможливим без звернення до розвинутих форм філософсько-методологічної думки.

Вироблений для кожної історико-культурної епохи методологічний арсенал категоріальних форм, канонів розуміння і пояснення, типів осмислення і освоєння дійсності, конструктивних форм її перетворення забезпечує утворення диференційованої за предметними областями багатоманітності конкретних методологій і водночас — організацію методологічної єдності знання на певному досить загальному рівні. Забезпечення і оформлення цієї єдності в систематизованому вигляді становить завдання самосвідомості цілої епохи.

Нині такою формою методологічної свідомості є матеріалістична діалектика, яка має значення загального методу пізнання і перетворення світу. Втілюючи найцінніші досягнення філософської і наукової методологічної думки, удосконалюючись у ході осмислювання конкретно-наукового і соціально-культурного досвіду освоєння світу, діалектичний метод виявив свою ефективність і універсальність у сфері суспільно-історичної практики.

¹ Высокий долг советских философов.— «Правда», 1975, 9 сентября.

Діалектика як метод творчого мислення є, як підкреслював В. І. Ленін, душею марксизму; вона характеризує його цілісність, науковість, революційну спрямованість. Історичне значення діалектичного методу визначається тим, що з соціального боку він становить внутрішню форму духовно-практичної діяльності особливого типу класової свідомості, а саме пролетарського.

Усякий відхід від регулятивних норм і принципів діалектичного мислення призводить до ревізії марксистсько-ленінського вчення. Щодо цього досить красномовною є діяльність горе-теоретиків II Інтернаціоналу, які нехтували революційною стороною діалектики, а також провокаційно-демагогічна балаканина ідеологів різних сучасних лівацьких течій, які перетворюють її в пусту «ліву» фразу і цим самим догождають силам реакції. До серйозних методологічних прорахунків призводять антидіалектичні установки мислення і в сфері конкретно-наукової і художньої творчості.

Непорушність і практична ефективність матеріалістичної діалектики пов'язані насамперед з її партійністю, що відображує всесвітньо-історичну місію пролетаріату в комуністичному перетворенні світу, з тим, що марксистсько-ленінський філософський метод виражає об'єктивну істину, найістотніші сторони всього досвіду історії пізнання і перетворення дійсності. Діалектичний метод, як підкреслював В. І. Ленін, це — «підсумок, сума, висновок історії пізнання світу»², всього конкретного змісту наукового знання. Матеріалістична діалектика схоплює методологічну загальність цього змісту, залишаючи конкретно-предметну і формально-логічну сторони спеціальним галузям знання.

Ось чому аналіз побудови загального, діалектичного методу передбачає звернення до вищих поверхів методологічної свідомості. У нашій філософській літературі є розуміння методу як способу діяльності людини, в якому воедино поєднуються пізнані об'єктивні закономірності з людською цілеспрямованістю на перетворення об'єкта³, тобто методологічне знання є відповіддю на питання про те, яким чином досягається поставлена мета. У матеріальному виробництві воно має форму технології, технологічного знання або «мистецтва» створювати продукт. У соціально-практичній сфері «методологія» зводиться до встановлення відповідних форм соціальних комунікацій, регулювання суспільних відносин та ін. У рамках духовного виробництва, зокрема в філософському пізнанні, метод «є спосіб осягнення дійсності і її відтворення в мисленні»⁴.

Метод — складне раціональне і водночас конструктивне утворення мислення, яке в цілях свого функціонування має враховувати структуру людського відношення, яка історично склалася, до предметної реальності, що виявляється в технологічних, соціально- і духовно-практичних процесах. Метод зростає на основі об'єктивно-істинного знання. Він виступає як усвідомлення способу «приведення у взаємодію об'єктів пізнання для виявлення їх властивостей і відношень»⁵.

Остання обставина істотна, оскільки демонструє недостатність і неповноту логіко-гносеологічної характеристики методу, яка обмежується операційними і нормативними моментами методологічної свідомості. Будь-яке знання, що має статус істинного, буде у відповідному контексті виступати нормою і вимогою, а також пропонувати низку певних опера-

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 80.

³ Див.: Копнин П. В. Гносеологические и логические основы науки. М. 1974, с. 514.

⁴ Філософський словник. К., 1974, с. 287.

⁵ Микешина Л. А. Исследование структуры и функции научного метода. Автореферат канд. дисс. Л., 1972, с. 8.

цій. А це свідчить про неспецифічність для виділення особливостей методу даного аспекту його функціонування. Цей аспект характеризує конкретну методику, техніку дослідження, а не евристично-творчу проблемно-цільову спрямованість методологічної свідомості.

Отож, в розумінні методу як категорії мислення можуть бути вичленені дві основні тенденції. По-перше, уявлення про метод як форму конкретного (технологічного) функціонування пізнавальних механізмів, що включає як суто логічні уявлення про роботу мислення, так і нормативно-регуляційні, операціонально-предметні схеми пізнання. Істотним тут є те, що метод виступає як система правил і алгоритмів, зовні привнесених у засвоєння предметного змісту. По-друге,— уявлення про метод як внутрішню форму духовно-практичної діяльності, спосіб конструктивного осмислення реальності, даної як вся сукупність духовних цінностей, нагромаджених цивілізацією.

Якісна своєрідність теоретичного уявлення про методологічну свідомість, яка відрізняє діалектичний матеріалізм від усіх немарксистських філософських систем, пов'язана з творчим синтезом цих двох аспектів розгляду методу. В рамках марксистсько-ленінської філософії логіко-технологічний аспект функціонування загального методу осмислюється в культурно-історичному контексті. Метод виявляється управляючою компонентою духовного виробництва в його історичних змінах, які забезпечуються розвитком форм матеріального виробництва, технологічного освоєння навколишньої дійсності. Отже, методологія пов'язується з глибокими основами людського відношення до світу, тобто набуває світоглядного змісту.

Теоретичною передпосилкою діалектико-матеріалістичного методу є усвідомлення загальних закономірностей мислення як активного відображення об'єктивної дійсності. Метод виступає внутрішньою формою і «органомом» історично визначеного типу духовного виробництва. Однак його функціонування по-різному фіксується на неоднакових рівнях духовно-практичного освоєння реальності. Спосіб мислення організується в усвідомлений метод лише на дуже високих «поверхах» духовної культури.

Такий підхід до методу дозволяє виявити деяку загальну структуру, властиву, на наш погляд, методологічній свідомості всякого типу. У методі наявні структурні елементи, що орієнтуються на: 1) освоєння об'єкта: форми даності предмета, способи його ізоляції і уявлення, принципи селекції фактів, первинні класифікації та ін.; 2) систематизацію предметності: категоріальний апарат, набір змістових понять і схем, регулятивних ідей, норм, вимог та ін.; 3) оперування емпіричним і теоретичним матеріалом — технологічна, інструментальна частина: сукупність логічних схем, операцій, типів обґрунтування і доведення; а також теоретико-критична частина, в яку входять форми пояснення і розуміння, принципи верифікації та оцінки знання, цільові установки, що визначають завершеність роботи методу, і критерії осмислення.

Різні форми організації знань, ідей, їх перетворення і упорядкування в системну цілісність, їх значущість в структурі свідомості великою мірою визначаються наявною ідеологічною ситуацією, особливим типом духовного виробництва даної епохи. Однак у функціонуванні останнього існує й момент, що становить загальність форм і принципів мислення, їх універсальність. Адже інакше важко було б уявити спадкоємність пізнавальних утворень. Зв'язок цих моментів можна проінтерпретувати на прикладі аналізу К. Марксом загальних умов виробництва (в рамках прикладності аналогії останнього з продуктивною діяльністю у сфері науки). Зачіпаючи це питання, К. Маркс писав, що хоча й існують «визначення, спільні всім ступеням виробництва, які фіксуються мисленням як

загальні; проте так звані *загальні умови* всякого виробництва є не що інше, як ці абстрактні моменти, з допомогою яких не можна зрозуміти ні одного дійсного історичного ступеня виробництва»⁶. Відповідно і загальні форми духовного виробництва становлять неодмінну умову спадкоємності, зв'язку ряду формацій. Однак вичленування їх ґрунтується на всебічному вивченні різних історичних типів людського мислення, на дослідженні його, так би мовити, «технології», тобто всієї сукупності методологічних засобів, прийомів, норм, ідей, поєднаних в певну цілісність стилю мислення, що панує в дану епоху.

В цьому плані виявляється, що категоріально-логічна система, яка лежить в основі мислительної діяльності, хоча і є якоюсь загальною для неї схемою і формою, однак реальне її функціонування можливе у відповідному історично-конкретному вигляді, насиченому духовно-практичними, соціально-ідеологічними аспектами. Категорії, що мають реальне значення, існують як «суспільно-значимі, отже об'єктивні мислені форми»⁷ і їхнє вживання відбувається в тому вигляді, в якому вони подані в полі свідомості людини даної епохи.

Якихось «позаземних» і «чистих» реальностей у людській голові не існує. Ті форми зв'язку людини з навколишньою дійсністю, які сформувалися в процесі історичної практики, і становлять базові умови всієї її духовної і практичної діяльності. Якщо ми вичленуємо їх, скажімо, у вигляді найзагальніших понять, тобто з боку суб'єктивного уявлення категорій, то вони стосуватимуться лише якоїсь однієї пізнавальної системи; тільки тут вони мають реальне смислове і пізнавальне значення. У рамках духовної цілісності вищого порядку вони будуть посідати підпорядковане становище, бо тут функціонує інша категоріальна структура.

Загальні поняття універсального виду, передусім такі як філософські категорії, що більше за все піддаються абсолютизації як «чисті сутності» мислення, насправді змінюють свій зміст і свою функцію в загальній структурі свідомості з кожною більш-менш великою епохою, в тому числі з корінними перетвореннями соціально-ідеологічного характеру. Так, скажімо, під час розгляду історії науки виявляється, що параметри загальнонаукової картини світу змінюються з кожним значним відкриттям у природознавстві.

Вивчення методу як способу духовного виробництва, тобто в межах аналізу канонів осмислення і зразків (парадигм) духовного освоєння дійсності, «органону» алгоритмічних приписів розв'язання проблем пізнання і практики, нормативів моделювання і перетворення об'єктів за категоріальними матрицями наукової картини світу та ін., пов'язане, як бачимо, зі зверненням до «концептуальної технології» його функціонування в кожен епоху. Цією конкретною технологією загального методу і виступає стиль творчого мислення, який характеризує методологічну свідомість з боку її культурно-історичної зумовленості.

Розуміння методу як категорії творчого мислення ґрунтується на вивченні всього комплексу методологічної свідомості як форми, що регулює процес суспільного духовного виробництва. Усвідомлення методу проходить довгий і важкий шлях, пов'язаний з розвитком власне людського пізнання. Водночас, будучи визнаним, загальний метод стає ефективним засобом і знаряддям наукового пізнання і практичного перетворення дійсності. Саме такими рисами відзначається метод матеріалістичної діалектики.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 12, с. 672.

⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 84.

* * *

Теоретической предпосылкой диалектико-материалистического метода является уяснение общих закономерностей мышления как активного отражения объективной действительности. Метод выступает внутренней формой и «органом» определенного типа духовного производства. Однако его функционирование различным образом фиксируется на разных уровнях духовно-практического освоения действительности. Способ мышления организуется в осознанный метод лишь на высших «этажах» духовной культуры.

Такой подход к методу позволяет выявить некоторую общую структуру, свойственную, по мнению автора, методологическому сознанию любого типа. В методе имеются структурные элементы, ориентирующиеся на: 1) освоение объекта: формы данности предмета, способы его изоляции и представления, принципы селекции фактов, первичные классификации и т. д.; 2) систематизацию предметности: категориальный аппарат, набор содержательных понятий и схем, регулятивных идей, норм, требований и пр. 3) оперирование эмпирическим и теоретическим материалом — технологическая, инструментальная часть: совокупность логических схем, операций, типов обоснований и вывода; а также теоретико-практическая часть, в которую входят формы объяснения и понимания, принципы верификации и оценки знания, целевые установки, определяющие завершенность работы метода, критерии осмысления знания.

ВИКОРИСТАННЯ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ У ВИЗНАЧЕННІ ЕФЕКТИВНОСТІ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ І ПРОПАГАНДИ

У здійсненні завдань, поставлених Комуністичною партією в галузі трудового виховання, у формуванні комуністичного ставлення до праці у широких мас трудящих, особливо молоді, велика роль належить засобам масової інформації і пропаганди. Ще на зорі Радянської влади В. І. Ленін писав: «Нашим першим і головним засобом для підвищення самодисципліни трудящих і для переходу від старих, зовсім не придатних, прийомів роботи або прийомів ухиляння від роботи в капіталістичному суспільстві, — головним засобом повинна бути преса, що викриває недоліки господарського життя кожної трудової комуни, нещадно таврує ці недоліки, відкрито викриває всі болячки нашого господарського життя і, таким чином, апелює до громадської думки трудящих для вилікування цих болячок»¹. Характеризуючи основні завдання, що їх повинна розв'язувати преса, В. І. Ленін підкреслював, що на перше місце «...преса повинна буде ставити питання праці в їх безпосередньо практичній постановці»².

Роль преси, усіх засобів масової інформації і пропаганди в умовах розвинутого соціалізму неухильно зростає. XXV з'їзд КПРС відзначив, що за останні роки у нас в країні «створено понад 400 нових газет, 113 журналів... в середньому на сім'ю у нас тепер припадає більш як чотири періодичних видання»³.

Засоби масової інформації і пропаганди, здійснюючи цілеспрямований відбір інформації, допомагають людині правильно орієнтуватися в подіях соціального життя. Це насамперед стосується підростаючого покоління, яке ще не має необхідного життєвого досвіду, перебуває у стані становлення. Засоби масової інформації і пропаганди є для молоді одним з основних джерел пізнання соціальних процесів, справляючи істотний вплив на становлення особистості, формування її ціннісних орієнтацій і установок.

В галузі трудового виховання газети, радіо, телебачення та інші засоби масової інформації виступають як колективний пропагандист, агітатор і організатор. Проте ефективність їх впливу на широкі маси трудящих у процесі формування комуністичного ставлення до праці досліджена ще недостатньо. Особливо важливе з методологічного боку питання про методи визначення цієї ефективності. Одним з можливих методів тут є контент-аналіз.

У даній статті зроблена спроба застосувати контент-аналіз у вивченні змісту текстів офіційних документів з метою з'ясування тих якостей, які потрібно формувати у молоді в процесі трудового виховання. Цікавий приклад використання цього методу в партійній практиці наводиться у праці Ю. І. Литюшкіна, Ж. А. Оленіної і В. О. Устинова⁴. Автори

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, Т. 36, с. 139.

² Там же.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, с. 87.

⁴ Див.: Литюшкін Ю. И., Оленіна Ж. А., Устинов В. А. Опыт использования контент-анализа в практике партийной работы. — «Социологические исследования», 1978, № 1, с. 88—93.

вивчаючи стан економічної освіти трудящих Москви, за допомогою контент-аналізу досліджували первинну партійну документацію: протоколи партійних зборів, звіти партійних організацій, довідки за результатами перевірок тощо і дійшли висновку про плідність і перспективність цього методу.

Контент-аналіз являє собою формалізований, кількісний метод вивчення змісту документів. Під документами в соціології розуміють зафіксовану тим чи тим способом інформацію. Це можуть бути рукописні або друквані матеріали, інформація, зафіксована на магнітній стрічці, фото- або кіноплівці. Звернення до кількісних методів вивчення документів зумовлене необхідністю зменшити вплив суб'єктивного фактора на процес обробки матеріалу, який значною мірою притаманний традиційним якісним методам роботи з документами. «Реальною основою правомірності застосування контент-аналізу, — зазначає М. Лауристін, — є ідентичні, повторювані риси суспільних явищ. Соціальні факти, відображаючи ці явища, природно, «схоплюють» в них і ідентичне. Якщо потім у дослідженні відсторонитись від якісних особливостей, які індивідуалізують явище, виявляється можливим виразити процес як сукупність ідентичних ознак»⁵.

Суть методу полягає отже, у виділенні таких ознак і якостей документа (певних смислових одиниць), які можна легко підрахувати і які найбільш повно і адекватно відображають істотні риси його змісту.

Застосування контент-аналізу полягає у визначенні категорій і одиниць аналізу, виявленні одиниць лічби, дальшої статистичної обробки.

Вибір категорій і одиниць аналізу залежить від цілей і завдань дослідження і визначається його понятійною системою. «Загальною основою для вибору категорій і їх потенційним резервуаром має бути поза-текстова реальність у цілому, змодельована на основі діалектико-матеріалістичного розуміння суспільного життя»⁶. Одиниця соціологічного аналізу з точки зору діалектико-матеріалістичної методології має бути обов'язково смисловою. Більше того, цією смисловою одиницею має бути соціальна ідея, соціально значуща тема⁷.

Визначивши одиниці аналізу, дослідник повинен виділити ті ознаки або індикатори, які характеризують вибрані одиниці аналізу в тексті документа.

Основою кількісного аналізу документів є одиниця лічби. За таку може правити довжина або площа текстів. Одиниця лічби може збігатися з одиницею аналізу та її індикаторами. Процедура аналізу зводиться до обчислення частоти згадування виділених одиниць аналізу або їх індикаторів.

Нині контент-аналіз набув широкого застосування у вивченні текстів масової інформації і пропаганди⁸. У дослідженні ефективності засобів масової інформації і пропаганди предметом аналізу є зміст текстів, переданих тим або тим каналом масової інформації. Застосовуючи метод контент-аналізу, одержують більш-менш адекватну картину висвітлення певного питання кожним окремим каналом масової інформації.

⁵ Лауристін М. Применение контент-анализа для изучения направленности содержания газеты. — Труды по социологии. Вып. 2. Тарту, 1972, с. 110.

⁶ Див.: Са з о в В. В. Контент-анализ: к вопросу об основании выбора категорий анализа. В кн.: Методологические и методические проблемы контент-анализа. Вып. 1. М.—Л., 1973, с. 36.

⁷ Рабочая книга социолога. М., 1976, с. 326.

⁸ Див.: например: Проблемы социологии печати. Вып. 2. Новосибирск, 1969; Грушин Б. А. и др. «47 пятниц» (1). Информационный бюллетень № 25 ССА и ИКСИ АН СССР. М., 1969; Методологические и методические проблемы контент-анализа. Вып. 1, М.—Л., 1973, та ін.

Потім, здебільшого з допомогою анкетного опитування або інтерв'ю, аналізуються норми і ціннісні орієнтації опитаних, з'ясовується їх практична діяльність в реальних ситуаціях. Зіставлення результатів, здобутих під час обстеження аудиторії, з результатами аналізу змісту текстів дозволяє робити висновки про ефективність роботи даного каналу масової інформації.

Дієвість засобів масової інформації і пропаганди багато в чому залежить і від того, наскільки повно і правильно ці засоби передають і пропагують основні положення, розроблені різними соціальними інститутами. Характерною особливістю процесу масової інформації є те, що аудиторія зазнає як цільового впливу (вплив з певним передбачуваним ефектом), так і неумисного. Результат неумисного впливу неможливо уявити без ретельного аналізу текстів і опитування аудиторії. Потреба в такому аналізі виникає і в процесі дослідження цільового впливу матеріалів, які є соціальним замовленням, оскільки й воно постає перед аудиторією у перетвореному вигляді. Отже, дослідник має з'ясувати, наскільки правильно засоби масової інформації і пропаганди інтерпретують соціальне замовлення і як відображена ця інтерпретація в текстах.

Кожний соціолог стикається з проблемою емпіричної інтерпретації понять, що використовуються. На цій стадії дослідження відбувається «розкладення» поняття на його складові, операціональні визначення. Оскільки жодна сукупність операціональних визначень не може повністю розкрити весь зміст поняття, всяка емпірична інтерпретація завжди часткова. «Розкладення» поняття на такі складові, які не лише якнайповніше його характеризують, а й можуть бути виявлені, зафіксовані, зручні в роботі, є неодмінною передумовою усього соціологічного дослідження.

Вивчаючи проблему формування комуністичного ставлення до праці, дослідники розчленовують вихідне поняття на низку взаємопов'язаних показників. Оскільки задовільної єдиної методики, яка б дозволяла емпірично вимірювати показники комуністичного ставлення до праці ще не існує, різні дослідники зводять дане поняття до різних показників. Так, при розгляді трудової активності пропонуються такі компоненти: ставлення до праці як до життєвої потреби; постійне прагнення до підвищення рівня кваліфікації; зростання продуктивності праці; ступінь активності у змаганні свого колективу; сумлінність у виконанні обов'язків; рівень трудової дисципліни⁹. Деякі дослідники вважають, що основними складовими системи «трудова активність» є «чотири поняття — свідомість, дисципліна, ініціативність, змагальність»¹⁰. Трудова активність молоді нерідко аналізується за такими показниками: виконання виробничих завдань, якість виконуваної роботи; трудова дисципліна; наявність і ступінь орієнтації на досягнення кращих результатів; участь у русі за комуністичну працю; виконання підвищених зобов'язань; участь у боротьбі за економію і ощадливість¹¹. Деякі автори як складові ставлення до праці, трудової активності розглядають «загальне ставлення до праці, якість роботи, боротьбу за економію і ощадливість — у конкретних умовах, коли це можна аналізувати, — участь у соціалістичному змаганні, підвищення виробничої кваліфікації»¹². Не спиняючись док-

⁹ Див.: Хмаря Г. И. Определение некоторых понятий теории МК.— У кн.: Қя э р и х у Ш. Материалы встречи социологов. Тарту, 1969, с. 87.

¹⁰ Нугаев М. А. Трудовая активность рабочего класса развитого социалистического общества. Казань, 1975, с. 50.

¹¹ Див.: Волков Ю. Е., Лощкарев Ю. С. Трудовое воспитание молодежи. М., 1976, с. 19—21.

¹² Волкова В. П. Опыт количественной оценки результативности воспитательной работы в коллективе.— «Социологические исследования», 1977, № 2, с. 116.

ладно на аналізі наведених показників, зазначимо лише, що у різних авторів вони різні.

Для з'ясування ряду істотних характеристик комуністичного ставлення до праці важливим є, на нашу думку, контент-аналіз документів різних соціальних інститутів.

За допомогою контент-аналізу ми вивчали опубліковані у пресі тексти офіційних документів за період з січня 1974 року по березень 1977-го включно, що дозволило виявити найбільш значущі якості, які потрібно формувати у молоді в процесі трудового виховання.

За одиницю аналізу тут правила висловлювання про те, які аспекти ставлення до праці потрібно виховувати в особи. Як одиниця рахунку розглядались згадування (слова або словосполучення), які означали якийсь аспект ставлення до праці і входили до складу зазначеного типу висловлювань. Для контролю здобутих результатів реєструвався номер документа (був складений відповідний список використаних документів) і номер сторінки за виданням, де документ друкувався.

Вихідним пунктом аналізу було припущення, що найбільш актуальні і важливі якості, які потрібно формувати в молоді, мають частіше вживатися в документах соціальних інститутів, тобто мати більшу частоту з'явлення в текстах. «Частота з'явлення теми в тому або тому документі може правити за показник її значущості з точки зору автора документа»¹³. Тому ми обмежилися розглядом тих якостей, які мають найбільшу статистичну вагу. Таким способом був одержаний рангований список необхідних якостей.

Серед цих якостей насамперед виділяємо такі: творче ставлення до праці, творча активність; прагнення підвищувати свій професійний рівень; господарське ставлення до соціалістичної власності, боротьба за економію і ощадливість; трудова активність; трудова дисципліна; прагнення підвищувати свій загальноосвітній рівень; вірність трудовим традиціям робітничого класу; відповідальність; самовідданість у праці; працелюбність; свідоме ставлення до праці; діловитість; організованість; активна участь у управлінні виробництвом.

Групування всіх якостей у чотири основні блоки: соціально-виробнича активність; дисципліна праці; творче ставлення до праці; вірність трудовим традиціям робітничого класу — дозволило конкретизувати зміст тих вимог, які визначають формування відповідного ставлення до праці у молоді. Наприклад, вимога «підвищувати соціально-виробничу активність» конкретизувалася у таких якостях: високий професійний і загальноосвітній рівень, господарське ставлення до соціалістичної власності, економічність і ощадливість, працелюбність, діловитість, активність у управлінні справами колективу тощо.

Далі, зробивши операціональні визначення даних якостей, можна використати цю методику для вивчення змісту текстів масової інформації. Так, індикаторами блоку «Соціально-виробнича активність» можуть бути такі поняття, відображені у текстах, як: перевиконання норм виробітку; взяття і виконання підвищених зобов'язань, зустрічних планів; активна участь у соціалістичному змаганні; активна участь у русі за комуністичне ставлення до праці; боротьба за підвищення якості роботи; оволодіння суміжними професіями, прагнення набути вищого робітничого розряду, навчання на курсах підвищення кваліфікації, у вузах і технікумах; участь у конкурсах на звання кращого у професії; перехід у відстаючі бригади та ін.

¹³ Рабочая книга социолога, с. 329.

Виявивши такі індикатори в текстах масової інформації, можна побудувати рангований список якостей, яким засоби масової інформації приділяють найбільшу увагу, і порівняти цей список із результатами контент-аналізу документів соціальних інститутів. За збігом (або незбігом) здобутих результатів можна робити висновки щодо проміжного, ретрансляційного ефекту роботи засобів масової інформації і пропаганди у переданні важливих для соціальних інститутів якостей.

Одержаний в результаті контент-аналізу офіційних документів перелік якостей, які потрібно формувати у молоді, може бути покладений в основу розробки анкети або бланка інтерв'ю, щоб за їх допомогою провести опитування молодіжної аудиторії.

Результати подібного опитування мають показати, які якості і якою мірою вже сформовані в молоді, а які — виражені ще недостатньо. Окрім змістового аналізу результатів опитування, такий підхід дозволяє простежити шлях інформації по всіх ланках — від соціальних інститутів, через засоби масової інформації і пропаганди, до аудиторії. Порівнявши результати опитування і контент-аналізу, можна більш строго і впевнено робити висновки про ефективність роботи даного каналу масової інформації.

Успішне застосування контент-аналізу можливе лише за умови поєднання змістових і формалізованих методів дослідження документів.

* * *

В условиях развитого социализма неуклонно возрастает роль прессы, всех средств массовой информации и пропаганды. В области трудового воспитания газеты, радио, телевидение и другие средства массовой информации и пропаганды выступают как коллективный пропагандист, агитатор и организатор. Эффективность их воздействия на широкие массы трудящихся в процессе формирования коммунистического отношения к труду во многом зависит от того, насколько полно и правильно эти средства передают и пропагандируют основные положения, разработанные различными социальными институтами. Одним из возможных методов определения действенности средств массовой информации и пропаганды может стать контент-анализ.

Применение этого метода в изучении содержания текстов официальных документов различных социальных институтов дает возможность выявить наиболее значимые качества, которые необходимо формировать у молодежи в процессе трудового воспитания.

Разработанную методику можно использовать при анализе текстов средств массовой информации и пропаганды и полученные результаты сравнить с данными контент-анализа официальных документов. По мере совпадения (или несовпадения) результатов можно судить о промежуточном, ретрансляционном эффекте работы данного канала средств массовой информации и пропаганды по передаче аудитории важных для социальных институтов качеств.

ВЗАЄМОДІЯ ОПИСУ І ПОЯСНЕННЯ В ПІЗНАННІ

Питання про особливості категорій опису і пояснення, їх зв'язок з категоріями явища і сутності є актуальним як з погляду конструктивної розробки діалектико-матеріалістичної теорії пізнання, так і з погляду критики різноманітних феноменологічних концепцій у сучасній буржуазній, зокрема позитивістській, філософії, де понині відсутні відголоски тієї «кризи пояснення», яка виникла у фізиці ще наприкінці ХІХ — на початку ХХ століття.

Актуалізація названого питання стає дедалі відчутнішою мірою розвитку досліджень у галузі соціального пізнання. Питання про співвідношення опису і пояснення стосується фундаментальних світоглядно-методологічних принципів дослідження соціальних явищ; воно невіддільне від питання про соціально-класову спрямованість такого дослідження.

Наукове тлумачення усіх аспектів співвідношення опису і пояснення в соціальному пізнанні, з'ясування якісної специфіки й діалектичного взаємозв'язку цих рівнів пізнавальної діяльності можливе лише з позицій марксизму-ленінізму.

Слід відзначити, що співвідношення опису і пояснення в соціальному пізнанні зумовлюється передусім характером тих ціннісних установок, які відбивають інтереси певних соціальних класів і які існують в рамках певної ідеології.

Проаналізуємо деякі гносеологічні особливості взаємодії опису і пояснення переважно в тому плані, як вона виявляється на рівні з'ясування специфіки соціальних об'єктів.

В гносеологічному плані опис у соціальному пізнанні охоплює переважно зовнішні атрибути об'єктів. До опису залічуються і деякі емпіричні залежності, установлювані використанням статистичних методів тією мірою, якою вони становлять, так би мовити, кількісне вираження «емпіричних індикаторів», що допускають безпосередні операційні визначення і виміри.

Пояснення становить таку діяльність по теоретичному освоєнню об'єктів, що розв'язує специфічні питання — проблеми. В соціальному пізнанні це — питання про причинно-наслідкові зв'язки в соціальній реальності, про складні «соціальні механізми», про генезис соціальних об'єктів, джерела і рушійні сили їх розвитку, про сутність певних етапів у цьому розвитку, про мотиви соціальної поведінки, про ненавмисні або «побічні» наслідки соціальної діяльності тощо. Якщо опис у кращому випадку підноситься до емпіричних узагальнень, то пояснення, як звичайно, здійснюється на основі використання вже установлених теоретичних законів чи ж виведення нових законів і закономірних положень.

Це, однак, зовсім не означає, ніби можна недооцінювати пізнавальне значення різних видів і форм пояснення, в основі яких, строго кажучи, не лежать теоретичні закони чи інші компоненти розвинутого теоретичного знання¹.

¹ Див.: Швырев В. С. Объяснение и его роль в научном познании. — «Полит. самообразование», 1975, № 2, с. 73.

Пояснення — насамперед конструктивна операція з акцентом на виробленні закону чи закономірних положень, як основи пояснення. Опис і пояснення виступають і своєрідними етапами — рівнями в розвитку соціального пізнання, конкретних його галузей. Зрозуміло, що з погляду гносеологічного ідеалу перехід від опису до пояснення, що відтворює сутнісне, теоретичне знання, є вищою метою соціальних досліджень.

Сказане, однак, не дає підстав для недооцінювання ролі опису порівняно з поясненням. Соціальне знання функціонує як цілісна система, в органічній єдності та взаємодії його елементів. Різні елементи і рівні соціального пізнання при цьому взаємно доповнюють і спираються одне на одне. Описова інформація про стан соціальних систем і процесів є основою для прийняття і реалізації оперативних соціальних рішень (йдеться, скажімо, про статистику виробництва, про дані, що характеризують демографічні процеси та ін.). Пояснююча інформація кладеться в основу стратегії довгострокових рішень, на основі її розробляються перспективні плани і програми соціальної діяльності. Зміст суспільної практики і потреби, які впливають з нього, визначають те чи інше співвідношення описових і пояснювальних завдань, які розв'язуються в суспільних науках згідно з предметом і гносеологічною специфікою кожної із них. Звичайно ж зв'язок структури пізнавальних завдань із запитамі суспільної практики при цьому не може бути безпосереднім і однозначним — в цьому разі не слід забувати про внутрішню логіку соціального пізнання, про його відносну самостійність щодо суспільної практики.

Не завжди легко строго розмежовувати опис і пояснення, кваліфікувати те чи інше знання як описове чи пояснююче. Те, що колись сприймалося як сутнісне, пояснююче знання, в дальшому розвитку науки може сприйматися уже як тривіальність, що затримується на рівні опису. Це стосується головним чином знання, яке вже втілювалося в суспільній практиці. Крім того, на гносеологічних оцінках соціального знання в термінах «опис» і «пояснення» неминуче позначаються і відповідні ціннісні установки, що враховують порядок з евристичною цінністю знання також і його інструментально-практичне призначення (тобто, як воно здатне допомогти розв'язувати певні соціальні завдання).

У структурі пізнання, що функціонує і розвивається, опис і пояснення перебувають у нерозривному зв'язку: опис передбачає пояснення і навпаки; опис виконує певні функції щодо пояснення і водночас спирається на нього; прогрес пояснення зумовлює удосконалення описових процедур, що у свою чергу може сприяти виробництву більш повних і глибоких пояснень та ін.

Опис завжди спирається на певні теоретичні передпосилки, на систему наукових пояснень, які вже здійснювалися у даній галузі знання. Зрозуміло, ступінь впливу теоретичних передпосилок на опис не може бути однаковою у різних видах опису.

Результати здійснюваних раніше пояснень мінімальною мірою позначаються на описі, підпорядковані розв'язанню суто прикладних завдань. Більшою мірою зазнають впливу відповідних теоретичних передпосилок такі описи об'єктів, які не спрямовані безпосередньо на розв'язання прагматичних завдань і водночас завершуються одержанням описової інформації.

Нерідкими є описи, які з самого початку орієнтуються на дальше пояснення результатів опису, вони потрібні тоді, коли програма дослідження охоплює завдання одночасно опису і пояснення явищ певної предметної області. Зрозуміло, що в таких випадках тісне переплетення завдань опису і пояснення сприяє найповнішому впливу теоретичних

передпосилок на прийоми і результати опису. Виборові об'єктів опису, формулюванню відповідних проблем, вичленуванню їх вузлових питань, як звичайно, передує змістовий, якісний аналіз об'єктів, що є по суті ескізним, первинним їх поясненням, яке приводить до висунення пояснюючих гіпотез, що потім перевіряються на основі всебічного опису фактів. Важливим джерелом висунення таких гіпотез є, безперечно, система наявних пояснень, що ґрунтуються на сукупності теоретичних положень і законів.

Для опису потрібна відповідна мова — система понять і термінів, якими послуговуються для розпізнавання, диференціації явищ, їх систематизації, класифікації та ін. Зрозуміло, що ці поняття виробляються внаслідок тривалого розвитку наукової теорії, через неперервний ряд здійснюваних у ній пояснень. Результати опису багато в чому залежать від понять, що орієнтують спостереження чи вимірювання певних об'єктів, їх аспектів, ознак та ін. Мова опису неминуче впливає на бачення реальності, на картину її опису. Багатство мови опису значною мірою визначає повноту, інформативність, пізнавальну цінність опису.

У соціальному пізнанні опис нерідко передбачає вимірювання соціальних явищ, яке не може бути формально-технічною процедурою, а потребує також певних світоглядно-методологічних передпосилок. Вичленування структурних елементів поняття, його «підрозділів», вибір індикаторів для їх вимірювання, далі складання індексів — вся ця робота супроводжується теоретичним аналізом понять.

Кажучи про мову опису і пояснення, слід визнати, що деякі терміни (і відповідні їм поняття) вживаються суто для опису, а інші — для розв'язання власне пояснювальних завдань. Водночас у мові соціального пізнання виявляються терміни, якими послуговуються для розв'язання і описових, і пояснювальних завдань. Окремі терміни, які на певних етапах пізнання застосовувалися головним чином для опису, можуть вживатися для розв'язання пояснювальних завдань. Операціональні визначення теоретичних понять, які дістають поширення в соціальному пізнанні, дозволяють зіставляти їх з тією сукупністю фактів, які узагальнюються в даних поняттях². Тим самим вони допомагають уникнути розриву між мовою пояснення і мовою опису.

Що стосується методів і прийомів дослідження соціальних об'єктів, то більшість із них досить чітко пов'язана або з описом, або з поясненням. Так, різні таксономії застосовуються тільки для опису явищ, а каузальний метод — лише для пояснення об'єктів. Існує група методів і прийомів, вироблених головним чином для побудови пояснюючих теорій в соціальному пізнанні (піднесення від абстрактного до конкретного, ідеалізація з дальшою конкретизацією тощо). Однак деякі методи і прийоми аналізу соціальних явищ не завжди можна строго пов'язувати з описом чи поясненням. Так, структурний метод в соціальному пізнанні здатний розв'язувати і описові, і пояснювальні завдання. Наприклад, виявлення професійно-кваліфікаційної структури виробничої групи, завдання, безперечно, описове. У таких випадках структурний метод застосовується для відповіді на питання «з чого складається?». В тому разі, коли структурним методом розв'язуються пояснювальні завдання, ставляться питання про природу прихованих соціальних зв'язків і відношень, про характер структурної детермінації та ін. На відміну від опису пояснення соціальних об'єктів потребує використання дедалі складніших ансамблів методів, що і дозволяє розкривати глибинні зв'язки і відно-

² Про значення емпіричної інтеграції понять через їх операціональні визначення див. у кн.: Человек и его работа. Под ред. А. Г. Здравомыслова, В. Н. Рожина, В. А. Ядова. М., 1967, с. 16—18.

шення об'єктів, «вичерпувати» їх у відповідній системі теоретичного знання. Відмітною особливістю методів пояснення є трудність формулювання чітких нормативів, що встановлюють конкретний зміст і строгу послідовність дослідницьких «кроків», операцій. Методи, методика і техніка опису соціальних об'єктів порівняно легше піддаються «алгоритмізації». З ними, як звичайно, пов'язані чітко сформульовані процедури у певній їх послідовності, відповідні нормативи.

Для опису соціальних явищ нині в конкретній соціології розроблені досить складні методика і техніка, спеціальні емпіричні процедури (різновиди опитувань, аналізу документів, тестів, «польового» і лабораторного експериментів), які спираються на відповідні методологічні й теоретичні передпосилки. Так, удосконалення методики і інструментарію для різного опитування потребує глибокого пояснення і знання механізмів вербальної поведінки людей у взаємодії її з реальною їх поведінкою, знання механізмів взаємодії свідомого і «несвідомого» в людській психіці, а також деяких закономірностей міжособистісної комунікації.

Важливим моментом в описі є статистичне опрацювання даних спостереження і вимірювання, на основі якого робляться емпіричні узагальнення. Різні статистичні процедури (групування, обчислення середніх величин і показників варіації, регресивно-кореляційний аналіз тощо) потребують попереднього змістового аналізу явищ. Навіть така елементарна статистична процедура, як складання групують, має виходити з установлених наукових законів. В. І. Ленін підкреслював, що питання про групування статистичного матеріалу «зовсім не є таким вузькотехнічним, вузькоспеціальним питанням, яким воно може здатися на перший погляд»³, що про прийоми статистичних групувань «мають право говорити і навіть мусять говорити зовсім не самі лише земські статистики, а і всі економісти»⁴. Групування мають ґрунтуватися на відборі істотних ознак, що неможливо без попереднього пояснення розглядуваних явищ. Причому складання групують нерідко потребує використання не однієї, а кількох ознак.

Отже, всі сторони, етапи і операції опису (вибір об'єктів для опису, мова опису, методика і техніка опису, статистичне опрацювання даних спостереження і вимірювання) зазнають впливу певних теоретичних посилок. Чим більше опис спрямовується попереднім поясненням, тим ширші можливості відкриваються на основі даного опису для виробництва продуктивного пояснення.

У соціальному пізнанні опис становить насамперед вихідний матеріал для розвитку теорії через ряд пояснень. Враховуючи труднощі аксіоматизації соціального знання, дедуктивного опрацювання вироблених в ньому теорій, слід визнати, що поясненню фактів належить роль найважливішого джерела прирощування теоретичного знання в соціальних науках. Пояснення законів і теорій, звичайно, подибується і в соціальному пізнанні, однак характер розвитку теорії внаслідок таких пояснень тут специфічний. Та й саме пояснення законів або теорій так чи інакше має спиратися на опис соціальних фактів.

Наприклад, пояснення механізму дії багатьох соціальних законів потребує опису відповідних процесів у різних галузях і на різних рівнях соціальної реальності, використання емпіричних закономірностей, що їх стосуються.

Теорія історичного матеріалізму, як відомо, перетворилася в строго обґрунтовану, струнку і розгорнуту систему на основі пояснення коло-

³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 27, с. 170.

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 3, с. 597.

сального масиву фактів, що стосуються різних періодів людської історії, різних сфер суспільного життя.

Роль опису не обмежується лише підтвердженням тих чи інших теоретичних положень (або спростуванням застарілих положень). Сама логіка процесу опису породжує нові пояснювальні завдання, які неможливо передбачити в раніше складеній програмі опису.

Аналіз даних опису, як звичайно, приводить до формулювання емпіричних закономірностей, які самі потребують пояснення. Пояснення знайдених емпіричних залежностей в соціальному пізнанні, що потребує застосування понять і законів кількох галузей знання, яке сприяє їх внутрішньому синтезу, має великі конструктивні можливості.

Опис фактів соціальної реальності, що розвивається, є необхідною передумовою втілення в життя принципу історизму в поясненні соціальних явищ. Щоб успішно розв'язати теоретичні проблеми соціального розвитку, слід мати всебічний опис фактів, що стосуються різних етапів розвитку суспільства загалом і окремих його підсистем.

Слід відзначити і вплив опису на ціннісні установки дослідників, які так чи інакше позначаються на різних змістових характеристиках пояснення в соціальному пізнанні. Адекватний опис соціальної дійсності сприяє подоланню суб'єктивізму. В обґрунтуванні пояснювальних висловлювань у соціальних науках велику роль відіграють ілюстрації описом фактів; вони сприяють розумінню тих чи інших теоретичних тверджень, досягненню погодженості щодо їх істинності.

Отже, щоб розкрити природу опису і пояснення в соціальному пізнанні, слід не тільки протиставляти їх, але й виявляти діалектичний характер їхньої взаємодії. Для розуміння відношення між описом і поясненням потрібно враховувати функціональну єдність соціального пізнання, що невіддільна від відповідної ідеологічної орієнтації.

Взаємодія опису і пояснення в науковому пізнанні є неодмінною умовою підвищення евристичної значущості результатів пізнавальної діяльності.

Описание и объяснение выступают своеобразными этапами-уровнями в развитии человеческого познания вообще и социального познания в частности.

Описание фиксирует результаты наблюдения или «измерения» объектов. Объяснение ставит целью раскрыть сущность этих объектов. В статье раскрывается диалектический характер взаимодействия этих процедур в процессе познания социальных явлений.

КРИТИКА БУРЖУАЗНИХ КОНЦЕПЦІЙ «КУЛЬТУРНОГО ЕЛІТАРИЗМУ»

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснивши соціально-політичний переворот у житті суспільства — ліквідацію капіталістичного гноблення та експлуатації — заклала фундамент для найвидатнішого в історії нашої країни й історії всього людства культурного перевороту. Як зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «зустріч, про яку мріяли найкращі уми людства, історична зустріч праці й культури, — відбулась. В історії нашої країни, в історії всієї світової культури це був поворот величезного значення»¹. Досягнення Радянського Союзу у сфері культури дістали відображення і закріплення у новій Конституції (Основному Законі) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, де (у статті 46) йдеться про те, що всі радянські люди мають право користуватись досягненнями культури. Це забезпечується загальнодоступністю цінностей вітчизняної та світової культури.

Зовсім протилежне ми спостерігаємо у капіталістичних країнах, де трудящі маси, зазнаючи впливу з боку низькопробної «масової культури», по суті позбавлені гарантованого законом доступу до кращих досягнень світової культури. Це зумовлено антинародною політикою правлячих кіл капіталістичного суспільства в галузі культури. Буржуазні ідеологи намагаються «теоретично обґрунтувати» цю політику і водночас всіляко замаскувати її класовий характер за допомогою теорій «масової» та «елітарної» культури. Ці, на перший погляд, протилежні концепції взаємно передбачають одна одну: якщо існує духовно обмежена і неповноцінна «масова» культура, то має бути і якась «істинна» культура обраних індивідів. Концепція «елітарної» культури і обстоює її «вищість», завдяки якій еліта відмежовується від «маси», «натовпу». В основі обох концепцій — спільна ідеологічна посилка, згідно з якою трудящі маси нібито нездатні до самостійної політичної і культурної творчості. Ця здатність приписується лише «еліті».

Логіка «обґрунтування» буржуазними філософами культурного елітаризму, яка відображує загальну світоглядну методологічну неспроможність ідеалізму, є такою: якщо незалежна від матеріального світу духовна культура визначає суспільне життя, а обрана меншість творить культуру з глибин своєї самосвідомості (суб'єктивістські концепції) або переробляє культуру, створену минулими поколіннями «обраних» (об'єктивістські концепції), то саме ця еліта визначає суспільне життя і повинна панувати над суспільством політично.

Особливого поширення подібні реакційні буржуазні концепції набувають від другої половини минулого століття. Однією з них була соціально-філософська концепція Ф. Ніцше, що стала цинічним викликом панівних класів робітничому класові, всім трудящим. Ніцше виходив з ідеалістичного положення, що основою буття є, нібито, «воля до влади», а культура і здатність того чи іншого індивіда до творення впливає з модифікації «волі до влади» — «волі до життя». З таких хибних позицій

¹ Брежнев Л. І. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977, с. 7.

поділяв він суспільство на дві групи людей: одна з них — «аристократи», «каста надлюдей», наділена волею до влади і «здатністю» до культурної творчості, а друга — «маса», «натовп», «каста рабів», позбавлена як «волі до влади», так і «здатності» до культурної творчості. Ідеалістична методологія використовується Ніцше для «обґрунтування» реакційних політичних висновків, для маскування реальних причин монополії класу капіталістів на здобутки духовної культури.

Якщо Ніцше намагався обґрунтувати ідею культурного елітаризму у період становлення імперіалізму, то О. Шпенглер продовжив ці намагання тоді, коли імперіалістичне суспільство вже склалося. Він поширює ідею культурного елітаризму на всі галузі суспільного життя: політику і економіку, мистецтво і філософію тощо. Всі культурні феномени і культурні сфери Шпенглер розглядає з боку одного істотного, на його думку, протиставлення: здатності або нездатності певних суспільних груп до оволодіння культурою й до культурної творчості. Розрив праці і культури в буржуазному суспільстві, що впливає з антагоністичних суперечностей імперіалізму, кризи буржуазної культури і закріплюється антинародною політикою правлячих класів капіталістичного суспільства, Шпенглер намагається «пояснити» за допомогою міфу про езотеричність (принципову недоступність для широких верств населення) «фаустівської» культури. Ця езотеричність закладена, нібито, у самому «префеномені» «фаустівської» культури.

У той час як у Ніцше і Шпенглера культурний елітаризм становив одну з основних тенденцій їх соціально-філософських концепцій, в Т. С. Еліота він став домінуючим принципом усієї його філософії культури. Це пояснюється тим, що культурфілософські концепції Ніцше та Шпенглера відображали умови кризи буржуазної культури в останній третині XIX та першій третині XX століття, а філософія культури Еліота відображає специфічні умови кризи буржуазної культури аж до середини 60-х років нашого століття.

Загальносвітоглядна позиція, яка зумовлює розуміння Еліотом культури і «обґрунтування» ним культурного елітаризму, — це абсолютний ідеалізм². Розглядаючи основу світу як «Абсолют», що є, нібито, духовною цілісністю дійсності, яка дана суб'єктові у нерозчленованому переживанні, Еліот намагається тлумачити культуру як виявлення «Абсолюту» в соціальному житті індивідів. Зводячи всю культуру виключно до духовної, ігноруючи матеріальну культуру, а духовній надаючи визначальну роль у суспільному житті, Еліот твердить про «виняткову» соціальну групу, яка, буцімто, найбільше прагне до оволодіння культурою, до її «усвідомлення» і уособлює «культурну самосвідомість» суспільства — про еліту. Головне завдання еліти Еліот вбачає у творенні, відтворенні, зберіганні й підтримуванні певного рівня культури. В руслі ідеалістичних інтерпретацій культури Еліот намагається вивести політичне панування буржуазії з її монополії на духовну культуру, заперечуючи тим самим зумовленість політики економічною системою суспільства. «Рівні культури можна зобразити, — пише Еліот, — як рівні політичної влади, і такою мірою, що менша група на вищому рівні буде мати рівну владу з більшою групою на менш високому рівні»³.

Еліот, визначаючи соціальний статус «культурної еліти», по суті, намагається замаскувати реальні причини існування соціальної нерівності, відсторонення широких трудящих мас від духовних цінностей.

² Більш детальну критику абсолютного ідеалізму Еліота див.: Любвицкий Я. В. Критика абсолютного идеализма Т. Элиота. — «Философская думка», 1976, № 6.

³ Eliot. T. S. Selections from Notes Towards the Definition of Culture. Cairo, 1957, p. 10.

Ідеалістична методологія служить тут ідеологічним цілям апологетики буржуазного ладу, спотворенню реальної картини соціального життя за капіталізму. Тут виявляється справжній ідеологічний зміст понять «елітарна культура» і «культурна еліта», які широко використовуються Еліотом та іншими буржуазними філософами.

Поняття «елітарна культура» у буржуазній філософії становить спотворене ідеологічне відображення монополії класу буржуазії на духовну культуру, розриву, відсутності єдності праці і культури і водночас є спробою замаскувати реальні причини цієї монополії і цього розриву. Поняття «культурна еліта» виступає як ідеалістично-містифіковане вираження й ідеологічне закріплення такого стану справ.

Реальний класовий характер культурного елітаризму Еліота найчіткіше виявляється у розгляді ним питання про джерела поповнення еліти: згідно з Еліотом — це сім'я самої еліти. «Головним каналом передавання культури,— пише Еліот,— є сім'я: ніхто не може повністю уникнути типу або цілком перевершити рівень культури, який він дістав із свого раннього оточення»⁴. Таке твердження не відповідає дійсності, адже головне, що індивід у буржуазному суспільстві успадковує від сім'ї— це суспільне становище. Що ж стосується культури, яка успадковується в процесі сімейного виховання, то вона має класовий характер, як і саме сімейне виховання у буржуазному суспільстві. Ці реальні факти Еліот ігнорує у своєму теоретизуванні. Вважаючи, що еліта розвиває культуру всього даного суспільства, Еліот отожднює буржуазну культуру з загальнолюдською культурою, «культурою взагалі» й ігнорує зародки соціалістичної культури у буржуазному суспільстві. Адже, як переконливо показав В. І. Ленін, спростовуючи домисли буржуазних ідеологів, «в кожній національній культурі є, хоча б не розвинуті, елементи демократичної і соціалістичної культури, бо в кожній нації є трудяща і експлуатована маса, умови життя якої неминуче породжують ідеологію демократичну і соціалістичну. Але в кожній нації є також культура буржуазна (а здебільшого ще чорносотенна і клерикальна)— притому не у вигляді тільки «елементів», а у вигляді пануючої культури»⁵.

«Культурний елітаризм» становить досить розгалужену буржуазну ідеологічну концепцію, яку Еліот намагається поширити і на відносини між державами. Поділяючи нації на «більш культурні» (християнські) і «менш культурні» (нехристиянські), Еліот фактично виправдовує і заохочує політику неоколоніалізму, яку здійснюють імперіалістичні держави, і робить це під виглядом «допомоги» самотнім культурам. Еліот поширює культурний елітаризм і на сферу мистецтва, доходячи ідеалістичного висновку, нібито виключно «художня еліта» формує світосприйняття всіх членів суспільства⁶. Всюди, де він намагається провести ідею культурного елітаризму, він містифікує реальну картину суспільних відносин капіталістичного суспільства.

Таким чином, ідеї культурного елітаризму, розроблювані Ніцше, Шпенглером, Еліотом та іншими буржуазними філософами і соціологами, мають спільну методологічну хибу, що полягає в ідеалістичному розумінні суспільного життя в цілому, зокрема в ідеалістичному розумінні культурного життя суспільства. Ця ідеалістична методологія використовується для обґрунтування реакційної політики імперіалізму, для маскування реальних причин антагонізму праці і культури за капіта-

⁴ Eliot T. S. Notes Towards the Definition of Culture. London, 1964, p. 43.

⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 24, с. 118.

⁶ Див.: Еліот Т. С. Соціальное назначение поэзии.— В кн.: Писатели США в литературе. М., 1974, с. 165.

лізму, відсторонення широких трудящих мас від кращих досягнень світової культури, тобто для того, щоб приховати класову сутність культури в умовах капіталістичної експлуатації. Основні ідеї культурного елітаризму використовуються у культурній політиці імперіалістичних держав, що в останні десятиліття спричинила так звану «масову культуру».

* * *

Несостоятельность различных современных буржуазных концепций «культурного элитаризма» обусловлена идеалистическим характером их методологии. Буржуазные теоретики элитаризма разделяют общество на «творческую элиту», которая якобы создает культуру, и «пассивную массу». Такой подход является извращенным отражением классового антагонизма и кризиса культуры буржуазного общества.

Подлинно научное исследование социально-культурных процессов, происходящих в современном капиталистическом обществе, возможно только с позиций марксизма-ленинизма. Марксистско-ленинская теория культуры раскрывает определяющую роль широких трудящихся масс в культурно-историческом процессе.

Вітаємо лауреатів!

ЦК ЛКСМ України, Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти УРСР, Міністерство освіти УРСР і Академія наук УРСР нагородили дипломами лауреатів республіканського туру V Всесоюзного конкурсу молодих учених на кращу роботу в галузі суспільних наук, присвяченого 60-річчю Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Серед нагороджених — наукові співробітники Інституту філософії АН УРСР К. К. Ж о л ь (за рукопис монографії «Ідеї компаративістики і досвід порівняльного аналізу індійської логічної спадщини»), М. І. К и р ю ш к о (за цикл статей з актуальних проблем наукового атеїзму «Соціально-культурні функції атеїзму»), В. А. М а л а х о в (за рукопис «Творча природа і соціально-культурна зумовленість художнього образу»), А. М. У г р і м о в а (за статтю «Антигуманний характер буржуазних концепцій організації і управління». — «Філософська думка», 1977, № 1), старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР Ю. Д. П р и л ю к (за брошуру «Духовний світ будівника комунізму». К., 1976).

ЗАСТОСУВАННЯ КЛАСОВОГО КРИТЕРІЮ ДО ІСТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ ВІЙНИ

Докорінні зміни у співвідношенні сил у світі, спричинені дальшим розвитком, зміцненням світового соціалізму, широкою боротьбою за мир, демократію, соціальний прогрес, активна миролюбна політика Радянського Союзу, країн соціалістичної співдружності — усе це сприяє послідовній перебудові міжнародних відносин, утвердженню в них принципів мирного співіснування, розрядки, співробітництва.

Чільна роль у цьому історичному процесі належить Радянській країні, яка вже протягом шести десятиріч веде наполегливу боротьбу проти воєн і агресій, проти мілітаризму, імперіалізму. «І цю політику,— підкреслив на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев, — ми будемо продовжувати з подвоєною енергією, добиваючись приборкання сил війни і агресії, зміцнення загального миру, забезпечення права народів на свободу, незалежність і соціальний прогрес»¹.

КПРС, Радянський уряд роблять усе можливе для зміцнення миру, матеріалізації розрядки, розвитку співробітництва. Якого величезного значення надає розв'язанню цих історичних завдань Радянська країна, видно, зокрема, з того, що першим державним актом Радянської влади став ленінський Декрет, який проголосив ясну і чітку програму боротьби за справедливий, демократичний, загальний мир.

Величезну конструктивну роль у перебудові міжнародних відносин відіграли Програма миру, прийнята XXIV з'їздом КПРС, і її органічне продовження — програма дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво, за свободу і незалежність, висунута XXV з'їздом партії і послідовно втілювана у зовнішній політиці СРСР, країн соціалізму.

Історичним виявом миролюбного політичного курсу СРСР є внесення принципів зовнішньополітичної діяльності Радянської держави до її Основного Закону, надання статусу конституційної гарантії проведенню послідовної ленінської політики миру, боротьбі за зміцнення безпеки народів і широке міжнародне співробітництво. У Конституції СРСР радянський народ з новою силою заявив, що «в СРСР пропаганда війни забороняється», а відносини нашої країни з іншими державами будуються на основі додержання принципів «взаємного відмовлення від застосування сили або погрози силою; непорушності кордонів; територіальної цілісності держав; мирного врегулювання спорів; невтручання у внутрішні справи; поважання прав людини і основних свобод; рівноправності і права народів розпоряджатися своєю долею; співробітництва між державами; сумлінного виконання зобов'язань, що випливають із загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, з укладених СРСР міжнародних договорів»². Новим важливим кроком у реалізації настанов XXV з'їзду КПРС стали мирні ініціативи Радянської країни, про які сказано у промовах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 4.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, статті 28, 29, с. 14.

Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнева на XVIII з'їзді ВЛКСМ та при врученні місту-герою Мінську ордена Леніна і медалі «Золота Зірка»³.

Здійснюючи політику миру, Комуністична партія, Радянський уряд керуються ленінськими основоположеннями і принципами. Вони, зокрема, розглядають цю політику як вираження корінних інтересів радянського народу, всіх класів, націй, груп і прошарків радянського суспільства, виходять з того, що мир — це явище не тільки всезагальне, тією ж мірою це явище класове. Врахування класового характеру сучасних міжнародних відносин є для нашої партії і уряду міцним ґрунтом у проведенні далекоглядної політики, в забезпеченні сприятливих міжнародних умов для будівництва комунізму в СРСР.

Класовий аналіз сучасного розвитку міжнародних відносин свідчить, що поки існує імперіалізм, не можна забувати про небезпеку. Буржуазні уряди не полишають надій ліквідувати соціалізм, підірвати радянський лад. Для цього вони вдавалися і до прямих воєнних інтервенцій, і до економічної блокади, вдаються до ідеологічної експансії й «психологічної війни». Таку імперіалістичну політику щодо Радянського Союзу проводили навіть ті капіталістичні держави, які у роки другої світової війни були партнерами й союзниками СРСР по антигітлерівській коаліції, зокрема американська адміністрація на чолі з президентом Труменом, англійський уряд під керівництвом Черчилля тощо. Це була політика, що поклала початок майже двадцятирічному пануванню «холодної війни» у відносинах між державами. «Це був,— підкреслює у своїй книзі «Відродження» товариш Л. І. Брежєв,— не перший і, на жаль, не останній випадок, коли капіталістичні держави, покладаючи надії на наші труднощі, робили спроби диктувати нам свою волю, втручатись у наші внутрішні справи»^{3а}.

І у наші дні, зрозуміло, природа капіталізму не змінилася. Впливові мілітаристські кола у капіталістичних країнах не відмовилися від зазіхань на завоювання соціалізму, спроб повернути назад світовий розвиток. На поразки в соціальних битвах, втрату колоніальних володінь і відхід від капіталізму все нових і нових країн, на успіхи світового соціалізму і зростання впливу компартій у буржуазних державах агресивні кола капіталістичного світу реагують гарячковим розгортанням воєнних приготувань. Розбухають воєнні бюджети, створюються нові види озброєнь, будуються бази, проводяться військові демонстрації. Спираючись на «позицію сили», імперіалізм — і насамперед імперіалістичні кола у Сполучених Штатах — сподівається утримати вислизаючу з його рук можливість командувати іншими країнами й народами. Всупереч прагненням народів покінчити з гонкою озброєнь, зазначається в редакційній статті газети «Правда» «Про нинішню політику уряду США», США беруть курс на її підхльостування, приймають нові широкі плани нарощування воєнної сили, притому на десятиріччя вперед. Одночасно нарочито загальмовуються переговори з Радянським Союзом по обмеженню стратегічних озброєнь, чиняться дії спрямовані на навмисне погіршення двосторонніх відносин з СРСР, односторонніми діями США обмежуються зв'язки і контакти між обома країнами. «Противники добрих відносин між США і СРСР шукають спільну мову з агресив-

³ Див.: XVIII з'їзд Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу Молоді. Промова товариша Л. І. Брежєва.— «Радянська Україна», 1978, 26 квітня; Урочисте засідання, присвячене врученню місту-герою ордена Леніна і медалі «Золота Зірка». Промова товариша Л. І. Брежєва.— «Радянська Україна», 1978, 26 червня.

^{3а} Брежєв Л. І. Відродження.— К., 1978, с. 7—8.

ною антирадянщиною правителів Китаю, які на весь світ оголошують розрядку і мир обманом, а війну — єдиною реальною перспективою»⁴.

За цих умов одним із важливих політичних завдань було і є даліше зміцнення обороноздатності СРСР, країн — учасниць Варшавського договору. Разом з тим, як знову наголосив під час своєї поїздки по районах Сибіру і Далекого Сходу товариш Л. І. Брежнев, «Радянський Союз ніколи не озброювався заради озброєння, ніколи не був і не буде зачинщиком гонки озброєнь. Наші успіхи у военній галузі — це успіхи, спрямовані на те, щоб захистити і вбезпечити себе і своїх соціалістичних друзів від можливої агресії, звідкіль би вона не виходила»⁵.

Невід'ємним елементом сучасної оборони є ґрунтовно розроблена теорія війни і миру, покликана дати наукове розуміння закономірностей і особливостей ведення воєнних дій, ходу воєн, їх характеру, рушійних сил, їхнього зв'язку із зовнішньою і внутрішньою політикою. Марксистсько-ленінська теорія, зокрема історичний матеріалізм і науковий комунізм, містить фундаментальні вихідні положення про характер сучасної епохи, про особливості розгортання світового революційного процесу, озброєне розуміння характеру воєн, класової спрочиненості політики взагалі і війни як певного способу ведення політики зокрема.

Актуальність цих положень особливо важлива за умов, коли ідеологи імперіалізму намагаються виправдати агресивні зазіхання різноманітними псевдотеоріями, що в них повністю ігноруються взаємозв'язок політики і війни, а війна розглядається як якась «одвічна таємниця» людського співжиття, «неодмінний атрибут» життєдіяльності суспільства. Скажімо, військовий теоретик Х. фон Мантейфель твердить, нібито війни зумовлюються боротьбою якихось фатальних, демонічних ідей, що, зокрема, «одна невідома сила, яка з 1914 року, мабуть, за якимись вищими законами метафізики, підкорила собі і окремих людей і народи, ще й досі викликає одне потрясіння за одним». Сутність війни, її економічний і класовий зміст за такого поверхового підходу випадають з поля зору. «Містичним велінням фатуму» пояснює виникнення двох світових воєн Гудеріан⁶. Англійський буржуазний ідеолог Дж. Фуллер розглядає війну як одвічне явище в людському житті, що нібито впливає з непереборного антагонізму в ставленні людини до людини. «Звідки з'являються війни і боротьба? Чи не є вони результатом пристрастей, що виростають всередині нас? У цих словах св. Іакова міститься відповідь, яку народи можуть відкидати тільки на свою загибель. У заздрості, жадібності і страху людей — ось де потрібно шукати коріння війни»⁷. Крайній суб'єктивізм, софістика і еkleктика — такий «методологічний» арсенал, що традиційно застосовується буржуазними ідеологами при аналізі причин і рушійних сил війни. Подібного роду прийоми використовуються ними і для виправдання стратегії нагнітання напруженості, випадків прямого воєнного втручання.

Сучасні буржуазні і ревізіоністські теоретики, а разом з ними маоїстські апостоли нової світової війни, спотворюють соціальний генезис, об'єктивні причини і справжню сутність воєн. На питанні про війну і мир спекулюють реакціонери й антикомуністи, «політиканствуючі генерали і войовничі політики», які, як підкреслив товариш Л. І. Брежнев, з:

⁴ «Про нинішню політику США». — «Правда», 1978, 18 червня.

⁵ «Правда», 1978, 9 травня.

⁶ «За волею долі, — пише він, — мое покоління взяло участь у двох світових війнах». (Цит. за кн.: Мюллер В. Записки німецького генерала. М., 1957, с. 358. «Воля долі» взагалі не один раз експлуатується цим «теоретиком» у його «аналітичних працях».)

⁷ Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война. 1939—1945. М., 1965, с. 543.

неабияким завзяттям знову і знову роздувають пропагандистський галас, поширюють наклепи і вигадки щодо якоїсь «загрозливої» воєнної переваги» країн — учасниць Варшавського договору над блоком НАТО в Європі. Подібні кампанії здебільшого щедро насичені наукоподібними висловлюваннями «експертів», «радянологів» та інших «спеціалістів», які, оперуючи хтозна-звідки взятими статистичними даними, чинять з допомогою засобів масової інформації психологічний тиск на громадську думку, намагаються вкорінити у масовій свідомості стереотипи, що мають відверто антирадянську й антикомуністичну спрямованість, спотворити уявлення про цілі й принципи зовнішньополітичного курсу країн соціалістичної співдружності, виправдати дальшу гонку озброєнь, політику мілітаризації, страху й недовіря між народами світу. Зрозуміло, такі псевдотеоретичні твердження не мають нічого спільного з наукою.

Строго науковий аналіз природи війни завжди перебуває в органічному зв'язку з пізнанням соціальних суперечностей, класових антагонізмів і конфліктів, притаманних тій чи тій історичній добі.

У домарксистській науці питання про вихідний принцип дослідження війни було найбільш гостро поставлене німецьким військовим теоретиком Клаузевіцем, який перший спробував діалектично проаналізувати історію воєн і вивести філософські уроки з цієї історії. Відзначаючи, що усі головні лінії, за якими розвиваються воєнні події, зумовлені політикою, яка вирішальним чином впливає на характер війни аж до укладення миру, Клаузевіц не зміг, однак, з'ясувати корінні першопричини походження всіх воєн.

В. І. Ленін, розвінчуючи уявлення буржуазних теоретиків, зазначив, що єдино можливим шляхом справді наукового розв'язання цієї проблеми є застосування основоположень марксистської теорії до аналізу причин і сутності воєн. В. І. Ленін визначив головне вихідне положення цього аналізу: війна є продовженням політики іншими, а саме — насильственими засобами. «Всяка війна неподільно зв'язана з тим політичним ладом, з якого вона постає. Ту саму політику, яку певна держава, певний клас всередині цієї держави вів протягом довгого часу перед війною, неодмінно і неминуче цей самий клас продовжує і під час війни, змінивши тільки форму дії»⁸.

Марксистсько-ленінське, наукове розуміння причин і сутності війни виходить з урахування соціально-економічних факторів, які зумовлюють її виникнення, конкретно-історичної основи і класової природи кожної війни. На основі конкретно-історичного дослідження політичної і класової сутності війни марксизм-ленінізм переконливо доводить: клас, який панує в даному суспільстві, визначає політику й у війні, бо й війна, як підкреслював В. І. Ленін, «наскрізь є політика, продовження здійснення цими класами тих же цілей іншим шляхом»⁹.

Передусім потрібно розібратися, зазначав В. І. Ленін, з яких історичних умов дана війна випливає, які класи її ведуть і в ім'я чого. Якщо не з'ясувати цього, тоді всі міркування про війну будуть приречені на цілковиту безмістовність. Марксизм, вказував В. І. Ленін, розглядає війну як пряме продовження певної класової політики і вимагає історичного аналізу кожної окремої війни, для того щоб розібратися в її історичних причинах і передумовах. Він підкреслював, що потрібно брати не окремі приклади, не окремі випадки, які легко доволіно вихопити із зв'язку суспільних явищ. Треба брати в цілому політику класів, «всієї системи... держав в їх економічному і політичному взаємовідношенні, щоб

⁸ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 78.

⁹ Там же, с. 274.

зрозуміти, яким чином з цієї системи неухильно і неминуче постала дана війна»¹⁰.

Буржуазні теоретики, розглядаючи причини і характер тієї чи тієї війни, заплутуються у зовнішніх факторах, не можуть відділити випадкове від головного, виявити справжню сутність імперіалістичної війни. Так, зокрема, трапилося з трактуванням першої світової війни. Не вивчивши її економічні і політичні основи, вони виявилися неспроможними розрізнити другорядне і головне, зрозуміти об'єктивну логіку її виникнення і розвитку. Натомість вони вдалися до безплідних розумувань про те, яке значення мав той факт, що ця війна розпочалася саме з терористичного акту і саме в Сараєві, про те, яка роль «національного моменту» в імперіалістичній війні. В. І. Ленін рішуче викрив наукову безпідставність подібних тверджень. «Національний момент сербсько-австрійської війни *ні*якого серйозного значення у загальноєвропейській війні не має і не може мати»¹¹, — зазначав він. Справді наукова її оцінка передбачає передусім з'ясування її класового характеру. «Про конкретно-історичну оцінку теперішньої війни, — писав В. І. Ленін, — не може бути й мови, якщо в основу цієї оцінки не покладено повне вияснення суті імперіалізму, як з його економічного боку, так і з політичного»¹². Перша світова війна була продовженням політики експлуататорських класів, що відображала прагнення капіталістів кожної нації до прибутків, до експлуатації, прагнення великих держав до поділу світу і до гноблення слабкіших націй. Через конкретно-історичний аналіз імперіалістичної політики найбільших капіталістичних держав В. І. Ленін приходить до всебічної оцінки характеру першої світової війни, виділяє найістотніше: ця війна «з боку обох груп воюючих держав є війна імперіалістична, тобто така, що ведеться капіталістами із-за панування над світом, із-за дільби здобичі капіталістів, із-за вигідних ринків фінансового, банкового капіталу, із-за удушення слабих народностей»¹³.

В. І. Ленін дав чітке розрізнення прогресивних і реакційних воєн. Якщо дійсна суть війни полягає, наприклад, у скинненні чужонаціонального гніту (що особливо типове для Європи 1789—1871 рр.), зазначав він, то війна є прогресивною з боку пригнобленої держави або нації. Якщо ж дійсна суть війни — це переділ колоній, дільба здобичі, грабіж чужих земель (такою є війна 1914—1916 рр.), — «тоді фраза про захист вітчизни є «цілковитий обман народу»¹⁴. Дійсна сутність революційних воєн впливає з діалектики класової боротьби. Вони «ведуться революційними класами і мають пряме, безпосереднє революційне значення»¹⁵. Марксизм, вказує В. І. Ленін, розглядає всю систему стратегії, законів і принципів збройної боротьби в її діалектичному взаємовідношенні і нерозривному історичному зв'язку з політикою того чи того суспільного класу, заперечує погляд на війну як на щось автономне, відділене від політики і боротьби класів.

Так, визначаючи сутність революційної війни французького народу проти об'єднаних монархічних феодалістичних і напівфеодалістичних сил ряду європейських країн в кінці XVIII ст., В. І. Ленін наголошує, що в ній французький народ «проявив ... гігантську революційну творчість, перетворивши всю систему стратегії, порвавши всі старі закони і звичаї війни і створивши, замість старих військ, нове, революційне, народне війсь-

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 79.

¹¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 227.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 27, с. 87.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 31, с. 251.

¹⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 30, с. 79.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 77.

ко і нове ведення війни»¹⁶. Ця відкрита В. І. Леніним закономірність стосується дійсних рушійних сил процесу розвитку військової справи, а ними є насамперед фактори соціальні. Кожна історично нова форма ведення війни визначається кінець кінцем не стільки чисто технічними факторами, скільки дією найважливіших соціальних сил, специфічних для кожного даного суспільства, сил, що відбивають його класову сутність, його роль в історичному процесі суспільного розвитку. Ця закономірність яскраво виявилась, наприклад, під час Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників — як тенденція до повсюдного оновлення стратегії і тактики ведення війни, до пошуку нових його форм і способів, до становлення і зміцнення нового стилю воєнного мислення і нової, вищої, ніж у противника, організації бойових дій. Підкреслюючи взаємозв'язок між класовим характером політики воюючих держав і становленням нових форм і методів військового мистецтва, Г. К. Жуков дійшов висновку, що «класова непримиренність і безкомпромісність у боротьбі з фашизмом і його збройними силами справили вирішальний вплив на стратегію, оперативне мистецтво і тактику радянських військ»¹⁷.

Методологічна обґрунтованість класового критерію в оцінці і класифікації характерних ознак війни неодноразово підтверджувалась у новітній історії. Так, повільність підготовки і затягування відкриття другого фронту проти фашистської Німеччини пояснювались не якимись воєнними або технічними причинами, а класовими інтересами буржуазії у Сполучених Штатах, Англії, Франції. Саме цим спричинювалася горезвісна «політика невтручання» урядів цих держав, яка була фактично політикою підтримки й заохочення фашистських загарбників, політикою підтримки агресора.

Ленінська діалектична концепція природи війни відіграла важливу методологічну роль і в оцінці характеру, політичної спрямованості другої світової війни. Глибоке філософське осмислення причин, особливостей цієї війни потребує не «деполітизації», до чого закликають буржуазні воєнні теоретики, а, навпаки, детального проникнення в суть класової політики Німеччини, Англії, Франції, США, Японії, Італії у передвоєнний період. Тут досить показова, зокрема, так звана дивна війна, яка відбувалася між Німеччиною, Францією і Англією і яку не можна зрозуміти правильно, не враховуючи всієї політики імперіалістичних держав у цілому. У воєнно-стратегічних розрахунках їхніх правлячих кіл, у самому характері «дивної війни» точно відображені політичні цілі й інтереси урядів цих країн у довоєнний період, їхнє імперіалістичне суперництво, боротьба за «переділ світу» і водночас спільна для них усіх ненависть до першої в світі соціалістичної держави — Радянського Союзу. Саме аналіз політичних передумов і класового підтексту ведення воєнних дій дає можливість зробити науково обґрунтований висновок про дійсні причини «дивної війни», її класовий характер і політичну спрямованість.

Класовий підхід до аналізу сутності воєн засвідчує свою аналітичну ефективність й історичну правильність і в наші дні. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, радянські науковці дали точне й глибоко аргументоване визначення «арабо-ізраїльської війни», затаврувавши американський імперіалізм і міжнародний сіонізм як прямих натхненників агресії Ізраїлю проти арабських держав. На глибокому і всебічному аналізі політичного характеру воєнних дій ґрунтується й наукове визначення війни, що її вели Сполучені Штати в Індокитаї, і

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 32, с. 78.

¹⁷ Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. М., 1969, с. 682.

зокрема у В'єтнамі. Несправедлива, імперіалістична, загарбницька, брудна й ганебна в'єтнамська авантюра США стала продовженням зовнішньої, і зокрема «азіатської», політики американського імперіалізму. Ця війна виникла з намагання імперіалістів будь-що придушити національно-визвольний рух в індокитайському регіоні, знищити один з соціалістичних форпостів в Азії, заступити народам Індокитаю шлях до свободи і прогресу, завдати удару світовому визвольному рухові, підірвати пролетарську солідарність соціалістичних країн, трудящих усього світу. Однак американським агресорам не вдалося здійснити їхні підступні плани. «Зазнала краху найбільша після другої світової війни спроба імперіалізму озброєною рукою розправитися із соціалістичною державою і придушити національно-визвольну революцію, — підкреслив у Звіті ЦК КПРС XXV з'їзду партії товариш Л. І. Брежнев. — Героїзм і самовідданість в'єтнамського народу, з'єднані з рішучою підтримкою його країнами соціалізму і прогресивною громадськістю всього світу, виявилися сильнішими від армій інтервентів та їх пособників»¹⁸. Цей важливий висновок ще раз підтверджує вирішальне значення, що його має класовий характер політичної доктрини для реалізації тих чи тих воєнних цілей і завдань. Переконливо довели свою життєву силу політика класової пролетарської солідарності, ідеї і принципи соціалістичного інтернаціоналізму, що їх послідовно обстоювали країни соціалістичної співдружності. В'єтнамська авантюра США показала також: перш ніж були вщент розбиті війська загарбників та їхніх маріонеток, зазнала цілковитого краху сама політика «світового жандарму», що її намагалися здійснювати США. І такі поразки імперіалізм не в змозі компенсувати ніякими воєнними і технічними «ескалаціями».

Світоглядно-методологічне значення класових критеріїв у дослідженні специфіки війни є особливо актуальним у наші дні ще й тому, що сили «антирозрядки» під прикриттям галасливих пропагандистських кампаній, посиляючись на доктрини «гнучкого реагування», «локальних воєн» та ін., намагаються спотворити політичний характер воєнних дій, поставити на одну дошку загарбників і патріотів, колонізаторів і пригноблені ними народи, справедливую, визвольну війну й імперіалістичну агресію. Наприклад, внутрішньополітичну боротьбу в Заїрі буржуазні ідеологи оголосили «агресією» з боку Анголи, успіхи національно-визвольного руху в Намібії — результатом «агресії» Куби тощо. Такі ж, далеко від істини твердження висувались ними і під час аналізу першопричини індопакистанської війни, яку вони силкувались виставити як «суто воєнне зіткнення». При цьому вони умисно не зачіпали її соціально-економічних і політичних першопричин — а ними були колоніальна політика Англії, масові криваві репресії і терор пакистанських властей проти національно-визвольного руху бенгальського народу. Прагнення приховати класовий характер збройної боротьби, взаємозв'язок між війною і політикою лежить в основі намагань буржуазних теоретиків, реакційних правлячих кіл у капіталістичних країнах проводити «жорсткий курс» у відносинах з країнами соціалізму, з молодими незалежними країнами. Брязчання зброєю, протидія процесові політичної розрядки і спроби протиставити їй дальше розгортання гонки озброєнь, розробку й упровадження в серійне виробництво нейтронної бомби, інших засобів масового знищення — ось методи, застосовувані нині імперіалістами, мілітаристами, поборниками політики «з позиції сили», апологетами «дипломатії канонерок» і прибічниками дипломатії «гвинтівки, що породжує владу» і спроможна, нібито, успішно розв'язати будь-яку соціальну проблему.

¹⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1977, с. 6—7.

Всезагальний мир, якого так прагнуть народи, автоматично не гарантований: на шляху до надійної безпеки і співробітництва ще зберігаються серйозні перешкоди, що їх чинять реакційні політики й ідеологи, засліплені ненавистю до соціалізму й комунізму, до демократії й соціального прогресу. Все ще не полишає їх надія винайти ту чи ту «дивовижною», яка має, на думку мілітаристів, правити за найбільш вагомий аргумент у міжнародних відносинах. Знову й знову кидаються виклики Радянському Союзові, країнам соціалістичної співдружності, ставиться на карту доля людства, життя на Землі.

Цим мілітаристським підступам, «психологічній війні» й ідеологічним диверсіям наша країна, Комуністична партія протиставляють миролюбну ленінську політику, яка дістала схвалення і підтримку у народів усього світу. Виражаючи класові інтереси робітників і селян, всіх людей доброї волі, політика миру й розрядки дедалі більше утверджується як провідний курс світового розвитку, як основний принцип міжнародного життя. Успіхи, досягнуті в оздоровленні політичного клімату планети, стали можливі насамперед завдяки зрослій могутності Радянського Союзу та інших соціалістичних держав, їх послідовній миролюбній політиці, наполегливій боротьбі за мир широких народних мас на всіх континентах.

Вироблення й втілення у життя політики розрядки, миру, що її послідовно проводять КПРС, Радянський уряд, братні компартії в країнах соціалізму, ознаменувало собою новий етап в історичному розвитку міждержавних відносин — етап, на якому основні принципи цієї політики поступово узвичаюються у практиці міжнародних відносин як фундаментальні норми співжиття, закріплені не тільки у двосторонніх, а й у багатосторонніх договорах, у статуті ООН, в Хельсінських домовленостях тощо. Неухильно впроваджуваний країнами соціалізму курс на перенесення у міжнародних відносинах наголосу з галузі воєнного протистояння у галузь мирного співробітництва, на переорієнтацію з конфронтації на політику довір'я, мирного співробітництва між державами з різним суспільним ладом — це важливий збудуючий реального соціалізму, завоювання світового робітничого класу, трудящих мас, людей доброї волі в усьому світі.

Правлячі кола капіталістичних держав нині змушені зважати на повну безперспективність і безглуздість розрахунків на воєнну перемогу над соціалізмом. Політична безперспективність воєнної конфронтації з соціалістичними країнами спричиняє, з одного боку, перебудову чи навіть перегляд багатьох стратегічних концепцій і доктрин, прийнятих у правлячих колах буржуазних країн Заходу, їх поступове просування до визнання необхідності мирного співіснування, до розуміння того, що за сучасних умов розрядка і мир не мають іншої альтернативи, ніж згубна війна.

Зовнішня політика СРСР, братніх соціалістичних країн формується з урахуванням принципово важливого положення про те, що за сучасних умов коли у світі нагромаджені величезні арсенали ядерної зброї і засобів її доставки, завоювання «воєнної переваги», як і саме поняття такої переваги, втрачає смисл, — отож, найбільш перспективною є не політика «рівноваги страху», до якої закликають мілітаристи, а політика рівноваги довір'я, яка спирається на приблизну воєнну рівність і паритет. За таких умов при наявності доброї волі, прагнення жити в мирі відбувається значне збагачення міждержавних відносин, яке є фактичним виявом процесу матеріалізації розрядки і потребує доповнення й зміцнення розрядки політичної розрядкою воєнною. «Ми підійшли тепер до такого рубежу, коли процес політичної розрядки по-

винен зливатися з процесом воєнної розрядки. Ось чому тепер найголовніше — вжити практичних заходів по скороченню гонки озброєнь, по приборканню цієї гонки .., — підкреслив у відповідях на запитання тижневика соціал-демократичної партії Німеччини «Форверст» товариш Л. І. Брежнев. — Ми переконані, що будь-які проблеми міждержавних відносин у наш час можна розв'язати, якщо до них підходити спокійно й розсудливо, з бажанням зрозуміти партнера, уникати нагнітання пристрастей, заострення незгод. При наявності доброї волі з обох сторін можна з оптимізмом дивитися вперед»¹⁹.

Даючи рішучу відсіч усім підступам противників миру і соціалізму, Радянський Союз та інші братні соціалістичні країни добиваються дальшого розвитку сприятливих для миру і соціального прогресу змін у міжнародному становищі, перетворення розрядки в незворотний процес, що охоплює усі континенти, процес переходу до сталого плідного мирного співробітництва між державами, досягнення практичних успіхів у роззброєнні — насамперед ядерному. Роззброєння, як вказував В. І. Ленін, є «ідеал соціалізму».

Згідно з цими принципами будується політика Радянського Союзу, відповідно до них формуються і воєнно-стратегічна доктрина, принципи будівництва і використання Збройних Сил СРСР, які покликані служити надійним щитом нашої Вітчизни, вагомим гарантом мирного життя і мирної праці мільйонів радянських людей, оплотом загального миру. Як заявив у відповідь на запитання щотижневика «Форверст» товариш Л. І. Брежнев, «Радянський Союз справді могутня держава, могутня в політичному, економічному і військовому відношеннях. Але Радянський Союз — мирна держава. Його миролюбність випливає з самої природи нашого суспільства, де найвища мета, проголошена законами і рішеннями найвищих політичних інстанцій, — турбота про неухильне зростання матеріального добробуту і культури людей. Немає жодного завдання, яке ми маємо намір розв'язати воєнним шляхом. Немає жодної держави, до якої ми ставили б територіальні або які-небудь інші претензії, що загрожують воєнним зіткненням»²⁰.

Таким є реальне втілення принципів класового підходу до воєнної теорії, застосування класового критерію до історичного аналізу війни. Без глибокого, правильного розуміння природи війни, без урахування класових критеріїв при її конкретно-історичному аналізі, без знання діалектики і вміння правильно застосовувати її у воєнній науці неможливе наукове пізнання закономірностей збройної боротьби. Так само врахування класової спричиненості війни, її характеру і спрямованості, тісного взаємозв'язку їх з політикою дає підстави для наукового обґрунтування положення про історичну спричиненість війни як способу обстоювання інтересів експлуататорських класів, як засобу досягнення політичних цілей.

Утвердження світового соціалізму як провідної сили у сучасному суспільному розвитку, перехід політичної ініціативи до сил соціалізму, миру й демократії робить реальною можливість відвернення воєн, ставить у центр міжнародної політики принципи мирного співіснування й розрядки, мирне співробітництво й дружні відносини між народами всього світу.

¹⁹ Відповіді товариша Л. І. Брежнева на запитання тижневика соціал-демократичної партії Німеччини «Форверст». — «Радянська Україна», 1978, 4 травня.

²⁰ Там же.

* * *

Научный анализ сущности войны исходит из марксистско-ленинских положений о том, что война представляет собой продолжение предвоенного политического курса государств и служит насильственным средством достижения политических целей господствующих в данном обществе классов. Классовый подход позволяет научно обоснованно раскрыть характер и цели империалистических, захватнических войн, дать глубоко аргументированное различие прогрессивных и реакционных войн, показать принципиальное отличие в сущности вооруженных действий, ведущихся революционными классами во имя защиты отечества, и действий, ведущихся контрреволюционными силами в целях агрессии, захвата, аннексии.

На всестороннем анализе закономерностей общественного развития, современного международного положения выдвигаются марксистами-ленинцами положения о необходимости разрешать международные конфликты мирными средствами, о дальнейшей материализации разрядки. Под воздействием проводимого Советским Союзом конституционно закрепленного политического курса на разрядку, развитие международного сотрудничества, под возрастающим влиянием могущества и авторитета мирового социализма — оплота мира во всем мире — в современных международных отношениях все более укрепляются позиции сил мира, демократии, социального прогресса, усиливается противодействие народов империализму, милитаризму, реакции, развиваются отношения мирного сосуществования и взаимовыгодного сотрудничества между государствами.

ОНТОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ *

Відомо, що форми людського мислення мають три аспекти: онтологічний, гносеологічний і логічний. У першому з них форма думки розглядається з боку її предметного змісту. З гносеологічного погляду ми обов'язково розрізняємо об'єкт знання про нього і висвітлюємо дану форму думки вже як певний ступінь на шляху до більш точного і вичерпного відображення дійсності. В логічному аспекті така форма вивчається з погляду її зв'язків з іншими формами, певними законами і правилами мислення. У цій статті проаналізуємо найзагальніші закономірності онтологічного аспекту мислення, що характеризують онтологічну проблематику філософії.

У домарксистській філософії онтологія розглядалась як метафізичне вчення про буття саме по собі, яке викладалось незалежно від діяльності суб'єкта, що пізнає таке буття, тобто у відриві від гносеології.

В сучасних марксистських дослідженнях немає єдиного погляду на значення онтологічної проблематики філософії, її зв'язку з логічними аспектами мислення. Деякі філософи вважають, що «фіксування атрибутів матерії, аналіз їх змісту, діалектичних взаємозв'язків між ними — такі завдання і діалектично-матеріалістичної онтології»¹. С. Ш. Аваліані пише, що марксистська онтологія досліджує питання про те, «що таке буття само по собі», що вона є «необхідною частиною філософії» і навіть «ядром філософії»².

Чимало філософів-марксистів рішуче виступають проти визнання онтології як окремої частини філософії на тій підставі, що марксизм ліквідував розрив між онтологією і гносеологією. Тому П. В. Колпін підкреслював, що в марксизмі «онтологія є і гносеологією і логікою, а остання — онтологією»³. Деякі автори взагалі заперечують існування якихось відносно самостійних онтологічних завдань пізнання, оскільки «всяка спроба сказати щось про світ в абстрагуванні від способів його пізнання суперечить діалектичному матеріалізму»⁴. Усе це свідчить про те, що проблема онтологічної функції марксистсько-ленінської філософії потребує докладнішого розгляду.

Ми вважаємо, що важливим у такому дослідженні є узагальнення закономірностей історичного становлення онтологічного аспекту людського мислення. Оскільки мислення виникає з чуттєвої форми психічного відображення дійсності, то становлення цього аспекту мислення треба починати з аналізу його передумов у чуттєвому пізнанні. Серед усіх особливостей чуттєвих форм відображення неабияке значення для розуміння онтологічного змісту пізнання має так звана предметна відносність сприйняття. Вона означає, що сприйняття, яке виникає під час безпосередньої дії зовнішнього предмета на органи, переживається суб'єктом пізнання не як процес, що існує в ньому, а як характеристика певного

* Стаття друкується в порядку обговорення.

¹ Проблемы диалектики, вып. IV, Л., 1974, с. 11.

² Аваліані С. Ш. Предмет марксистской онтологии, Тбилиси, 1973, с. 32.

³ Колпін П. В. Логические основы науки, К., 1968, с. 169.

⁴ Диалектика и современное естествознание, М., 1970, с. 387.

предмета, тобто воно «вноситься» за межі суб'єкта, стосується того місця, де перебуває даний предмет.

Оскільки перші форми мислення і мови людини, в яких відображувались певні властивості явищ навколишнього світу, виникають за допомогою узагальнення відповідних сторін чуттєвого досвіду людей, то такі форми також характеризувались предметною відносністю. Тому вже на донауковому ступені становлення свідомості людина не має сумніву, що явища і речі, які вона відчуває, існують поза нею і незалежно від неї. В зв'язку з цим В. І. Ленін писав: «Наївний реалізм» усякої здорової людини, яка не побувала в божевільні або в науці у філософів ідеалістів, полягає в тому, що речі, середовище, світ існують незалежно від нашого відчуття, від нашої свідомості, від нашого Я і від людини взагалі»⁵.

Відомо, що марксизм-ленінізм виходить з визнання суспільно-практичної діяльності людей як основи пізнання. Причому «виробництво ідей, уявлень, свідомості з самого початку безпосередньо вплетене в матеріальну діяльність і в матеріальні стосунки людей...»⁶. Учені, що вивчають становлення перших форм мови і мислення в філогенезі людини, доходять висновку, що вони відображували саме деякі найважливіші форми практичних і трудових дій. Так, відомий радянський антрополог В. В. Бунак вважає, що в перших словах-реченнях нечленороздільної мови первісної людини властивості об'єкта, напевне, не вичленовувалися від зворотної реакції людини на цей об'єкт⁷. Перший ступінь розвитку мислення і мови був суто «прагматичним», процес пізнання явищ навколишнього світу ще повністю зливався з практичною діяльністю. А це означає, що відображення об'єкта практичної діяльності було лише необхідним елементом мисленого планування доцільної практичної діяльності людини і не мало самостійного значення поза нею. Як вважає чимало дослідників перших історичних форм людської мови, такі форми спочатку існували як слово-речення, що позначали об'єкт діяльності і різновид практично-трудового перетворення його.

Те ж саме можна сказати і про становлення перших форм мислення і мови в дитини. Наприклад, перцепція простору в неї, як і у тварини, спочатку виникає тільки як суб'єктивний і моторний простір її дій⁸. Навіть у віці до п'яти років, коли дитина вже оволоділа мовою, вона ще не може створити поняття нейтрального і абстрактного простору-середовища, яке б чітко відрізнялося від простору її власних дій.

Безперечно, цей історичний етап становлення форм мови і абстрактного мислення означав появу вищого, ніж у тварин, ступеня випереджувачого відображення дійсності, оскільки за допомогою таких форм люди могли розкривати все нові закономірності практичної діяльності з об'єктами і застосовувати їх у досягненні своєї мети. Дальший розвиток мислення на новому історичному етапі його становлення полягав у появі таких форм, які відображували об'єкт деференційовано щодо практичної дії з ним.

Відображення предметів діяльності, абстраговане від самої діяльності, було неодмінним для виготовлення людьми знарядь праці з точно визначеною формою, наприклад для виготовлення ручного рубила людьми шельської епохи. Уявлення про точні форми такого рубила спрямувало складний процес виробництва цього знаряддя. З цим уявленням і

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 59.

⁶ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 3, с. 23.

⁷ Бунак В. В. Происхождение речи по данным антропологии. Происхождение человека и древнее расселение человечества. М., 1951, с. 272—278.

⁸ В а л л о н А. От действия к мысли. М., 1962, с. 55 и 82.

порівнювалися результати діяльності. У розвитку свідомості дитини також виникають уявлення і поняття, які можуть відображувати властивості навколишніх явищ абстраговано від її дій, скажімо, поняття про об'єктивний простір, який вже починає відрізнятися від простору її власних дій⁹.

Усе це і означає появу особливих форм мислення, онтологічний зміст яких вже не був лише елементом відображення практичних дій людей і за допомогою яких люди могли розкривати нові і нові властивості явищ навколишнього світу, їх закономірності. З розвитком свідомості такі форми мислення далеко не завжди включалися в практично-перетворюючу діяльність, тобто збільшувався той «теоретичний розбіг» мислення, який полягав у розкритті об'єктивних властивостей і законів явищ і який випереджав нові практичні дії. Оскільки розкриття цих законів давало можливість кінець кінцем значно краще передбачити результати дальших практичних дій, то поступово виникає новий, відносно незалежний від практики різновид людської мисленої діяльності, мета якого полягає в пізнанні явищ навколишнього світу такими, якими вони є самі по собі. На наш погляд, це означало б появу відносно самостійної онтологічної функції мислення.

Така функція — особлива властивість людської свідомості, яка, за визначенням О. М. Леонтьєва, «на відміну від психічного відображення, властивою тваринам», становить «відображення предметної дійсності в її відокремленості від наявних відношень до неї суб'єкта, тобто відображення, що виділяє її об'єктивні сталі властивості»¹⁰. Можливість розкривати властивості і закономірності явищ об'єктивного світу, абстрагуючись в кінцевому підсумку від психічних переживань суб'єкта, і є тією важливою перевагою людського мислення, порівняно з психічною діяльністю тварин, про яку говорив К. Маркс ще в одній із своїх ранніх праць: «Тварина формує матерію тільки відповідно до мірки і потреби того виду, до якого вона належить, тоді як людина вміє виробляти і за мірками всякого виду і всюди вона уміє прикладати до предмета відповідну мірку...»¹¹.

Становлення онтологічного аспекту мислення проходить декілька етапів. Один із них — це відокремлення у формах мови і мислення відображення предмета загалом від відображення його окремих необхідних властивостей. Так, вивчення мови багатьох первісних племен показало, що назва речі в ній часто-густо збігалася з назвою якоїсь її необхідної властивості, що була характерна для цієї речі (наприклад, «місяць» і «круглий», «наконечник спису» і «гострий»). Але надалі виникають особливі форми мови (прикметники), які відображували ті чи інші ознаки явищ незалежно від того, до якого з явищ вони належать. Ще пізніше утворюються форми мислення і мови, в яких розкривалися закономірності зв'язків необхідних властивостей таких явищ. Завдяки цьому у людей створюється величезна можливість розкрити нові закономірності явищ матеріального буття.

Важливий ступінь розвитку онтологічного аспекту мислення пов'язаний з можливістю відображувати в особливих формах мислення і мови закономірності руху і розвитку явищ. Появі таких форм, мабуть, також передували ті елементи мови, в яких відображувались закономірності людської практичної діяльності. Так, дослідження причинності показали, що на перших етапах донаукового пізнання причинний зв'язок застосовувався лише до практичної діяльності людини, а не до зв'язків

⁹ Валлон А. От действия к мысли, М., 1962, с. 209.

¹⁰ Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики, М., 1965, с. 261—262.

¹¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Из ранних творив. К., 1973, с. 527.

явищ природи між собою. Надалі поняття про причинно-наслідкові зв'язки стали застосовуватися і до явищ навколишнього світу.

Значення онтологічного аспекту мислення полягає в тому, що положення, в яких висловлювалось знання про закони якихось явищ матеріального буття, відіграють роль правил виведення з відомих конкретних знань про ці явища, висловлених у певних судженнях (посилках), інших суджень (логічного наслідку), де висловлювалося нове знання про ці явища. Тим самим з розвитком свідомості дедалі більшу роль у пізнанні починає відігравати логічне виведення знань. Вже в буденній свідомості з'являється багато форм умовиводів, в яких, за словами В. Ф. Асмуса, «розв'язується питання про відношення між предметами за величиною, за положенням у просторі, за одночасністю або послідовністю в часі, за причиною і дією, за спорідненістю та ін.»¹² Наприклад, положення, в якому висловлюється знання про певний причинний зв'язок, дає можливість одержати логічним шляхом зі знання про дану причину знання про наслідок цієї причини і тим самим передбачити цей наслідок.

З розвитком наук, які розкривали все більшу кількість законів матеріального буття, таке логічне виведення знань, а серед них і логічне передбачення якихось матеріальних явищ, мало велике значення у пізнанні. Так, Ф. Енгельс писав про теорію видоутворення Ч. Дарвіна, що в ній «який-небудь вид буквально *дедукується* з іншого через встановлення його походження...»¹³.

Здатність людської свідомості до узагальнення приводить кінець кінцем до появи таких форм мислення, які розкривають загальні для матеріального буття властивості і закономірності, скажімо, до появи категорії матерії, загального розуміння природної основи усіх явищ. Отже, коли на перших ступенях становлення форм абстрактного мислення явища навколишнього світу відображувалися лише як елементи «прагматичних» ситуацій, а уявлення про них позначали водночас певні дії, то надалі, навпаки, створюється можливість розглядати людину, її діяльність як специфічні форми вияву загальних властивостей матерії. Але становлення цього важливого ступеня розвитку онтологічного аспекту проходить багато етапів.

Онтологічний зміст перших форм мислення був наївно-реалістичним, тобто ці форми характеризувались предметною віднесеністю і об'єктивацією тих сприйнять, які виникали у людей у процесі їхньої взаємодії з матеріальними явищами. Це означає, що на першому етапі розвитку свідомості люди ще не розрізняли знання про об'єкт і форми його відображення у свідомості. З появою самосвідомості, тобто тих форм свідомості, в яких розкривається специфічність духовного світу людини, поступово починається диференціація цих форм знання. Але минуло чимало часу, як виник чіткий поділ знань про об'єктивні і суб'єктивні явища.

Коли спочатку онтологічний аспект мислення був пов'язаний лише з відображенням тих властивостей об'єктів, які безпосередньо виявляються в межах чуттєвості, то надалі з'являються так звані мислені конструкти, які безпосередньо не визначаються чуттєвим досвідом. Поява мислених конструктів — це величезні зрушення в розвитку людського мислення. Саме завдяки їм людина могла створювати уявлення про нові форми діяльності.

Особливо велику роль мислені конструкти почали відігравати в розвитку пізнання з появою теоретичних засобів науки, які дають можли-

¹² Асмус В. Ф. Логика. М., 1947, с. 156.

¹³ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 504.

вість розкривати ті закономірності явищ матеріального світу, що їх не може відобразити чуттєве пізнання. Але істинність таких конструктів доводиться лише їх здатністю передбачити ті результати, які можливо емпірично перевірити. Так, одним із найважливіших досягнень всієї науки є атомна гіпотеза, згідно з якою «всі тіла складаються з атомів—маленьких тілець, які перебувають у безперервному русі, притягаються на невеликій відстані, але відштовхуються, якщо одне з них щільніше притиснути до іншого»¹⁴. Відомо, що тоді, коли виникла атомна гіпотеза, а надалі і атомна теорія, ще не було засобів експериментального вивчення властивостей окремих атомів. Тобто уявлення про атоми, їх властивості виникли як теоретичні конструкти. І все ж учені дійшли висновку, що ці уявлення були істинним відображенням об'єктивно існуючих атомів. У зв'язку з цим Р. Фейнман пише: «Але звідки ми все-таки знаємо, що атоми існують?.. Ми припускаємо їхнє існування, і всі результати один за одним виявляються такими, якими ми передбачали, якими вони мають бути, коли все складається з атомів»¹⁵.

Здатність свідомості людей у процесі творчості надавати формам пізнання об'єктивних явищ таких рис, які не відповідали б попередньому чуттєвому досвіду, може призвести і до появи помилкових концепцій.

Але суспільно-історична практика дозволяє коректувати відхилення мислення від пізнання реального світу. В. І. Ленін, визначаючи елементи матеріалістичної діалектики, першим з них називає «об'єктивність розгляду (не приклади, не відступи, а річ сама в собі)»¹⁶. У цьому, на наш погляд, і полягає основний принцип вирішення онтологічної проблематики в марксистській філософії. З нього випливає, що всі елементи якоїсь системи знання, істинність якої перевірена практикою, треба розглядати як відображення певної сторони «речі самої в собі», тобто як явища матеріального світу.

Онтологічна проблематика філософії не обмежується тільки визнанням можливості розкриття в мисленні об'єктивних властивостей явищ. Узагальнюючи всі окремі різновиди онтологічного аспекту мислення, діалектичний матеріалізм у своїх категоріях і законах розкриває атрибутивні властивості матерії і закономірні зв'язки між ними. Це дає можливість у процесі вивчення будь-якого ще не пізнаного нами явища застосувати всі вимоги онтологічних настанов філософії, тобто розглядати його як матеріальну річ, яка відповідає нашим знанням про загальні просторово-часові й інші атрибутивні закономірності.

Важливу роль в онтологічній проблематиці філософії відіграє розкриття загальних закономірностей взаємопереходу основних форм руху матерії та її структурних рівнів. Це дає можливість застосувати логічне виведення знань і в пізнанні явищ, які належать до різних структурних рівнів матерії. Тому Ф. Енгельс, розглядаючи принципи класифікації наук, переходить одних наук в інші, писав: «Переходи повинні відбуватися самі собою, повинні бути природними. Подібно до того як одна форма руху розвивається з другої, так і відображення цих форм, різні науки, повинні з необхідністю випливати одна з одної»¹⁷.

Ці положення діалектичного матеріалізму підтверджуються всім розвитком сучасної науки. Так, наприклад, хімічні властивості атома якогось елемента можна логічно вивести, застосовуючи закони квантової механіки до взаємодії елементарних частинок, з яких він утворюється.

¹⁴ Фейнмановские лекции по физике. Т. 1, с. 23.

¹⁵ Там же, с. 35.

¹⁶ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 187.

¹⁷ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 523—524.

Виведення знань про вищі форми руху матерії зі знань про нижчі форми в сучасній науці є суто діалектичним, бо воно враховує ту обставину, що елементи, які належать до нижчої форми руху, вступаючи в новий тип взаємодії, перетворюються в частини цілісних явищ вищої форми руху. Цим пояснюється і поява в цілісних явищах вищої форми руху нових інтегративних властивостей, що не є простою сумою властивостей елементів нижчої форми руху, з яких утворюються ці явища. Причому таке виведення знань про властивості вищих форм руху матерії може здійснюватися лише через розкриття законів, що є загальними, фундаментальними як для нижчої, так і для вищої форми руху. Отже, явища і нижчої і вищої форм руху мають розглядатись як різні форми вияву цих законів.

Методи вивчення явищ поділяються на субстратні (структурні), які розкривають взаємодію частин цілого явища і тим самим закономірності перетворення нижчих структурних рівнів матерії у вищі, і функціональні (цілісні). Останні досліджують властивості цілого явища, його взаємодію з навколишніми умовами, абстрагуючись від взаємодії його частин, від структурно-генетичного механізму утворення такого явища. Більшість явищ починає вивчатися функціональними методами, але надалі більшу й більшу роль у їх розгляді відіграють і субстратні методи. Це можна розкрити на прикладах дослідження фізичних тіл, молекул, атомів, живих організмів, їх окремих органів, клітин та ін.

Успішне застосування субстратних методів до вивчення явищ дозволяє не тільки всебічно розкрити їхні закони, а й виводити знання про властивості цих явищ внаслідок розкриття закономірностей їх утворення з глибших структурних рівнів матерії. Але ми не можемо вивести субстратними методами всі властивості спостережуваного світу. Тому субстратний і функціональний підходи до аналізу різних фрагментів реальності завжди доповнюють один одного. Причому, чим складніший предмет вивчення, тим важче його досліджувати субстратними методами.

Наші знання про об'єктивні явища ніколи точно не збігаються з ними; вони є лише приблизно правильними моделями цих явищ, знання про які розвивається та уточнюється в історичному становленні пізнання. А це означає, що онтологічна проблематика філософії невід'ємна від гносеологічної. Більше того, зміст основних форм знання про явища об'єктивного світу, про закономірності зв'язку цих форм завжди визначається не тільки природою самих об'єктивних явищ, а й особливостями суб'єкта пізнання, рівнем розвитку матеріальних та ідеальних засобів пізнання. Такий рівень і собі зумовлений рівнем розвитку суспільства. Отже, онтологічна вимога філософії про необхідність об'єктивного розгляду «речі в собі» ніколи не додержується повністю, хоч вона і виражає важливу тенденцію розвитку пізнання.

Відповідно, і роль категорій діалектики, в тому числі таких, як рух, простір і час та ін., які нерідко не зовсім правильно називають онтологічними, в марксистсько-ленінській філософії не може обмежуватися лише онтологічними аспектами. Система цих категорій завжди виражає не тільки знання про певні загальні сторони об'єктивних явищ і їхні зв'язки, а також і хід пізнання цих сторін, закономірності руху цього пізнання від відображення простіших сторін явищ, що лежать на його поверхні, до відкриття все більш прихованих закономірностей цих явищ. Саме це мав на увазі В. І. Ленін, коли писав: «Діалектика і є теорією пізнання (Гегеля і) марксизму»¹⁸. З цього випливає висновок, що, незважаючи на

¹⁸ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 29, с. 303

велику роль онтологічних аспектів марксистської філософії, в ній не може бути якоїсь суто онтологічної частини, тобто онтології.

Аналіз онтологічного аспекту марксистсько-ленінської філософії неможливо здійснити без розгляду проблеми співвідношення матерії і свідомості. Із визнання історичної первинності матерії щодо свідомості, духу впливає, що свідомість виникає як властивість вищого ступеня розвитку матерії. У цьому і полягає матеріалістичне розв'язання першої сторони основного питання філософії, тобто питання про те, що існувало раніше — дух чи природа.

Але, крім питання, що історично існувало раніше — свідомість чи матерія, — існує і інше питання — про їх співвідношення в пізнавальному процесі. Заціпаючи це питання, Ф. Енгельс писав, що відношення «мислення до буття» має і «іншу сторону», а саме — «як відносяться наші думки про світ, що нас оточує, до самого цього світу?»¹⁹. Це питання В. І. Ленін називав «великим гносеологічним основним питанням філософії», одвічним гносеологічним питанням «про відношення мислення до буття, відчуття до фізичного»^{19а}. Його матеріалістичне розв'язання і полягає в тому, що матерія визнається первинною щодо свідомості не тільки з історичного, але й гносеологічного погляду.

Як же бути з основною онтологічною вимогою філософії про об'єктивність розгляду явищ, що пізнаються нами, чи можна її застосовувати до пізнання явищ свідомості? На це питання деякі сучасні філософи-марксистки відповідають негативно, тобто аналізують ці явища з усякого боку як тільки суб'єктивні, нематеріальні. Але найпоширеніший серед наших філософів погляд, згідно з яким розвиток наук, які вивчають матеріальні механізми мозку, приведе кінець кінцем до принципової можливості з'ясувати усі особливості явищ свідомості. Онтологічний підхід до вивчення свідомості і взагалі психічних явищ дедалі ширше застосовується в розвитку конкретних наук про них, зокрема через розкриття того, як прості фізіологічні процеси перетворюються в психічні. Так, І. П. Павлов, який зробив великий внесок у розкриття фізіологічного механізму низки психічних явищ, писав: «Багатьох, навіть тих, які міркують по-науковому, майже дратують ці спроби фізіологічного з'ясування психічних явищ, і тому ці з'ясування сердито називають «механістичними», маючи на меті різко підкреслити, як явну безглуздість, нісенітницю зближення суб'єктивних переживань з механікою. Але мені це здається явним непорозумінням»²⁰. Розкриття фізіологічного механізму багатьох психічних явищ він розглядав як доведення можливості зведення психічного до фізіологічного. Причому він вважав, що механізм таких фізіологічних процесів, як, наприклад, нервові збудження і гальмування, «будуть розкривати хімія і кінець кінцем фізика»²¹.

Сучасна наука розкриває все нові й нові механізми перетворення фізіологічних процесів у психічні, скажімо те, як прості нервові сигнали про об'єкти перетворюються в психічне сприйняття, в якому просторово-часові і деякі модальні характеристики об'єкта (наприклад, твердість, жорсткість), що були закодовані в нервовому сигналі, розкодовуються, тобто перетворюються в сигнал-відображення. Тим часом специфічні особливості психічного сприйняття діалектично виводяться з простих фізіологічних процесів. Для такого виведення, пише Л. М. Веккер, треба вийти за межі психології і фізіології, підійти до їх з'ясування з

¹⁹ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 271.

^{19а} Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 18, с. 135.

²⁰ Павлов І. П. Полное собр. сочинений, т. III, кн. 2, М., 1951, с. 249.

²¹ Там же.

погляду загальних кібернетичних закономірностей управління і розкриття організації сигналів різних рівнів²².

Більшість радянських філософів розглядає онтологічний (і особливо субстратний) підхід до явищ психіки лише як природничонауковий. Філософія, на їх погляд, має аналізувати свідомість і матерію як абсолютно протилежні. Такий погляд, на нашу думку, впливає з абсолютизації у філософії тільки гносеологічного відношення матерії до свідомості.

Але В. І. Ленін зауважував, що «протилежність матерії і свідомості має абсолютне значення тільки в границях дуже обмеженої області: в даному разі тільки в границях основного гносеологічного питання про те, що визнати первинним і що вторинним. За цими межами відносність даного протиставлення безсумнівна»²³. Відповідно, В. І. Ленін застосовує не тільки гносеологічний, але й онтологічний підхід до вивчення психіки, її співвідношення з матерією. Він зауважує: «... на ділі лишається ще досліджувати і досліджувати, яким чином зв'язується матерія, що нібито не відчуває зовсім, з матерією, яка з тих же атомів (або електронів) складена і в той же час має ясно виражену здатність відчуження. Матеріалізм ясно ставить нерозв'язане ще питання і тим штовхає до його розв'язання, штовхає до дальших експериментальних дослідів»²⁴. Інакше кажучи, саме матеріалістична філософія ставить методологічне питання про перехід фізичного до психічного.

Вивчення різноманітних рівнів відображення має величезне методологічне значення у розв'язанні проблеми генезису відчуттів та мислення. На наш погляд, можна погодитись з академіком П. К. Анохіним, коли він пише про те, що в теорії пізнання лінія занадто повернута «в бік суспільної свідомості на шкоду вивченню інструменту свідомості — мозку, адже весь зміст свідомості здобуває саме цей інструмент»²⁵.

Отже, онтологічний, гносеологічний і логічний аспекти марксистсько-ленінської філософії мають відносно самостійність у розв'язанні тих чи інших методологічних проблем пізнання. Відношення цих аспектів розкривається в теорії матеріалістичної діалектики, яка і є загальною методологією людської практично-пізнавальної діяльності.

* * *

Анализ исторического становления основных форм человеческого мышления и речи дает возможность раскрыть, как онтологическое содержание этих форм превращается во все более значимый и относительно самостоятельный онтологический аспект мышления. Обобщение этой тенденции развития познания приводит к формулировке в материалистической философии такого онтологического требования, как то, чтобы любое знание об объекте было отражением объективной «вещи самой в себе». Но сами представления человека о законах объективного мира развиваются, определяясь не только природой объекта познания, но и формами его взаимодействия с субъектом, которые, в конечном итоге, обусловлены уровнем развития общества. Поэтому из признания важности значения онтологического аспекта марксистско-ленинской философии не следует вывод о том, что в этой философии существует особая часть — онтология, и тем более, что последняя является ее ядром. Онтологический аспект, его возможности в познании некоторых явлений могут быть поняты только в неразрывном единстве с другими аспектами философии — гносеологическим, логическим. Взаимосвязь этих аспектов раскрывается в теории материалистической диалектики, являющейся общей методологией практико-познавательной деятельности людей.

²² Див.: Веккер Л. М. Восприятие и основы и его моделирования. Л., 1964, с. 92—93.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 18, с. 137—138.

²⁴ Там же, с. 36.

²⁵ Див.: Ленинская теория отражения и современная наука. М., 1966, с. 288—289.

ЗНАЧЕННЯ ЕСТЕТИЧНОЇ СПАДЩИНИ Л. М. ТОЛСТОГО (До 150-річчя від дня народження письменника)

Класична художня спадщина — неоціненний духовний скарб нашого народу. Їй належить важлива роль у моральному та естетичному вихованні радянських людей. Зберігати цю спадщину — означає постійно вивчати її з позицій сьогодення, доносити до широких мас для найповнішого задоволення їх духовних запитів. У справді господарському ставленні до золотого фонду вітчизняного мистецтва полягає суть культурної політики КПРС і Радянської держави, політики, що визначається марксистсько-ленінським ученням про культуру. Стаття 27 нової Конституції СРСР проголошує: «Держава дбає про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня»¹.

У цьому році вся світова громадськість відзначає 150-річчя від дня народження Льва Миколайовича Толстого. Ювілей великого російсько-го письменника збігається з 70-річчям з часу публікації класичного твору В. І. Леніна «Лев Толстой як дзеркало російської революції».

Цикл ленінських праць про Толстого, створюваний протягом трьох років (1908—1911), становить одну з вершин марксистсько-ленінської естетичної думки. Ленінський аналіз творчості і світогляду письменника в повному обсязі зберігає своє методологічне значення для розв'язання сучасних проблем літературознавства і естетики, теорії пізнання і історії філософії.

Саме в статті про Л. М. Толстого дістала своє застосування до мистецтва ленінська теорія відображення, розроблена в боротьбі з махізмом. З позицій цієї теорії В. І. Ленін аналізує спадщину великого письменника в контексті соціального життя тогочасної Росії. «Зіставлення імені великого художника з революцією, якої він явно не зрозумів, від якої він явно відсторонився, може здатися на перший погляд дивним і штучним»². Цими словами починається стаття В. І. Леніна. І справді, не кажучи вже про буржуазну критику, навіть такий дослідник російської літератури, як Г. В. Плеханов, не зумів побачити внутрішнього зв'язку ідейного змісту творчості Толстого з вирішальними соціальними процесами російського життя 1861—1905 років. Він відзначав і реакційність та утопічність релігійно-морального вчення Толстого, і силу та глибину його критики експлуаторського ладу. Але водночас, кажучи про Толстого, вважав за можливе заявити: «Коли людина до такої міри віддаляється від «сучасності», то смішно й говорити про її «живий зв'язок з нею»³.

Різниця в підході до оцінки соціальних коренів, що зумовили суперечність світогляду і творчості великого письменника, у В. І. Леніна і Г. В. Плеханова полягає передусім у принциповій відмінності в розумінні самого характеру російської революції 1905 року. Недооцінювання Г. В. Плехановим значення союзу пролетаріату і селянства не дало

¹ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік, К., 1977, с. 13.

² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 194.

³ Плеханов Г. В. Избр. философ. произведения, т. V. М., 1958, с. 624.

йому змоги зрозуміти головне в теоретичній і художній діяльності Толстого — її спричиненість соціальною позицією і психологією російсько-го селянства. «Толстой,— писав В. І. Ленін,— великий як виразник тих ідей і тих настроїв, що склалися у мільйонів російського селянства на час настання буржуазної революції в Росії. Толстой оригінальний, бо сукупність його поглядів, взятих як ціле, виражає якраз особливості нашої революції, як селянської буржуазної революції. Суперечності в поглядах Толстого...— справжнє дзеркало тих суперечливих умов, в які поставлена була історична діяльність селянства в нашій революції»⁴.

Саме такий, конкретно-історичний класовий підхід до аналізу творчості і світогляду Л. М. Толстого дозволив В. І. Леніну розкрити загальнолюдське значення художньої спадщини великого письменника і мислителя, твори якого «завжди цінують і читатимуть маси, коли вони створюють собі людські умови життя...»⁵.

Досліджуючи творчість Толстого під кутом зору її зв'язку з епохою підготовки революції 1905 року, В. І. Ленін, передусім, відзначає два моменти. Перший з них стосується правдивого реалістичного зображення певних рис дійсності. В. І. Ленін писав, що письменник дав «незрівнянні картини російського життя»⁶, що він «знав чудово сільську Росію, побут поміщика і селянина» і... дав у своїх художніх творах такі зображення цього побуту, які належать до кращих творів світової літератури»⁷. Отже, за В. І. Леніном, твори Л. М. Толстого пов'язані з сучасною йому епохою завдяки правдивому зображенню в них історичної дійсності. Але характеристикою творів Толстого з погляду того, як у них зображені явища дійсності, ленінський аналіз особливостей художнього пізнання не завершується, а лише починається. І хоча В. І. Ленін ніде не розриває Толстого-художника і Толстого-мислителя, він водночас виразно відокремлює теоретичну і художню спадщину письменника. Суперечливість світогляду Толстого виявилася і тут, і там. Але сильні його риси, сміливість і глибина його думки найповніше втілилися саме в художньому, а не теоретичному доробкові. Тому В. І. Ленін, показуючи значення всієї творчості Толстого для революційної боротьби пролетаріату, підкреслював: «Вивчаючи художні твори Льва Толстого, російський робітничий клас узнає краще своїх ворогів, а розбираючись у вченні Толстого, весь російський народ повинен буде зрозуміти, в чому полягала його власна слабкість...»⁸.

Перевага художнього відтворення російської дійсності Толстим над його теоретичними висновками розкривається в ленінському аналізі іншої сторони зв'язку художньої творчості з дійсністю. Йдеться про те, які тенденції соціального життя виражені в художньому творі. В. І. Ленін неодноразово зауважував, що Толстой виступає як виразник тих ідей і настроїв, що склалися у мільйонів російського селянства на час настання буржуазної революції в Росії, що «його устами говорила вся та багатомільйонна маса російського народу, яка *вже* ненавидить хазяїв сучасного життя, але яка *ще* не дійшла до свідомої, послідовної, провадженної до кінця, непримиренної боротьби з ними»⁹.

У цих висловлюваннях відзначається насамперед генетичний зв'язок творчості Толстого з суспільним життям, з психологією та ідеологією певних класів. Саме в цій площині «вираження» пояснюється В. І. Лені-

⁴ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 198.

⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 17.

⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 197.

⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 35.

⁸ Там же, с. 65.

⁹ Там же, с. 66.

ним історичне місце творчості Толстого в художньому розвитку людства: «...Своєрідність критики Толстого і її історичне значення полягає в тому, що вона з такою силою, яка властива тільки геніальним художникам, виражає ломку поглядів найширших народних мас в Росії зазначеного періоду...»¹⁰. Отже, акцентується на тому, що історичну цінність мають не просто відомості про епоху, які містяться в творах Толстого, а саме те, що має на собі відбиток художнього генія письменника, те, що є здобутком його художньої діяльності. Отже, В. І. Ленін прямо ставить питання про своєрідність, специфічність сили зображення, яка «властива тільки геніальним художникам».

Характеризуючи твори Л. М. Толстого, В. І. Ленін неодноразово відзначає, що вони відображають не лише погляди, а й настрої селянських мас, і тому «критика Толстого... відзначається... силою почуття,... пристрасністю, переконливістю, свіжістю, щирістю...»¹¹ «...Надзвичайно сильний, безпосередній і щирий протест проти громадської брехні і фальші»¹², «сповнене найглибшого почуття і найпалкішого обурення, викривання капіталізму», що «передає весь жах патріархального селянина»¹³,— все це підкреслює В. І. Ленін, коли хоче розкрити секрет «художньої сили» творів Л. М. Толстого.

Естетичний осуд несправедливості сучасного йому суспільного устрою Росії В. І. Ленін розглядає не тільки як вияв особистої позиції письменника, а насамперед як відображення психології селянських мас. «...Толстой,— пише В. І. Ленін,— стоїть на точці зору патріархального, наївного селянина, Толстой переносить його психологію у свою критику... Ця критика дійсно відбиває перелом у поглядах мільйонів селян... Толстой відбиває їх настрої так вірно, що сам у своє вчення вносить їх наївність...»¹⁴.

Пізнавальне значення, за В. І. Леніним, мають не лише дані Л. Толстим «картини» російського суспільства, а й вираження у творах письменника настроїв і прагнень людей. Отже, щодо мистецтва ленінське поняття відображення стосується як зображення зовнішнього боку дійсності побуту поміщика і селянина,— так і показу внутрішнього, духовного життя, суспільної психології цих класів. В. І. Ленін розумів відображення як діалектичний процес: «Думка людини безконечно заглиблюється від явища до сутності, від сутності першого, так би мовити, порядку, до сутності другого порядку і т. д. *без кінця*»¹⁵. Саме так аналізується і відображення дійсності в художніх творах Толстого: від відтворення явищ російського життя (зображення побуту) до проникнення в сутність цих явищ, яка відтворюється тут, на відміну від теоретичного мислення, опосередковано, через відображення суспільної психології людей, у діяльності яких виявляються закони суспільного розвитку.

Такий підхід дозволяє виявити у творах Толстого, в яких немає прямого зображення подій, пов'язаних з революцією 1905 року, відображення деяких істотних рис цієї революції.

Ленінські праці, присвячені творчості Л. Толстого, містять надзвичайно глибокі думки щодо пізнавального значення художньої творчості. Це значення В. І. Ленін убачав у органічному поєднанні естетичної оцінки, яка виступає засобом вираження суспільно-психологічного стану певних соціальних верств, з літературним зображенням, яке завдяки

¹⁰ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 36.

¹¹ Там же, с. 36.

¹² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 197.

¹³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 18—19.

¹⁴ Там же, с. 36.

¹⁵ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 29, с. 211.

цьому наповнюється ідейно-художнім змістом, що містить у собі знання про певні риси сутності даного явища. Пізнавальний зміст художнього твору не зводиться ні до його фактичної сторони, ні до його теоретичного еквівалента. З ленінського аналізу творчості Толстого з усією очевидністю впливає висновок про специфічність художнього пізнання, для якого вихідним пунктом і кінцевою метою є людина в усьому багатстві своїх зв'язків з дійсністю. Саме тому, що Толстой був геніальним «людинознавцем», в його творах так рельєфно і точно відобразилася сучасна йому епоха. «Епоха підготовки революції в одній з країн, придувлених кріпосниками,— підкреслює В. І. Ленін,— виступила, завдяки геніальному висвітленню Толстого, як крок уперед у художньому розвитку всього людства»¹⁶.

Здійснення цього «кроку вперед» було можливе як завдяки засвоєнню величезного за обсягом історичного матеріалу і художній геніальності Толстого, так і внаслідок того, що російське реалістичне мистецтво ХІХ ст. досягло високого рівня розвитку.

Велич художніх завдань, які ставив і розв'язував у своїй творчості Толстой, пізнавальна могутність мистецтва, яка відкривалася йому у всій своїй повноті, зумовили посилені інтерес письменника до теоретичних проблем естетики.

В. І. Ленін високо цінував у всіх творах Толстого, як художніх, так і публіцистичних «...найтверезіший реалізм, зривання всіх і всіляких масок...»¹⁷. Ці якості творчості Толстого виявляються і в думках його про літературу і мистецтво.

Толстой дивиться на мистецтво водночас і очима геніального письменника-реаліста, надзвичайно чутливого до будь-якої фальші і лицемірства, і очима патріархального селянина, для якого плоди культури неприступні, незрозумілі і через це сприймаються як щось вороже. Відкритий В. І. Леніним глибокий зв'язок між світоглядом Толстого і позицією патріархального селянства з властивим йому незнанням причин соціального лиха і нерозуміння умов його подолання виявився, зокрема, у відмові письменника від завоювань професійного, витонченого мистецтва, оскільки, на думку Толстого, воно могло виникнути «лише на рабстві народних мас і може продовжуватися лише доти, доки буде це рабство»¹⁸.

Толстой розумів позірність буржуазної «свободи творчості», призиливу залежність митців в експлуататорському суспільстві від пануючих верств: «Виконуючи в суспільстві роль забавки багатих людей, вони втрачають почуття людської гідності» (30, 169).

Припущення митця в умовах капіталізму Толстой викривав з убивчою іронією і сарказмом. Він розумів, що проголошена буржуазією «свобода» художньої творчості, насправді є, як підкреслював В. І. Ленін, «...лише замаскована (або лицемірно замаскована) залежність від грошового мішка, від підкупу, від утримання»¹⁹.

Толстой вважав достатнім засобом зміни соціального ладу моральну проповідь. Він не уявляв собі таких реальних умов, за яких трудящі маси отримали б доступ до всіх кращих завоювань художньої культури. Тому він робив хибний висновок про те, нібито, народів не потрібні

¹⁶ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 17.

¹⁷ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 197.

¹⁸ Толстой Л. Н. Полн. собр. соч., М.—Л., 1928—1958, т. 30, М., 1951, с. 82.

Далі посилання на це видання в тексті: у дужках першою цифрою зазначено том, другою — сторінку.

¹⁹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 12, с. 96.

твори Данте, Шекспіра, Джотто, Вагнера і багатьох інших великих митців.

Естетичні погляди Толстого становлять надзвичайно складний об'єкт дослідження. На естетиці Толстого сильно позначилися моральні настанови, в тому числі і упередження, передсуди Толстого-проповідника. Естетика Толстого справді невіддільна від його етики²⁰⁻²¹. Мистецтво завжди розглядалося ним як засіб досягнення вищої, ніж естетична насолода, мети — вивчення людини і людства, визначення сенсу людського життя, розв'язання суперечності між кінечністю існування особи і безкінечного світу. І водночас, як відзначив, зокрема, Л. С. Виготський, для обґрунтування навіть моральних висновків Толстой послуговується суто художніми засобами²². На жодному з етапів еволюції світогляду Толстого зміст його естетики неможливо звести до змісту його ж релігійно-моральної доктрини.

У всіх слововживаннях геніального письменника про мистецтво тією чи іншою мірою відобразилися результати його проникливих спостережень та глибоких роздумів над художніми явищами. Тому естетичні праці і навіть окремі зауваження Толстого, присвячені мистецтву, не втрачають свого інтересу і для сучасного читача.

Визнаючи мистецтво як насамперед здатність виражати «такі почуття, які властиві всім людям» (30, 270) і «заражати» цими почуттями читача, слухача, глядача, Толстой глибоко розумів і обстоював зв'язок цієї комунікативної функції художнього твору з його правдивістю, відповідністю реальній дійсності. «Митець, — писав він, — тільки тому і митець, що він бачить предмети не так, як він хоче їх бачити, а так, як вони є... Талант... відкриє, оголить предмет і примусить його полюбити, якщо він заслуговує на любов, і зненавидіти його, якщо він заслуговує на ненависть» (30, 20).

Однією з найгостріших внутрішніх суперечностей творчості Толстого була суперечність між художньою досконалістю, довершеністю його творів і недооцінюванням або й повним запереченням в його теоретичних побудовах гармонізуючого, перетворюючого ефекту художньої діяльності.

Гостре відчуття дисгармонії між досконалістю художньої форми і новими пізнавальними можливостями реалістичного мистецтва характеризує не тільки творчу особистість Толстого. Це — типова риса всієї класичної російської літератури XIX ст. Іван Франко, визначаючи висоту моральних критеріїв як найважливішу особливість російської літератури, писав свого часу: «Коли твори літератур європейських нам подобались, порушували наш смак естетичний і нашу фантазію, то твори росіян мучили нас, порушували наше сумління, будили в нас чоловіка, будили любов до бідних та покривджених»²³.

Досягнення цієї етичної висоти, цієї сили емоційного впливу саме художніх творів було водночас і естетичним надбанням, піднесенням мистецтва на якісно новий рівень, новим етапом художнього прогресу людства. Саме це відзначав В. І. Ленін, говорячи, що Л. М. Толстой не лише геніальний письменник, але й мислитель, який «...зумів поставити в своїх працях стільки великих питань...»²⁴. Одним із них і є питання «Що таке мистецтво?». Гострота його не відійшла у минуле остаточно. Воно актуальне й сьогодні, як для сучасного митця, так і для тих, до кого воно адресується, — читачів, слухачів, глядачів, у розпорядженні яких тепер всі незліченні багатства світової художньої культури. Чого

²⁰⁻²¹ Днев.: Купреянова Е. Н. Эстетика Л. Н. Толстого. М.—Л., 1966, с. 304.

²² Днев.: Виготский Л. С. Психология искусства. М., 1968, с. 225.

²³ Франко І. Твори, т. 16, К., 1955, с. 139.

²⁴ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 20, с. 17.

шукаємо ми серед цих багатств? Що ми з них беремо? — ці питання надто важливі нині.

Як свідчать дослідники, «часом навіть зразки високого мистецтва сприймаються найповерховішим чином — інший читач, глядач або слухач не йде далі запам'ятовування фабули, рецепту поведінки і т. ін.»²⁵. Такі тенденції ставлення до художнього твору переважно як до засобу розваги, до прикраси побуту або як до певного довідника, джерела фактичної інформації, з одного боку, пов'язані з специфікою засобів масової комунікації і тиражування художніх творів, з другого — з особливостями урбанізованого середовища, в якому зростають потреби зняття психічної напруженості. І все ж таки мистецтво не може бути лише розвагою, чи прикрасою. Це чудово усвідомлював і доводив всією своєю творчістю Толстой. Мистецтво, на його глибоке переконання, «один із необхідних засобів спілкування, без якого не могло б жити людство» (30, 67). Справжнім митцем, на думку Толстого, може стати «лише той, кому є що сказати людям, і сказати щось найважливіше для людей». Саме тому мистецтво — «велика справа і не можна його робити жартома». «Мистецтво є велика справа. Мистецтво є орган життя людства, що переводить розумову свідомість людей у почуття... Мистецтво може викликати і глибоку повагу до гідності кожної людини, до життя кожної тварини, може викликати сором перед розкішшю, перед насильством, перед помстою, перед користуванням для свого задоволення предметами, які становлять необхідне для інших людей, може примусити людей вільно і радісно, не помічаючи цього, пожертвувати собою для служіння людям» (30, 195).

Мрія про таке мистецтво знайшла свою реалізацію в новому суспільстві, де відбулася «історична зустріч праці і культури»²⁶.

Зростання виховної ролі мистецтва в соціалістичному суспільстві підвищує і вимоги до моральної відповідальності митця за ідейно-світоглядний потенціал його творчості. В цих умовах по-новому актуалізується та головна вимога, яку висував перед митцем геніальний російський письменник, — не байдуже, а пристрасно, свідомо, переконано, ставитися до явищ дійсності, зображуваних у творах. «Цемент, який пов'язує всякий художній твір в одне ціле і від того справляє ілюзію відтворення життя, є не єдність осіб і становищ, а єдність самотнього морального ставлення автора до предмета», — підкреслює Толстой (30, 18—19).

Сучасне художнє виробництво, зростання професіоналізму митців особливо підвищує цінність самотійного художнього бачення, самотності таланту. «Талановитий твір літератури чи мистецтва, — відзначає товариш Л. І. Брежнев, — це національне надбання»²⁷. І, навпаки, твори, позбавлені художньої самотності, виготовлені за стандартними схемами, знижують загальний рівень художньої культури в цілому. Відсутність чіткої авторської позиції, ясної емоційної та моральної оцінки зображуваного іноді знаходить навіть «теоретичне обґрунтування» — мовляв, важливо дати лише правдиве відображення життя, а читач чи глядач сам, без авторської допомоги вирішить, що варте утвердження, що заперечення. Але таке самоусунення автора знецінює ті «повідомлення», які він робить; замість художнього твору з'являється чергова імітація, що не здатна викликати емоційного відгуку читача.

Байдужість до зображуваного Толстой гаряче засуджував як несумісну з мистецтвом. «Без сили любові немає поезії» (61, 172); «Ми знає-

²⁵ Барабаш Ю. Некоторые аспекты развития художественной культуры в условиях зрелого социализма. — «Коммунист», 1977, № 6, с. 51.

²⁶ Брежнев Л. И. Великий Жовтень і прогрес людства. К., 1977, с. 7.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС. К., 1976, с. 90

мо те, що любимо тільки» (62, 290); «Треба не починати говорити про те, до чого байдужий і про що можеш мовчати, а говорити тільки про те, що... пристрасно любиш» (30, 436),— неодноразово відзначав він.

Самоусунення автора від оцінки зображуваних явищ в сучасних буржуазних естетичних теоріях часто обґрунтовується посиланнями на досягнення сучасної науково-технічної революції та її впливом на мистецтво. Мовляв, досконалі технічні засоби фіксації фактів знецінюють роль особи митця з його пристрастями, його любов'ю і ненавистю. Толстой викривав цю тенденцію, коли вона складалася ще на ґрунті «традиційних» мистецтв. «Той, хто пише роман,— підкреслював він,— повинен мати ясне і тверде уявлення про те, що добре і що погано в житті... Письменник, який не має ясного, визначеного і нового погляду на світ, і тим більше той, який вважає, що цього навіть і не треба, не може дати художнього твору» (35, 170).

Як нам відомо, Л. М. Толстой навіть гостро заперечував навчання в художніх школах, вважаючи, що оволодіння формальними прийомами, відірваними від змісту твору, убиває щирість митця. Безперечно, його гостра критика мистецького професіоналізму далеко не в усьому правильна. Але чи не варто частіше перерахувати і ці, не зовсім справедливі, сторінки? Надто вже часто в сучасних критичних статтях читаємо про молодих прозаїків, які засвоїли вільну манеру оповіді, подолали труднощі композиції, але виявилися не здатними на справжнє осмислення зображуваних явищ, про поетів, які блискуче володіють технікою версифікації, мистецтвом метафори тощо, але найліпше пишуть тільки про те, яке їм не пишеться.

Радянські дослідники неодноразово відзначали неминущу цінність критики Толстим занепадницького «елітарного» мистецтва буржуазного суспільства. Справді, засудження войовничого аморалізму декадентів, викриття лицемірства, нещирості в захопленні «модними» митцями та «модними» художніми напрямками належать до цінних сторінок спадщини великого російського письменника. Але не менш актуальною постає і об'єктивна спрямованість естетики Толстого проти так званої масової культури сучасного буржуазного суспільства. Так само, як і елітарне модерністське мистецтво, «масова культура» відіграє насамперед роль провідника реакційної ідеології. Її продукція розраховується не лише на одержання комерційного прибутку, але й на поширення буржуазної ідеології, настанов панівної соціально-економічної і політичної системи. Приховуючи цю охоронну суть «масової культури», її апологети запевняють, що продукція індустрії розваг найбільш відповідає потребам мас у розвагах і відпочинку, так необхідних в добу науково-технічної революції. Тим самим робиться спроба буржуазну «масову культуру» зобразити як відповідне сучасним потребам втілення народної культури.

Як тут не згадати попередження Толстого про те, що мистецтво, зведене до забави, неминуче перетворюється на засіб розбещення людей!

Саме тому, що Толстой був геніальним митцем, він гостріше за інших відчув трагедію мистецтва в капіталістичному суспільстві, яке самою своєю суттю «вороже певним галузям духовного виробництва, наприклад мистецтву і поезії»²⁸.

Особливо хвилювала його доля музики. Процес секуляризації музичного мистецтва, який в Європі закінчився лише у XVIII ст., накладав на музиканта, на композитора насамперед, особливу моральну відповідальність. Але водночас посилюється і процес комерціалізації музичного

²⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. I, с. 262.

мистецтва, ворожий будь-яким етичним прагненням митця. На ґрунті цього може виникнути лише цинізм і духовне опустошення, байдужість як соціальний пафос і кредо міщанства. Виявлення цих рис у буржуазному мистецтві, згубний вплив їх на художню культуру були одним з головних об'єктів критики Толстого. Пафос заперечення цих ненависних Толстому тенденцій, притаманних буржуазному суспільству, значною мірою зумовлював й спрямування його релігійних шукань.

З приводу цього В. Ф. Асмус відзначав, що «релігія Толстого не стільки віра... скільки протест. Це протест проти безідейності, безпринципності інтелігенції капіталістичного суспільства, проти втрати пануючою частиною цього суспільства уявлення про високі завдання, здатні керувати життям і дією»²⁹.

Головним у творчості Толстого було питання про сенс життя, про загальні цінності, завдяки яким можна було б розв'язати суперечність між кінцевим, скороминущим життям однієї людини і безконечністю світу. В оповіданнях і повістях 50-х років, в романах Толстого правда окремої людини, представлена з максимальною переконливістю і повнотою, ніколи не вичерпує вищої, «спільної» правди. Особистість, на його думку, підноситься саме через високі моральні вимоги до неї. Пафос цих ідей набуває нового, актуального змісту в сучасних умовах, коли питання про моральні засади особистості привертає загальну увагу в нашому суспільстві.

В. І. Ленін, відзначаючи, що «Толстой-художник відомий мізерній меншості навіть у Росії», підкреслював: «Щоб зробити його великі твори дійсно здобутком *всіх*, потрібна боротьба і боротьба проти такого суспільного ладу, який засудив мільйони і десятки мільйонів на темноту, забитість, каторжну працю і злидні, потрібен соціалістичний переворот»³⁰⁻³¹.

У Програмі партії, прийнятій 1919 року VIII з'їздом РКП(б), в галузі художньої культури ставилося завдання відкрити і зробити доступними для трудящих всі скарби мистецтва, які перебували досі у виключному розпорядженні експлуататорів.

Змістом політики Комуністичної партії і Радянської держави в галузі художньої культури стало здійснення ленінської настанови: наблизити мистецтво до народу і народ до мистецтва. Перемога соціалістичної культурної революції значно розширила можливості впливу мистецтва на життя суспільства, що водночас поставило історично нові, підвищені завдання перед художньою культурою. В сучасних умовах особливо значення набуває проблемність, філософська глибина художнього дослідження дійсності. І це надає нові цінності гуманістичним традиціям класичного мистецтва, в якому одне з перших місць належить творчості Толстого.

В. І. Ленін писав про Толстого: «...В його спадщині є те, що не відійшло в минуле, що належить майбутньому. Цю спадщину бере і над цією спадщиною працює російський пролетаріат»³².

Ленінська настанова щодо безсмертної спадщини Толстого не означає нехтування глибокими внутрішніми суперечностями, властивими їй. Для нашої сучасності дорогі не самі по собі моральні рецепти великого митця і навіть не увічніні ним картини давно минулого побуту в усій їх безсмертній виразності, а насамперед величний досвід художнього осмислення моральних проблем буття, мистецьке осягнення життя лю-

²⁹ Асмус В. Вопросы теории и истории эстетики. М., 1968, с. 470.

³⁰⁻³¹ Ленін В. І. Повне збр. творів, т. 20, с. 17.

³² Там же, с. 21.

дини і людства. В. І. Ленін переконливо довів, що непереможність марксизму — в його органічному зв'язку з усіма досягненнями світової культури, яку він засвоїв і критично переробив. Серед цих досягнень світової культури творчості Толстого належить почесне місце.

* * *

150-летие со дня рождения Льва Толстого, которое отмечается мировой общественностью, совпадает с 70-летием со времени публикации статьи В. И. Ленина «Лев Толстой как зеркало русской революции». Конкретно-исторический, классовый подход к анализу творчества и мировоззрения Толстого позволил В. И. Ленину раскрыть общечеловеческое значение художественного наследия великого писателя, показать специфику художественного познания по сравнению с научно-теоретическим.

Выявленная В. И. Лениным глубокая связь между мировоззрением Толстого и мировоззрением патриархального крестьянства присуща эстетике Толстого. Во всех высказываниях гениального писателя об искусстве отразились его глубокие раздумья и наблюдения над художественными явлениями. Главное в подходе Толстого к личности художника — требование сознательного, убежденного отношения к изображаемому — не утратило своей актуальности и для современной художественной культуры. Не менее актуальна и объективная направленность эстетики Толстого против идей, которые распространяют современные буржуазные теоретики «массовой культуры».

О. М. СОБОЛЬ

КРИЗА БУРЖУАЗНОЇ КУЛЬТУРИ І ЇЇ ВІДОБРАЖЕННЯ В СУЧАСНІЙ КУЛЬТУРАНТОПОЛОГІЇ США

Поглиблення загальної кризи капіталізму на сучасному етапі різко загострило соціально-економічні і класово-політичні антагонізми буржуазного суспільства. Воно переконливо засвідчує історичну безперспективність державно-монополістичної системи. «Капіталізм,— відзначається в Постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції,— це суспільство, позбавлене майбутнього... Він породжує глибоку моральну кризу суспільства, духовну деградацію, споживацьке ставлення до життя, культ насильства, які деформують особистість»¹.

Намагання зберегти і зміцнити культуру віджилого класу буржуазії примушує буржуазних теоретиків вдаватися до витончених прийомів апологетики цієї культури і методів ідеологічного маскування її антинародної класової суті, до видання її власної кризи за кризу загальнолюдської культури, до конструювання різних проектів «спасіння цивілізації» через «оновлення культури» тощо. В руслі таких тенденцій здійснюються спроби фальсифікувати соціокультурний прогрес в соціалістичних країнах.

Методологічні можливості цих прийомів «культурного оновлення» капіталізму не виходять за межі антропологістських догм метафізичного матеріалізму або спекулятивних конструкцій ідеалістичного розуміння історії культури, які нехтують залежністю культурно-історичного прогресу від розвитку економічного базису суспільства. Цей прогрес нерідко пов'язується лише з еволюцією біологічних, фізіологічних та інших «напівтваринних» виявів життєдіяльності людини. Антиісторизм і антидіалектика подаються як принципи інтерпретації культури. Нерідко подібується і гіперболізація зворотного впливу культурного прогресу на матеріальне життя суспільства.

У зв'язку з цим актуальним є критичний аналіз одного з провідних напрямів буржуазної культурології, представники якого активно виступають проти марксистсько-ленінського розуміння історії культури — американської «культурної антропології». Не претендуючи на вичерпний розгляд цієї течії загалом, сукупності основних «інтенцій», аналітичних стратегій, програм і парадигм, розроблених у її руслі, розберемо лише ті концепції, які, на думку культурантропологів, спроможні вивести буржуазну «культурну антропологію» зі стану застою.

Американська «культурна антропологія» сягає своїм корінням, з одного боку, в класичну буржуазну абстрактно-спекулятивну філософію історії, з другого — в загальну антропологію, тобто вчення про антропогенез людини і його морфологію, генетичні відношення рас, співвідно-

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 21 січня 1977 року. К., 1977, с. 17.

шення етнічних і расових компонентів в історії розвитку суспільства. Запозичуючи з першої метафізичні догмати про людину як абстрактну істоту з одвічно заданою духовною сутністю (як звичайно, «модернізовані» в душі позитивістських і ірраціоналістичних доктрин ХІХ—ХХ ст.), а з другої — новітні результати польових досліджень культур малорозвинених народів, отримані в межах концептуальних засобів біології, психології, етнографії, лінгвістики, фольклористики, ця культурологічна течія претендує на статус вищої філософії, яка покликана пояснити, «чому світ, в якому ми живемо, є таким, яким він є»². Посилаючись на це визначення, К. Леві-Строс вважає, що «в англо-саксонських країнах антропологія» забезпечує «пізнання і висновки позитивні чи негативні, але відповідні усім людським суспільствам, від великого сучасного міста до маланазійського племені»³.

Насправді ж американська «культурна антропологія» становить досить неоднорідне, внутрішньо суперечливе явище. Нагромадження, класифікація та порівняльний аналіз широкого фактичного матеріалу, що стосується культур різних народів світу, співіснує тут з неспроможністю осмислити та узагальнити цей матеріал під кутом зору наукових світоглядно-методологічних філософських принципів. Звертання до важливих реальних проблем культурно-історичного процесу супроводжується намаганням розв'язати їх засобами різних позитивістських та ірраціоналістичних доктрин. Емпіричне вивчення способу життя народів, які перебувають на різних ступенях розвитку, переплітається з фетишизацією західноєвропейської культури, апологією експансії буржуазної культури та проголошенням її чи не єдино можливим шляхом розвитку неєвропейських цивілізацій.

Соціально-політичні функції «культурної антропології» пов'язані з розв'язанням деяких утилітарно-прагматичних завдань, здійсненням імперіалістичної колоніалістської політики в країнах «третього світу», з антикомуністичною пропагандою і діяльністю ЦРУ. Апологетичне ставлення буржуазних ідеологів до капіталістичного суспільства і його культурних цінностей загострює їх інтерес до культур сучасних, так званих первісних (тобто докласових) людських спільностей, які ще не зазнали тих соціокультурних суперечностей, що роздирають духовно-культурне життя капіталістичного Заходу, стимулює пошуки буржуазними ідеологами виходу з сучасної кризи засобами «реконструкції» буржуазної культури за зразками культур докласових народів.

Отже, американська «культурна антропологія» нині аж ніяк не має на меті лише «академічні» цілі; вона безпосередньо пов'язана з теоретичною апологетикою капіталізму. Її «здобутки» нерідко використовуються тими, хто будь-якими засобами намагається виправдати імперіалістичну політику, фальсифікувати зовнішньополітичний курс країн соціалістичної співдружності, головним чином, за допомогою «доведення» того, що причини агресивності і мілітаризму сучасного капіталізму зумовлені не його соціально-економічною і класово-політичною суттю, а якимись начебто вродженими і властивими всьому людству біологічними чинниками «анімального минулого» людини.

Факт підпорядкування антропологічних досліджень буржуазно-прагматичним цілям і інтересам експлуататорських класів нерідко визнають і самі культурантропологи. Так, Д. Каплан і Р. Меннерс пишуть, що, «займаючись невинним вивченням сімейно-родинних відносин, обрядів

² Herskovits M. El Hombre y sus obras. México, 1949, p. 20.

³ Levi-Strauss C. Anthropologia estructural. La Habana, 1970, p. 319.

або трудових навиків аборигенів, соціальні антропологи нерідко перетворюються в знаряддя експлуаторських інтересів»⁴.

Шляхи і засоби використання отриманих культурантропологами даних для обґрунтування життєвості капіталістичного світу різноманітні. Проте частіше за все вони зводяться до розробки природничонаукових концепцій, які акцентують ті чи інші (як звичайно, зовнішні) аналогії між певними аспектами життєдіяльності людини і тварини, неправо-мірно широкої екстраполяції цих концепцій в соціальну галузь. У результаті теоретичні принципи і положення природничонаукових концепцій, отримані під час вивчення тварин, стають основою ідеологічно тенденційних тлумачень суспільно-історичного розвитку, а соціальне, специфічне для власне людського, цілком редукується до природного. Найпоказовіші щодо цього аналітичні стратегії тих культурантропологів, які розробляють свої соціальні доктрини на основі абсолютизації досягнень біогенетичних, етологічних та адаптаціоністських досліджень⁵.

Біогенетична концепція соціального конфлікту, розроблювана в працях сучасного американського культурантрополога Р. Ардрі, з самого початку не доводить, а постулює тезу про те, що кожна конкретна людина, будучи «біологічно унікальною істотою», в своїй соціальній поведінці намагається реалізувати ту програму життєдіяльності, якою від народження обдарувала її природа і яка визначається межами її біогенетичного потенціалу. Закладає в наших генетичних кодах прагнення до самореалізації, вважає Ардрі, з природною необхідністю породжує агресію. З таких позицій фальсифікуються суть агресивності капіталізму і його соціальні антагонізми: вони нібито зумовлюються не класовою суттю експлуаторських суспільних формацій, а володіють статусом природного закону, який, на думку Ардрі, вимагає своєї трансформації в біологічно прискорену агресивність, що, мовляв, одвічно властива всьому людському роду⁶.

Всіляко фетишизуючи біогенетичні аспекти людської життєдіяльності, підносячи їх до визначальних мотивацій соціально-культурної поведінки людини, наведена доктрина агресії і конфлікту повністю нехтує їх соціально-класовою зумовленістю і конкретно-історичними формами вияву. Найвідвертіше цей антиісторизм культурантропологічного підходу формулює Р. Фокс, проголошуючи конкретно-історичні форми вияву конфлікту не більше, ніж «зовнішніми виявами поведінки людини». «Якщо не звертати увагу на зовнішні вияви,— твердить він,— то одноманітність людської поведінки і людського соціального устрою просто дивні... Частина нашої поведінки і особливо наш соціальний устрій можуть розглядатися як варіації, в основі яких перебуває поведінка приматів і стадних ссавців»⁷.

Такі культурантропологічні концепції охоче сприймаються і пропагуються буржуазними апологетами, адже вони в наукоподібній формі (тобто з посиланнями на новітні досягнення природничих наук про поведінку тварин) дозволяють «пояснити» соціальні антагонізми і антигуманні явища капіталістичної дійсності не соціально-економічними особливостями базису капіталістичного суспільства, а біогенетичними особливостями природи людини. Проголошення природжених інстинктів і несвідомих потягів головними чинниками соціальної поведінки людини

⁴ Kaplan D. and Manners R. *Anthropology: Some Old Themes and New Directions*.— «Southwestern Journal of Anthropology», vol. 27, N 1, 1971, p. 25—27.

⁵ Див.: Ardrey R. *The Social Contract*. New York, 1970; Tiger L. *Men in Groups*. London, 1969; Callan H. *Ethology and Society*. Oxford, 1970.

⁶ Див.: Ardrey R. *Op cit.*

⁷ Fox R. *Social Science Information*. 1970, N 9, p. 10.

слугує буржуазним ідеологам для виправдання націоналістичної, расистської колоніалістської політики, підведення «наукової» бази під політику мілітаризму і експансії, під акції, спрямовані на придушення антиколоніальних національно-визвольних рухів народних мас країн «третього світу».

Ця ж традиційна догма нерідко використовується як методологічна основа для всіляких буржуазно-апологетичних інтерпретацій молодіжних соціальних рухів у розвинутих капіталістичних країнах. Виступи молоді в США і Західній Європі проти існуючого правопорядку неодмінно тлумачаться як вияв постійного антагонізму, успадкованого від тваринних предків, як вияв напівусвідомленого біогенетичного досвіду, «природжених потреб». «Молодим не треба знати, що вони роблять. Ними рухає досвід тисячоліть»⁸, твердить, наприклад, Ардрі. Бунти молоді, це, мовляв, не одна з форм протесту проти капіталістичної дійсності, а стихійний протест в ім'я «самореалізації особи». «У житті, — продовжує Ардрі, — все агресивність. Агресивність — головна гарантія виживання»⁹. В людях сучасного суспільства, як і дикунах первісної орди, «генетично закладена неприязнь до чужаків і, можливо, схильність до насильства», — декларує той же автор. Тому ту енергію, яку дикуни спрямовували зовні, «сучасні люди стали спрямовувати всередину, виражаючи її в соціальному насильстві»¹⁰. Це нібито і спонукає наших сучасників розбивати сталі соціокультурні спільноти і штучно «вигадувати, винаходити чужаків»¹¹. Саме це, підкреслює Ардрі, і нічого більше, спостерігається в студентських бунтах. Така містифікація потрібна йому для того, щоб довести, що чим більше розвинуте суспільство, чим більше воно цивілізоване, тим більше воно залежить від малих груп своїх членів порівняно з примітивним суспільством. «Якщо ми не впроваджуємося зі схильностями до насильства, — попереджує Ардрі, — порядок всерівно з необхідністю подолає безпорядок, але тоді нам доведеться підкоритись системам наведення порядку, політично більш примітивним»¹².

Отже, перед нами — типові буржуазно-апологетичні міркування, згідно з якими буржуазний суспільний устрій є «зразком порядку», «вершиною цивілізації». Що ж до того, що він заснований на насильстві і деспотії суспільної меншості над більшістю народних мас (які, мовляв, лише — джерело хаосу), то це нібито одвічний закон історії і природний стан речей.

Ця вульгарно-натуралістична доктрина, яка намагається редукувати поведінку людини до поведінки тварини, довести, що вона детермінується якимись темними ірраціональними силами біологічної природи людини, сліпими тваринними інстинктами невинно знайшла широку підтримку в буржуазній культурології. Вона сприяє породженню псевдонаукових ілюзій про те, що причина соціальних патологій капіталістичного суспільства кориниться не в особливостях його соціально-економічного базису, політичній системі, репресивному апараті придушення, маніпуляції та експлуатації, а в самій особі як суперечність між усіми рисами її «зооморфної» природи і нашаруваннями цивілізації, які обмежують вияви цієї природи. Завдяки такій підміні, прикритій науковою термінологією сучасної біології, апологія буржуазної машини придушення, експлуатації і насильства набуває вигляду захисту самої ж

⁸ Ardrey R. Op. cit., p. 166.

⁹ Ardrey R. Op. cit., p. 258.

¹⁰ Ardrey R. Op. cit., p. 277.

¹¹ Ardrey R. Op. cit., p. 277.

¹² Ardrey R. Op. cit., p. 288.

особи від вияву її зоологічних інстинктів, які перебувають у глибини антропологічної природи особи.

Відчуваючи нестабільність і занепад капіталістичної суспільної системи, Ардрі радить зосередити механізми насильства лише в руках влади імущих, закликає до зміцнення її основ засобами зміцнення репресивного апарату імперіалізму. «На демона насильства слід накласти табу. Це неодмінно відбудеться тоді, коли суспільний порядок для того, щоб зберегти себе, вдаватиметься до насильствених заходів для придушення насильства»,¹³ — проголошує Ардрі. Роз'яснюючи, зокрема, соціально-політичне і ідеологічне спрямування своєї біоенетичної доктрини, він зазначає, що увага культурології «спрямована на насильство в сучасному суспільстві і на його перспективи у майбутньому». В зв'язку з цим Ардрі з відвертим цинізмом твердить про «мерзентність індивідуальних розумів, які нічим не управляються, про суспільні рефлексії, що збуджуються підкорковими давніми джерелами»¹⁴. Програма їх регламентації, вважає Ардрі, має бути зорієнтована на розробку таких норм, які б ефективно сприяли інтеграції поведінки людини в систему соціальних інститутів і морально-правових вимог капіталістичного суспільства.

Реакційне спрямування таких рецептів подолання явищ загальної кризи капіталізму очевидне: абстрактно-теоретичне ототожнення усіх різновидів свідомої поведінки людини в суспільстві (включаючи форми політичної і економічної боротьби за свої класові інтереси) з несвідомою, інстинктивною поведінкою тварин в природі призводить у кінцевому підсумку до негативної позиції щодо усіх різновидів класової боротьби за докорінне перетворення буржуазної суспільної системи, її виробничих відносин, до виправдання і захисту буржуазної державно-адміністративної машини, яка покликана охороняти цю суспільну систему. В. І. Ленін, розвінчуючи реакційну суть таких спроб природничонаукового «пояснення» чинників соціально-політичної активності людей, класів, партій, відзначав: «Немає нічого легшого, як наклеїти «енергетичний» або «біолого-соціологічний» ярлик на такого роду явища, як кризи, революції, боротьба класів і т. ін., але немає і нічого безпліднішого, схоластичнішого, мертвішого, ніж це заняття»¹⁵.

Іншим прикладом культурантропологічних доктрин, що формуються на основі абсолютизації принципів природничонаукового підходу і неправомірної їх екстраполяції на сферу соціальної реальності, є концепція культурадaptaціоністів, які запозичують центральну ідею теорії природного відбору Дарвіна (біологічний організм для того, щоб вижити, має пристосуватись до природного середовища). Адаптаціоністи визначають свою «культурно-матеріалістичну» стратегію таким чином. «Людина — це тварина і подібно до усіх інших тварин для того, щоб вижити, має підтримувати адаптивну спорідненість зі своїм середовищем. Хоча вона досягає цієї адаптації через посередництво культури, процес керується тими ж правилами природного відбору, як і у випадку біологічної адаптації»¹⁶.

Зведення сутності людини до біологічних ознак приводить адаптаціоністів до трактування культури як адаптивної системи, яка компонована певною множиною моделей поведінки, що сприяють пристосуванню людини до природного середовища. Прибічники цього підходу

¹³ Ardrey R. Op. cit., p. 240.

¹⁴ Ardrey R. Op. cit., p. 359.

¹⁵ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 18, с. 322.

¹⁶ Meggers B. Amazonia: Man and Natura in a Counterfeit Paradise. Chicago, 1971, p. 4

(М. Харріс, В. Меггерс та ін.), еkleктично поєднуючи вульгарно-матеріалістичні концепції XIX ст. з деякими поняттями історичного матеріалізму, проголошують своє головним метою «очищення матеріалістичного наближення до історії» від філософії взагалі і діалектичного матеріалізму зокрема. На їхню думку, «метафізичне питання» про онтологічний пріоритет матерії над розумом не має жодного стосунку до соціально-культурної еволюції і тому має бути віддане філософам. Культурантрополози, розроблюючи свою «неупереджену» «культурно-матеріалістичну стратегію», претендують на те, щоб повністю звільнитись і відмежуватись не лише від релігії, філософії, політики, ідеології, але й взагалі від будь-яких форм суспільної свідомості. Акцентуючи на цьому увагу, вони проголошують: «Культура має відособитися від будь-яких зовнішніх впливів суспільної думки»¹⁷.

Наведені маніфестації боротьби зі всякою ідеологією виявляються не чим іншим, як давнім прийомом апологетів буржуазної ідеології. Суть їх полягає в тому, щоб під гаслом позірно неупередженої «деідеологізації науки» пропагувати ідеологію антикомунізму, згідно з якою вченому немає потреби обстоювати будь-яку свідому класову, світоглядну, гносеологічну позицію під час розв'язання суспільних проблем. Він має спрямовуватись лише до того, щоб «науково» довести, що закони буржуазного суспільства — це, мовляв, єдино можлива реальність у цьому світі і завдання науки про суспільство полягають у тому, щоб старанно описувати, інтерпретувати анатомію цієї реальності з усіма її позитивними і негативними моментами, залишаючи турботи про практичні її зміни органам державно-бюрократичного апарату.

Характерною для адаптаціоністської культурології є позитивістська ідея технологічного детермінізму (розроблювана Огборном, Мемфордом, Уайтом та ін.), згідно з якою усі соціокультурні зміни зумовлюються передусім змінами в технології. «Однакові технології, — стверджує Харріс, — які застосовуються в однаковому оточенні, приводять до виробництва однакових згод про працю, виробництво і розподіл... Це, в свою чергу, викликає однакові різновиди соціальних угруповань, які координують свою діяльність з допомогою однакових систем цінностей і вірувань»¹⁸. Вважаючи технологію визначальним чинником суспільних відносин, соціальних інститутів і формоутворень культури, культуроадаптаціоністи, по суті, нехтують питанням про спосіб виробництва як діалектичну єдність продуктивних сил і виробничих відносин, не розкривають справжньої причини історичної зміни соціально-економічних формацій, наявності тих чи тих форм власності, антагоністичних класів і соціальних революцій.

Розглянуті біогенетичні і адаптаціоністські версії «культурної антропології» США, як бачимо, ґрунтуються на деяких концепціях природознавства, інтерпретованих у дусі позитивістської методології. Від цієї ж методології згадані доктрини наслідують і метафізичне розмежування когнітивних здатностей людини на раціональні (тобто ті, що орієнтуються на традиційні «зовнішні» об'єкти, які піддаються формалізації, редукції тощо) і ірраціональні (пов'язані з «розумінням», інтуїцією, «герменевтикою»), а також переконання в тому, що духовний світ людини, світ її культури повністю може бути виражений формальнологічними засобами, тобто редукований до по-позитивістському інтерпретованої раціональності з її орієнтацією лише на теоретичне природознавство.

¹⁷ Harris M. The Rise of Cultural Theory. New York, 1968, p. 6.

¹⁸ Harris M. Op. cit., p.4.

Насамперед проти цих пунктів по-позитивістському орієнтованої культурантропології спрямовані виступи антипозитивістської, або «нової культурантропології» США. Прибічники цієї орієнтації вказують на позитивізм природничонауково орієнтованої культурантропології як на головну причину того, що «діагноз хвороби» буржуазної культури поставлений неправильно, що розроблювані традиційною культурантропологією «курси терапії» цієї хвороби є неправильними, неадекватними. Автори «нової антропології», абсолютизуючи унікальність і своєрідність духовного світу людини, проголошують принципову неспроможність усіх позитивістських намагань розкрити світ культури людини, її творчу неповторність концептуальними засобами формальнологічної раціональності. Суб'єктивний світ людських значень і цінностей, твердять вони, ніколи остаточно не об'єктивується в практичній і будь-якій іншій раціонально організованій діяльності¹⁹. З цієї причини своїм головним завданням «нова антропологія» проголошує розробку таких культурологічних програм, які б зберігали цільну людину як об'єкт антропологічного розгляду, оберігали б людське «я» від чинників зовнішньої детермінації, гарантували б йому «справжнє існування».

Кризова соціально-культурна ситуація буржуазного суспільства, яка виражається, зокрема, в зростанні злочинності, послабленні соціальних зв'язків, зневір'ї молоді в привілейованому статусі науки і культури, негативних явищах міфоподібної «масової культури» тощо — все це, на думку «нових культурантропологів», є наслідком втрати людиною капіталістичного суспільства цілих комплексів культурних цінностей. Саме у цій втраті, на думку прибічників «нової антропології», криється кардинальна причина тієї кризи, яка позначається не лише на особі буржуазного суспільства, але й на всіх аспектах буржуазної духовної культури.

З цього містифікованого «діагнозу» хвороби буржуазної культури випливає і відповідний антипозитивістський курс її «лікування»: подолання кризи буржуазної культури, мовляв, слід шукати в конструюванні таких проєктів відновлення втраченої психічної рівноваги, які б, не зачіпаючи соціально-економічних основ капіталістичної дійсності, водночас змогли адекватно виразити справжню природу людини і згідно з цим вказати шлях до такого буття людини, яке не було б відчуженим від її почуттів, думок і праці. Американський культурантрополог С. Діамонд вважає, що умови для такого людського буття, яке було б невідчужене від людських почуттів, думок, праці можна знайти у примітивних культурах. «Тільки завдяки спілкуванню з примітивними народами минулого і сучасного і з нашими власними первісними здатностями можемо створювати уявлення, бачення, сенс життя. Ми маємо навчитися бачити життя зсередини, ми маємо навчитися, як використати примітивне»²⁰.

Найпопулярніший проєкт культурного «оновлення» буржуазної цивілізації (під назвою концепції «міжкультурних діалогів») викладений у «новій антропології» сучасного американського культурантрополога і історика релігії М. Еліаде.

Найістотніші симптоми порушення психологічної рівноваги особи і розкладу буржуазної культури Е. Еліаде вбачає, по-перше, у поглибленні у ній тенденцій до дезінтеграції (тобто розриву зв'язків і втрати єдності між різними сферами культури — наукою, мистецтвом, релігією та ін.), по-друге, — тенденцій до деформації (тобто надмірного розвит-

¹⁹ Див.: Mendoza de Arge D. Positive science, analitic reason and the human world.— «Sociol. analysis and theory, London, 1975, vol. 5, N 2.

²⁰ Diamond S. In Search of Primitive. A Critic of Civilization. New Jersey, 1974, p. 3.

ку науки з її орієнтацією на удосконалення розсудкових, аналітичних пізнавальних здатностей людини, на шкоду розвиткові мистецтва, філософії, релігії, які формують синтетичні пізнавальні здатності, передусім уяву), по-третє, тенденцій до релятивізму (тобто відмови від розробки єдиної стабільної онтології, яка орієнтувала б людину на позаісторичні перспективи і трактування буття лише як змінної протяжності), по-четверте, тенденцій до нігілізму (тобто поширення скепсису щодо будь-якої нормативної етики, неспроможність культури бути основою для визначення сенсу і мети життя, принципової відмови від наявної аксіологічної системи на користь альтернативним системам). На думку Еліаде, всі ці хибні буржуазної культури зникнуть лише тоді, коли будуть створені сприятливі умови для всебічного розвитку синтетичного пізнання, яке інтегрує в собі не лише досягнення науки, а й інших сфер духовного життя людей — мистецтва, релігії, міфології, які нібито мають загальне значення, незалежне від часу чи місця генезису цих галузей духовної культури. Розвиток такого синтетичного пізнання, вважає він, створює реальні умови для гармонійного розвитку особи, допомагає їй відновити психічну рівновагу, призводить до відродження вмираючої культури Заходу, забезпечує передумови для нового гуманізму.

Таке апелювання Еліаде, як і інших буржуазних культурологів (А. Тойнбі, Д. Белла)²¹, до міфологічної і релігійної спадщини народів Древнього Сходу, Азії і Африки продиктовані тільки прагматичними намаганнями використати породжені міфологічно-релігійними утопіями архаїчні ілюзії і самообман з метою удосконалення маніпулювання свідомістю людини буржуазного суспільства. В. І. Ленін, називаючи такі претензії стосовно «врятування» духовної культури новими різновидами «очищеної, витонченої отрути для пригноблених мас»²², показує зразок того, як мають ставитися марксистки до таких намагань: «Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто таким, що ставить справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт абстрактної, чисто теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно, на ґрунт класової боротьби, що йде на ділі і виховує маси якнайбільше і якнайкраще»²³.

З усією очевидністю утопізм «нової антропології» Еліаде виявляється в її догматі про те, що єдино надійним засобом подолання занепаду буржуазної культури є розгортання різних міжкультурних діалогів, в ході яких буржуазні культурологи мають зосередити свою увагу на тій творчій нитці, яка пронизує архаїчну, «орієнтальну» (східну) примітивну думку, на її продовженні в науці, мистецтві і соціальних релігіях. Роз'яснюючи головну тезу своєї праці «Міфи, сновидіння і містерії», де окреслені шляхи синтезу західної думки, він пише: «Центральною темою нинішньої праці є конфронтація і зустріч двох типів мислення, які ... можна назвати традиційним і сучасним. Перший характерний для людини архаїчного і орієнтального суспільства, другий — для представника Заходу»²⁴. Проголошуючи цю зустріч і конфронтацію одним із найважливіших завоювань ХХ ст., автор концепції міжкультурних діалогів далі відзначає: «Розгортаючись у різних площинах, ця конфронтація є наслідком різних причин. «Примітивні», «екзотичні» люди, виходячи на арену дій, змушують людину Заходу пізнати їх систему

²¹ Toynbee A. and Ikeda D. The Toynbee—Ikeda dialogue. Man himself must choose. Tokyo, 1976; Bell D. The Cultural Contradictions of Capitalism. London, 1976.

²² Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 20, с. 19.

²³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 17, с. 394—395.

²⁴ Eliade M. Myths, Dreams and Mysteries. New York, 1961.

цінностей, дають можливість зрозуміти скарбницю їх традицій і знайти контакт з ними. Світогляд європейців поступово перевищувався... Поява таких наук, як порівняльне релігієзнавство, етнологія або орієнталістика, розвиток психології і систематичних досліджень символізму допомогли народу Заходу увійти в сферу духовного універсуму «екзотичних» і «примітивних» народів»²⁵. Ці ж народи, похитнувши панування європоцентристських культурологічних концепцій, які проголошували європейців єдиними творцями світової культури, відкрили шлях до відродження західної культури. «Якщо народи Заходу, — пише Еліаде, — не єдині, які створили історію, то їх духовні і культурні цінності недовго будуть посідати привілейоване місце, як це було раніше. Цінності ці проаналізовані, порівняні і засуджені в колах неєвропейської (незахідної) думки. Крім того, мислителі Заходу дедалі більше звертаються до аналізу і розуміння духовної сторони Азії і первісного світу»²⁶.

За намаганнями Еліаде розкрити сприятливі умови для міжкультурних діалогів, зокрема в його протесті проти європоцентризму в інтерпретації культурно-історичного процесу криється ідеологічно реакційний висновок про те, що міжкультурні діалоги і розпад культурологічного і релігійного європоцентризму самі по собі, без кардинальних соціально-економічних перетворень здатні усунути причину занепаду буржуазної цивілізації, стимулювати процеси культурного оновлення. «Нова антропологія» Еліаде, отже, претендує зовсім не на статус «чистої» методології дослідження культури. Вона, будучи особливим різновидом ідеалістичної інтерпретації філософсько-світоглядних проблем культури, виступає однією з активних форм витонченої апологетики капіталізму.

Еклектично поєднуючи догмати інтуїтивізму, психологічного структуралізму і протестантської герменевтики, Еліаде проголошує основним методом нової антропології «ейдетичну реінтеграцію», яка за його задумом має не тільки не допустити можливості фальшивих однібочних редукцій і «антиполіфонізму» існуючих редукціонізмів (фізіологічних, психологічних, лінгвістичних, соціологізаторських, економічних та ін.), але й реінтегрувати розмаїтість релігійних явищ в універсальну систему широких асоціацій. Здійснюється ця реінтеграція за допомогою структуралістської техніки, підпорядкованої принципам феноменології. Ідучи обраним шляхом, Еліаде намагається реконструювати систему первісних релігій, відновити світогляд первісної людини. Істотно важливим для доведення того, що цей світогляд був надійним орієнтиром для первісної людини у ворожому світі, він вважає показ того, що цей світогляд органічно синтезував ідею буття з ідеями смислу, значення і істини. Така орієнтація зумовила певні уявлення про мету людського життя, визначила не тільки місце людини в космосі, але й структуру універсуму, давши кінець кінцем первісній людині стабільну онтологію, яка переходить в «сотеріологію» і виступає водночас як етика, космологія і гносеологія. Вона ж зумовила, пише Еліаде, і символічний характер релігійної експресії.

Як бачимо, програма Еліаде орієнтована на насадження витонченої соціальної утопії, яка пропагує можливість гармонізації буржуазного суспільства за допомогою розвитку міжкультурних діалогів, засобами осягнення якоїсь «первозданної антропологічної сутності» і розробки на цій основі особливих «психотерапевтичних рецептів» встановлення гармонійної відповідності між структурами цієї вигаданої сутності людини і соціальними структурами, які визначають реальне становище людини в буржуазному світі. В. І. Ленін, показуючи класові і гносеоло-

²⁵ Ibid., p.4.

²⁶ Eliade M. The Quest History and Meaning in Religion. Chicago, 1969, p. 2.

гічні основи таких соціальних утопій, відзначав, що утопія є «такого роду побажання, яке здійснити ніяк не можна, ні тепер, ні згодом, — побажання, яке не спирається на суспільні сили і яке не підкріплюється зростанням, розвитком політичних, класових сил». «Утопії... породжені інтересами класів, які ведуть боротьбу проти старого порядку... і які не займають самостійного становища у цій боротьбі. Утопія, мрії є породження цієї несамостійності, цієї слабкості. Мрійність — доля слабких»²⁷

Нема потреби запитувати, чи дійсно утопії архаїчних релігій і міфологій Сходу, Азії і Африки володіють надісторичною конструктивною силою, здатною врятувати сучасну буржуазну культуру. Тисячолітня історія, яка надмірно підноситься сучасними «жертвами» цих утопій, переконливо засвідчує, що вони виявилися безсилими полегшити долю бідняків Сходу, Азії і Африки, що протягом трьох тисячоліть згадані утопії спромоглися лише твердити експлуатованим масам, що відчуття голоду є тяжкий гріх. Ця ж історія переконливо доводить, що справжнє звільнення пригнічених, а отже і збереження та розвиток духовної культури народу можливе не за допомогою винайдення нових релігій або модернізації давніх, а внаслідок їхньої ліквідації. Адже, як показав К. Маркс, «скасання релігії як ілюзійного щастя народу, є вимога його дійсного щастя. Вимога відмовлення від ілюзій відносно свого становища є вимога відмовлення від такого становища, яке потребує ілюзій»²⁸.

Погляди Еліаде щодо цього діаметрально протилежні. Він висуває повністю утопічну вимогу, зумовлену цілковитим незрозумінням суті культурно-історичного процесу, його рушійних чинників: якщо ми бажаємо створити світогляд, який надавав би сучасній людині Заходу можливість настільки ж ефективно орієнтуватися в соціальній дійсності, як це дозволяв міфологічно-релігійний світогляд первісній людині, то, мовляв, ми маємо розробити систему цінностей в повному розумінні тогочасній, яка перебуває в основі первісного світогляду. Для цього, на думку Еліаде, достатньо піддати ґрунтовному аналізу міфологію, яка за своєю сутнісною структурою є інваріантною і «парадигмічною» для будь-якого світогляду. Абсолютизуючи роль міфологічних елементів в історії суспільства, Еліаде вважає, що саме дегенерація і деградація цих елементів в культурі Заходу зумовили її кризу і розклад. Відповідно до цього єдиним порятунком буржуазної цивілізації він вважає створення перепон для остаточного викорінення міфологічних основ культури, закликає сучасних культурологів до пошуків у первісних міфах духовної величі людини.

Реакційна суть таких закликів альтернативних концепцій «нової» культурантропології, їх цілковитий утопізм і неспроможність розкрити справжні причини кризи буржуазної культури, накреслити реальні шляхи її подолання стають нині дедалі очевиднішими і для самих культурологів Заходу. Подібне виявляється не лише у відкритих визнаннях непевненості у вихідних світоглядно-методологічних настановах, поняттях і принципах «культурної антропології», але і в заявах типу того, що арсенал засобів антропологічного аналізу культури недостатній, що його слід доповнити марксистськими поняттями (такими, як «спосіб виробництва», «соціальні класи», «класова свідомість», «класова боротьба» тощо). «Нинішня криза антропології, — твердять Д. Каплан і Р. Меннерс, — викликана двома процесами, що відбуваються в суспільстві. Перше, наявне фактичне зникнення того примітивного соціального сві-

²⁷ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 22, с. 111—112.

²⁸ Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 385.

ту, який у минулому постачав дану науку емпіричним матеріалом, був основою її ключових концепцій і теоретичних ідей. По-друге, до соціальної антропології ставляться вимоги аналізувати сучасні суспільні проблеми і давати практичні рекомендації для їх розв'язання»²⁹.

Наведена думка не розкриває дійсних причин кризи «культурної антропології». Криза ця зумовлена зовсім не зникненням «примітивного соціального світу» і не зрослими запитамі щодо практичних рекомендацій в справі розв'язання соціальних проблем сучасного капіталістичного суспільства. Як відзначають радянські дослідники, ця криза стосується передусім ідеологічних аспектів. Антропологія дедалі частіше задають собі питання, чиї інтереси вони захищають — пригноблених чи гнобителів, експлуатованих чи експлуататорів, з ким кінець кінцем вони — з силами соціального прогресу і миру чи з прибічниками агресії, «холодної війни», антикомунізму³⁰. Розмежовуючись у відповідях на це питання, вони єдині лише в намаганнях розробити «нову», «справжню наукову» методологію за допомогою модернізації давно віджилих концепцій, подібних до «символізму» Е. Сепіра, «психоаналізу» З. Фрейда, «структуралізму» К. Леві-Стросса, «філософізму» Ф. Нортропа та ін.

Навіть у тих культурантропологічних доктринах, в яких визнається соціальна зумовленість особи (як наприклад, концепція «основної особи» А. Кардинера), аргументація цієї обставини обмежується підкреслюванням неістинності, проблематичності існування особи в капіталістичному суспільстві і конструюванням на основі абстрактних уявлень про «людську природу» утопічних проєктів такого суспільного порядку, який виявився б здатним привести в гармонійну відповідність особисті і соціальні структури. Такі культурантропологічні доктрини не зачіпають глибинних соціально-економічних антагонізмів капіталістичної системи; а пропоновані ними програми її перетворення вироджуються в утопічні спекуляції про умоглядні альтернативи конструювання «гуманнішої» системи, тобто в проєкти «поліпшення» капіталізму без революційного усунення його соціально-економічних основ. Реальний соціально-історичний і культурний прогрес щоразу показує неспроможність таких програм буржуазної культурології, засвідчує їх однобічність, методологічну і світоглядну хибність.

Справжньою альтернативою буржуазній культурології взагалі і американській зокрема виступає лише матеріалістичне розуміння історії культури. Воно озброює дослідника культури науково обгрунтованою стратегією революційної перебудови соціально-економічних основ буржуазного суспільства, яка й виступає неодмінною умовою гармонійного розвитку духовної культури, ліквідуючи самі об'єктивні основи її кризової патології. Тільки діалектико-матеріалістичне розуміння історії культури, розкриваючи об'єктивну діалектику залежності між капіталістичними формами реалізації суспільного поділу праці і відчуженням людини, між торжеством соціалістичних виробничих відносин і умовами для всебічного розвитку особи та ін., дає дослідникові строго наукову, гнучку систему теоретичних положень, дозволяє вивчати соціально-культурні явища в багатоманітності їх структурних і процесуальних виявів, виявляти джерела, механізми і форми детермінації розвитку культури.

²⁹ Kaplan D. and Manners R. Op. cit., p. 19.

³⁰ Див., наприклад: Григулевич Й. Р. Социальная антропология: есть ли у нее будущее? — У кн.: Концепции зарубежной этнологии. Критические этюды. М., 1976, с. 7.

* * *

Американская «культурная антропология» — одно из ведущих направлений современной буржуазной социологии, представители которого активно выступают против марксистско-ленинского понимания истории культуры. Критический анализ позитивистского направления (включающего в себя биогенетические концепции Ардри, Фокса, Фримена и адапционистские концепции Харриса и Меггерс) и антипозитивистского направления (концепции «новой антропологии» Элиаде и др.) вскрывает несостоятельность их социальных идеологических и гносеологических оснований, утопичность разработанных в их русле культурантропологических программ «спасения цивилизации», «культурного обновления» и «возрождения» капитализма. Предлагаемые представителями этих направлений ответы на вопросы о природе человека, о сущности культуры, о взаимоотношении культуры и личности не выходят за пределы идеалистического понимания истории культуры, остаются в пределах буржуазного видения перспектив культурно-исторического процесса.

Подлинной альтернативой буржуазной культурологии вообще и, в частности, американской «культурной антропологии» является материалистическое понимание истории культуры.

ОСОБА ЗА УМОВ СОЦІАЛІЗМУ

Формування всебічно розвиненої людини, піднесення соціально-політичної і трудової активності трудящих, вдосконалення соціалістичного способу життя потребують дальшого дослідження низки кардинальних проблем взаємозв'язку суспільства і особи.

Автори рецензованої монографії* зосереджують увагу на питаннях всебічного і гармонійного розвитку особи за умов соціалістичного способу життя, аналізують створення якісно нових умов для вдосконалення відносин між суспільством і особою в ході будівництва комунізму, викривають соціально-економічні, політичні й ідеологічні корені перекурення буржуазними ідеологами проблеми відносин особи і суспільства.

Значне місце у праці посідає розгляд марксистсько-ленінської теорії особи, висвітлення внеску основоположників марксизму-ленізму в розробку таких понять, як «людина», «індивід», «суб'єкт», «особа». Важливою передумовою аналізу цих понять, як справедливо зазначається в монографії, є діалектико-матеріалістичне розуміння сутності людини як суб'єкта суспільно-історичної практики. Це розуміння відіграло значну роль у критиці В. І. Леніном різного роду опортуністичних і ревізійністських поглядів на роль особи в історії. У цьому зв'язку на позитивну оцінку заслуговує прагнення І. Ф. Надольного і Є. В. Лазоренка розкрити історичні і методологічні аспекти дослідження генезису соціалістичного типу особи. У книжці зазначається, що історичною основою формування особи нового типу було здійснення Великої Жовтневої соціалістичної революції, перетворення капіталістичних суспільних відносин в соціалістичні. Прообразом особи соціалістичного типу став пролетарський революціонер.

Розглядаючи становлення і розвиток особи соціалістичного типу, автори відзначають важливу роль праці у вихованні людини, показують, що суспільно корисна праця за умов соціалізму є основним критерієм суспільної значущості особи. Послідовне розкриття структурних елементів способу життя окремої особи, здійснене у монографії, дає змогу авторам виділити об'єктивні і суб'єктивні фактори формування особи в соціалістичному суспільстві. І. Ф. Надольний і Є. В. Лазоренко детально проаналізували діалектику колективності та виховну роль виробничих колективів. У монографії докладно розглядається питання про форму-

вання таких рис способу життя радянської людини, як колективізм, патріотизм, інтернаціоналізм.

У книжці велика увага приділена розглядові основних напрямів формування духовного життя особи соціалістичного типу. Головна роль у цьому формуванні належить марксистсько-ленінській філософії. Тому автори цілком слушно спиняються на питанні про те, як філософія й інші форми суспільної свідомості сприяють вихованню наукового, марксистсько-ленінського світогляду особи.

Однією з корінних світоглядних проблем життєдіяльності людини є проблема свободи. І. Ф. Надольний і Є. В. Лазоренко піддають гострій критиці погляди на це питання представників неотомізму, прагматизму, екзистенціалізму й інших напрямів буржуазної філософії. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію дослідження суспільних явищ, автори показують, що за умов соціалізму свобода особи реалізується на основі економічних, соціально-політичних і культурних перетворень структури суспільства, широкого залучення трудящих до управління виробничими і громадськими справами, вдосконалення системи соціалістичної демократії. У монографії підкреслюється, що з розвитком соціалістичної демократії зростає відповідальність особи перед суспільством.

Піднесення соціальної активності особи за умов соціалізму є об'єктивною закономірністю комуністичного будівництва. Разом з нею дістає дальшого розвитку соціальна відповідальність особи. Діалектика свободи і відповідальності є однією з головних передумов формування нової людини.

Прагнення авторів до широкого висвітлення питань про відносини суспільства і особи за умов соціалізму дало загалом позитивні результати. Однак, слід відзначити і деякі негативні моменти. Так, не всі розділи монографії характеризуються однаковою науковою повнотою і глибиною, окремі з них хибують на описовість. Рецензована праця значно б виграла, якби автори приділили більшу увагу одній із складових комуністичного виховання трудящих — інтернаціональному вихованню. У монографії не дістало висвітлення питання про стан розробки проблеми особи в марксистській філософії, відсутні узагальнюючі висновки щодо конкретних проблем взаємозв'язку особи і суспільства. Загалом праця є вдалою спробою спеціального дослідження проблеми особи за умов соціалізму.

Р. М. КІМ

* Надольний І. Ф., Лазоренко Є. В. Соціалізм и личность. К., «Вища школа», 1976, 206 с.

ДОСЛІДЖЕННЯ СВИТОГЛЯДУ ВЕЛИКОГО РОСІЙСЬКОГО ВЧЕНОГО І МИСЛИТЕЛЯ І. І. МЕЧНИКОВА

Всебічне вивчення філософської спадщини передових мислителів і природодослідників нашої країни — найважливіша складова частина розвитку радянської філософії, обрuntuвання її світоглядних і культурно-історичних проблем.

Серед багатьох позитивних результатів радянської історико-філософської науки слід відзначити монографію* члена-кореспондента АН УРСР Д. Х. Острянина, присвячену аналізу боротьби І. І. Мечникова за матеріалістичний світогляд.

Однією з найважливіших традицій у передовій філософській думці в Росії XVIII—XIX ст. є її органічний зв'язок з досягненнями в галузі природничих наук. Досить відзначити таких великих мислителів нашої країни, як М. В. Ломоносов, О. М. Радищев, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, щоб переконатися в цьому. Чимало видатних природодослідників підносилися до широких загальнотеоретичних і філософських узагальнень. До них належать насамперед І. М. Сеченов, Д. І. Менделєєв, К. А. Тімірязєв, І. П. Павлов та ін. До цієї групи вчених по праву належить й І. І. Мечников.

Рецензована монографія містить чимало матеріалів, положень з раніше опублікованих автором праць про Мечникова. Однак у ній вперше широко використані неадаруковані праці, записні книжки, листування ученого, матеріали з архівів Міністерства внутрішніх справ царської Росії, пошечителя Новоросійського (Одеського) округу, царської цензури та ін.

Автор починає своє дослідження зі з'ясування основних джерел світогляду І. І. Мечникова. Спеціальний розділ присвячений характеристиці основних особливостей філософських і суспільно-політичних поглядів великого вченого. Чимало місця відводиться розглядові аргументованої критики Мечниковим філософського ідеалізму, релігії і містики, з'ясовується його роль в боротьбі за матеріалізм у галузі біологічних і медичних наук. Оцінюючи структуру монографії загалом, слід відзначити певні хибні її композиційні схеми. Так, мабуть, було б доцільно питання про джерела світогляду вченого розглядати у розділі «Життєвий шлях І. І. Мечникова», а висвітлення його філософських поглядів об'єднати з критикою ним філософського ідеалізму, релігії і містики.

Автор розкриває історичний зв'язок, спадкоємність між поглядами видатних революційних демократів, особливо Чернишевського, і Мечникова. Щоправда, слід було

б конкретніше про це сказати не тільки у вступному розділі, але й у подальших розділах, зокрема там, де йдеться про ставлення Мечникова до дарвінізму.

Д. Х. Острянин висвітлює чимало сторінок життя і діяльності великого вченого, його сміливу боротьбу за демократизацію освіти й інших сторін суспільного життя, за створення сприятливих умов для розвитку науки в Росії. Не випадково царський уряд розглядав Мечникова як свого політичного супротивника. Про це свідчить і паризький період діяльності ученого, зокрема його зусилля, спрямовані на організацію вищої російської школи для політемігрантів, для приїжджих із Росії молодих учених.

Досліджуючи філософські і суспільно-політичні погляди І. І. Мечникова, Д. Х. Острянин дав правильне розв'язання питання про так званий позитивізм ученого. Супротивники матеріалізму прагнули прилучити Мечникова до табору ідеалістів. Так, П. Юшкевич — філософський ідеаліст, з яким В. І. Ленін провадив рішучу боротьбу, намагався «довести», що Мечников був прибічником позитивізму і агностицизму. У книжці робиться ґрунтовне пояснення, чому Мечников й інші природодослідники називали себе позитивістами, будучи по суті воєвничими матеріалістами.

У монографії вперше досить докладно висвітлені деякі риси суспільно-політичних поглядів великого вченого. Хоча Мечников і заявляв, що наука не повинна пов'язуватися з політикою, на ділі він часто використовував справжню науку для боротьби з політикою реакційних сил. Д. Х. Острянин переконливо розкриває орієнтацію вченого. Щоправда, на наш погляд, потрібно було б докладніше висвітлити такі тенденції у творчості російського вченого, як його патріотичні й інтернаціоналістські устремління. Відомо, що Мечников був поборником співдружності передових учених різних країн.

Автор у принципі правий, стверджуючи, що Мечников до оцінок суспільних процесів підходив, як звичайно, з ідеалістичних позицій. І все ж слід було б повніше показати, що і тут спостерігалися яскраво виражені матеріалістичні тенденції. Автор припускає і суперечливі судження з питання про роль біологічних закономірностей в суспільному житті. На 75 сторінці сказано: «І. І. Мечников допускав, що закономірності розвитку людського суспільства визначаються біологічними особливостями». А на наступній сторінці читаємо, що «глибше задумавшись над закономірностями суспільного життя, І. І. Мечников приходить все ж до правильного висновку про

* Острянин Д. Ф. Мечников в боротьбі за матеріалістичне мировоззрення. К., 1977, 235 с.

те, що закони людського суспільства не можна звести до законів органічного світу». Нам уявляється, що останнє судження ближче до істини.

Центральним у рецензованій книжці є порівняно великий розділ, присвячений дослідженню боротьби Мечникова проти ідеалізму, релігії і містики. Автор показує, що великий учений не випадково так багато уваги приділяв ґрунтовній критиці антинаукових філософських й інших концепцій, які були серйозною перешкодою на шляху розвитку справжньої науки про природу.

Ефективність, дієвість критики Мечниковим ворожих науці філософських ідей пояснювалася насамперед тим, що вона ґрунтувалася на творчому розвитку біологічних і медичних наук, на умілому протиставленні положень реакціонерів, що критикуються, справді науковому розв'язанню відповідних питань. К. А. Тімірязев правильно відзначав, що праці І. І. Мечникова засвідчують «строго неупереджене, глибоко вдумливе відношення, що виявляє автор ...який не розлучається водночас зі звичною вченого дослідника цінувати тільки ступінь достовірності факту чи переконливості аргументації розглядуваного вчення»¹. Бажано було б докладніше висвітлити цей важливий принцип переконливості, наукової обґрунтованості критики реакційних концепцій.

У згаданій праці зазначається, що Мечников наближався до правильного розуміння класового характеру філософських учень, хоча і не піднявся до історичного матеріалізму. Так, критикуючи ідеалістичні принципи філософії Шопенгауера, він особливо підкреслював ті положення, які спрямовані проти боротьби трудящих за поліпшення свого становища. Мечников з обуренням пише, що цей реакційний мислитель вважає, нібито життя є зло, що воно перетворюється в «ніщо», що неможливо досягнути щастя та ін. З соціально-історичних позицій критикує І. І. Мечников і реакційні вигадки Гартмана. Тому, можливо, не слід би на 120 сторінці катего-

рично стверджувати, що Мечников не бачив класових коренів і класової ролі ідеалізму, релігії і містики. Це дещо дисонує з наведеними автором свідченнями царської цензури, яка бачила в працях Мечникова (зокрема його книжка «Етюди про природу людини» та ін.) класово ворожі поміщицько-монархічному ладові ідеї.

У монографії переконливо доводиться, що твори великого вченого мають яскраво виражену атеїстичну спрямованість, що чимало його положень і висновків атеїстичного характеру не втратили своєї наукової значущості і нині, що його виступи проти релігії, як реакційної, антинаукової ідеології, проти спроб поєднати науку з релігією заслуговують високої оцінки.

Творче застосування Мечниковим принципів матеріалізму під час розробки нових проблем біологічної і медичної науки автор показує насамперед на ставленні вченого до дарвінізму. І в цьому питанні І. І. Мечников продовжив матеріалістичну традицію М. Г. Чернишевського. Розглядаючи праці Ч. Дарвіна як великий науковий подвиг, Чернишевський водночас закликав критично підходити, зокрема, до спроб Дарвіна перенести на світ рослини і тварин пресловуте положення Мальтуса «боротьби за існування». Чернишевський писав, що якщо вже Дарвіну «довелось запозичувати в Мальтуса теорію, яка пояснює зміну форм рослин і тварин, то слід принаймні виникнути у значення вчення Мальтуса. Дарвін не потурбувався і про це»².

Мечников також виступав з критикою запозиченого Дарвіном положення Мальтуса про боротьбу за існування, даючи ж загалом дуже високу оцінку дарвінізму і творчо розвиваючи його далі.

Книжка «Мечников у боротьбі за матеріалістичний світогляд» становить цінне наукове дослідження, збагачує наше уявлення про великого вченого і мислителя Мечникова.

² Чернышевский Н. Г. Полное собр. соч., т. 10, с. 766.

Г. С. ВАСЕЦЬКИЙ

КОМУНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ СТУДЕНТІВ В УМОВАХ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Сучасний етап розгорнутого будівництва комуністичного суспільства відзначається інтенсивним впливом науково-технічної революції на всі сфери суспільного життя. Створення матеріально-технічної бази ново-

го суспільства, як і вдосконалення системи соціалістичних суспільних відносин, неможливе без формування комуністичного світогляду у широких мас трудящих, особливо у молоді. Отож, неабияке значення має на-

уковий аналіз особливостей та завдань комуністичного виховання студентів у зв'язку з соціально-економічними і духовними змінами, зумовленими науково-технічною революцією. Цьому і присвячена монографія «Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді»*.

Автори рецензованої праці, сконцентрувавши увагу на проблемі організації виховного процесу у вищій школі та шляхах забезпечення науково обгрунтованої системи управління цим процесом, зачіпають водночас широке коло питань, пов'язаних з проблемою комуністичного виховання молоді взагалі і студентської зокрема. Висвітлюючи особливості цього процесу в умовах науково-технічної революції, вони, наприклад, розкривають фактори, що впливають на процес становлення особистості: зростання ролі науки в усіх сферах життя, в тому числі і у формуванні діалектико-матеріалістичного світогляду молоді; зростання ролі засобів масових комунікацій; прискорення процесу урбанізації тощо.

Інтенсивний розвиток науки та засобів масової інформації за умов науково-технічної революції спричинив так звану «інформаційну кризу». У зв'язку з цією проблемою перед вищою школою постало завдання вдосконалити навчальну та виховну роботу, сприяти тому, щоб студенти не просто засвоювали певну суму фактів, а зміли самостійно поповнювати свої знання, правильно орієнтуватися у стрімкому потоці наукової і політичної інформації. Тому цілком слушним видається твердження авторів про те, що основою, на якій можливе розв'язання цієї проблеми, може бути лише активне оволодіння студентами засадами кожної дисципліни, участь у наукових дослідженнях, зв'язок дипломних проектів з потребами життя, опанування надбань духовної культури, вироблення самостійного, творчого мислення. Крім того, у монографії з'ясовуються методи, за допомогою яких вища школа може успішно розв'язувати проблеми, що виникли з науково-технічною революцією, наводяться конкретні факти ефективності використання цих методів у практиці вузів Львова, Ровна, Івано-Франківська та інших міст республіки.

Позитивним моментом рецензованої книги є і те, що авторський колектив розглядає питання про використання засобів масової інформації та пропаганди як важливу проблему ідеологічної боротьби.

У рецензованій праці велика увага приділяється питанню про трудове виховання студентської молоді, показани зміни у формах і методах такого виховання в умовах науково-технічної революції. Аналізуючи вплив НТР на спосіб життя людей, автори роблять висновок, що науково-технічний прогрес не зменшує, а навпаки — посилює важливість трудового виховання молоді.

* Науково-технічна революція і комуністичне виховання студентської молоді. Львів, «Вища школа», 1976. 159 с.

Діалектичний зв'язок, який існує між вихованням і навчанням, дозволяє визначити завдання трудового виховання у поєднанні його з навчанням і на цій основі піднести виховну функцію і праці, і навчання. Взаємозв'язок праці та виховання ілюструється у монографії фактами з життя і діяльності студентів під час третього трудового семестру.

Виробництво в умовах НТР висуває швидкозростаючі вимоги не лише до техніки, технології, але й до виробників. Тому на сучасному етапі, підкреслюється у книжці, нарізля потреба формування у майбутніх спеціалістів усіх рангів (робітників, техніків, інженерів) таких особистих якостей, як відповідальність, діловитість, дисциплінованість, вміння з найменшими витратами досягати найкращих результатів в усіх сферах діяльності. Йдеться про те, щоб майбутній спеціаліст умів науково обгрунтувати власне рішення, сприяв поширенню економічних знань на виробництві, був вихователем колективу.

Велике місце в монографії приділяється з'ясуванню принципів і методів класового виховання студентської молоді. Авторі не тільки підкреслюють актуальність питання про класове виховання в сучасних умовах, але й показують, яким чином партійні, комсомольські та інші громадські організації вузів можуть досягти бажаних результатів. У зв'язку з цим розкривається значення принципу партійності у комуністичному вихованні молоді, особливо її, коли знання, в тому числі і природничі, набувають виразної класової спрямованості.

Грунтовним є виклад завдань і ролі патріотичного та інтернаціонального виховання молоді. У книжці наголошується, що об'єктивною основою формування інтернаціоналізму є сама радянська дійсність, реальний соціалізм. Крім того, у вихованні цих рис велику роль відіграють суб'єктивні фактори, насамперед цілеспрямована ідейно-виховна робота партії. Авторі детально спиняються на значенні російської мови в інтернаціональному вихованні молоді. Всі положення цього параграфу мають солідну аргументацію фактами, конкретними прикладами з життя.

Формування класового світогляду, відзначається у рецензованій монографії, неможливе без оволодіння марксистсько-ленінською теорією, без перетворення її положень у глибокі переконання. У зв'язку з цим дається ґрунтовна критика буржуазних концепцій «деідеологізації», спроб буржуазних теоретиків фальсифікувати науково-технічні досягнення, щоб довести поза-класовість природничих та суспільних наук. Доречним тут є також розгляд соціальних наслідків науково-технічної революції за соціалізму і за капіталізму. Однак, на наш погляд, не варто було обмежуватись теоретичними положеннями, і в даному разі не завадили б конкретні факти про різочу відмінність змін, породжених НТР, що відбуваються, з одного боку, в країнах соціалізму, з іншого — в країнах капіталізму.

лізму і, з другого, в капіталістичному світі. Заслугує на увагу розділ, в якому висвітлюються питання про вплив процесів науково-технічної революції на формування внутрішніх регуляторів поведінки людини. Автори рецензованої праці пов'язують виховання внутрішніх регуляторів поведінки особи з формуванням світоглядних, політичних, етичних, естетичних, атеїстичних переконань, в якому провідна роль належить марксистсько-ленінській філософії. На жаль, у цьому розділі також немає зразків конкретного досвіду. Автори обмежуються здебільшого загальними побажаннями, типу: «У процесі навчання у вузі необхідно формувати у студентів ціннісні орієнтації, внутрішні установки, які обумовлюють позитивну соціальну активність особи» (с. 108); або: «Методика читання лекцій повинна передбачати активне цілеспрямоване формування внутрішніх регуляторів поведінки студентів, а не просто викладання матеріалу» (с. 111). Але як цього досягти, чого практично домоглися у цій справі партійні організації вузів та кафедри суспільних наук? На жаль, відповіді на ці питання годі шукати у монографії.

Значна увага у праці приділена проблемі екологічного виховання студентської молоді. Йдеться про вироблення у підростаючого покоління такого ставлення до природи, яке б дало змогу зберегти навколишню природне середовище: атмосферу, землі, флору, фауну. Адже, як підкреслюють автори, науково-технічна революція відкрила принципи нової технології виробництва: зворотне використання одних і тих же запасів води; застосування відходів в інших видах виробництва; заміну хімічних засобів боротьби з шкідниками сільського господарства на біологічні та інше. У цьому параграфі дається низка порад щодо виховання гума-

ністичних і естетичних поглядів на природу, але відсутні знову-таки конкретні факти, приклади виховної роботи, яка, напевно, ведеться у вузах і досвід якої з успіхом могли б використати інші навчальні заклади.

Приверне увагу читача і розділ, в якому йдеться про духовний розвиток молоді в умовах НТР. Науково-технічна революція, зазначають автори, впливає не тільки на формування світогляду молодого покоління, але й змінює його морально-психологічне обличчя. Тому, зрозуміло, набувають нового змісту завдання морального, естетичного, атеїстичного виховання студентської молоді. На позитивну оцінку заслугує спроба авторів показати нові засоби формування у студентів морально-вольових якостей. Проте в цілому форми і методи морального, атеїстичного і естетичного виховання показано в книзі скупо.

Автори рецензованої книжки, по суті, не висвітлили роль факультетів громадських професій, суспільно-політичної практики студентів, шкіл молодого лектора та деяких інших форм громадської роботи у комуністичному вихованні студентської молоді. Заслугує на більшу увагу також розкриття революційних, бойових і трудових традицій радянського народу. Недолік окремих розділів і параграфів, на нашу думку, полягає в тому, що їх автори обмежились теоретичним викладом проблеми. Практична цінність книги значно зросла б, якби ці, в цілому правильні положення, були підкріплені конкретними фактами з досвіду роботи вузів Львова та інших міст республіки.

Загалом же книжка заслуговує на позитивну оцінку і, безумовно, приверне увагу викладачів природничих та суспільних наук.

В. П. ВАСЬКІВ, В. П. ПЛИСЮК

ІДЕОЛОГІЧНІ ФУНКЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО СЕКТАНТСТВА В МИНУЛОМУ І СЬОГОДНІ

Історія виникнення і еволюції християнського сектантства, безперечно, має неабияке значення для науково-атеїстичної пропаганди. Адже сектантська пропаганда сьогодні активно послуговується версією про «внятковість», «нейтральність» і «надкласовість» сектантських рухів. Нині популяризація ірвончення проводиться сектантами під девізом «відродження істинної релігії первісного християнства», хоча фактично йдеться про модифікацію застарілих релігійних догм, які перебувають у стані кризи. Намагання сучасних релігійних ідеологів подати старі релігійні постулати у формі «нової» або «істинної» релігії, в основі якої

лишається все та ж сама ідея про «одвічну і невидиму божественну сутність», спрямована на нейтралізацію соціально-класової активності трудящих і містифікацію актуальних проблем сучасності.

Серед праць останніх років, де вивчається еволюція християнських сект, цікавою є монографія «Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій»*. Незважаючи на те, що ця праця має здебільшого ретроспективний і дещо регіональний харак-

* Дорош Є. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій. К., 1976, 174 с.

тер (присвячена класовому аналізу релігійного сектанства Західної України до воєнного часу), її теоретичні положення, узагальнення і висновки та й сам багатий фактичний матеріал є цінними не тільки з погляду прирощення наукового знання, але й у плані сучасної ідеологічної боротьби.

Докладно, на багатому фактичному матеріалі викривається у монографії ідеологічна експансія зарубіжних релігійних протестантських центрів, які по суті ставили перед собою ту саму мету, що й католицькі центри: за допомогою місіонерства і евангелізації східних територій утворити ідеологічний трамплін для наступу на «безбожну Росію».

В цьому розділі (який, щоправда, дещо переобтяжений історичними екскурсами і зайвою деталізацією окремих етапів еволюції різних протестантських течій на Західній Україні) чітко фіксується висновок про те, що, незважаючи на деяку непослідовність, двоїстість політики монархічних і буржуазних урядів у ставленні до релігійного сектанства, для правлячих кіл було очевидним, що релігійне сектанство навіть на ранньому етапі не було ні революційним, ні загальнодемократичним, як це намагаються нині твердити ідеологи протестантських сект. За планами буржуазних ідеологів сектантство мало бути надійним резервом антирадянської пропаганди і політики, разом з іншими реакційними силами стати на перешкоді об'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною.

Окремо спинимося на ставленні культурно-громадських діячів кінця XIX — початку XX ст. до релігійного сектанства та сучасних оцінках, а точніше фальсифікації цього ставлення нинішніми клерикальними і націоналістичними авторами на Заході. Цьому в монографії відведено значне місце (с. 52—94). Йдеться, зокрема, про таких діячів, як М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, а також революційних демократів — І. Франка, Л. Українку, М. Павлика та ін.

Автор дає вичерпну характеристику класової, світоглядної та ідеологічної позиції кожного з них у їх ставленні до сектанства. Якщо, наприклад, богословсько-містичний ідеалізм і раболіство перед самодержавством інспірували М. Костомарова виступати на захист «православної віри батьків наших», бо він вважав, що православна церква і віра «були єдиною корисною для української нації», а «євські протестантські ереси треба... випекти із здорового духу народу», то цілком іншою була позиція прогресивної української і російської інтелігенції, особливо М. Чернишевського і Л. Толстого. Вони пристрасно боролися проти ганебних гонінь сектантів як на Україні, так і в Росії. Поряд з їхніми статтями друкували українських прогресивних авторів, зокрема демократа О. Терлецького, який виступав на захист свободи совісті, проти духовної і фізичної тиранії офіційної церкви.

З другого боку, в монографії показується

загравання П. Куліша з сектантством, його ідеалізація кальвінізму, англіканства і взагалі захоплення протестантизмом, намагання видати себе за «наукового дослідника сектанства», що добре помітив І. Франко і викрив це з притаманною йому непримиренністю до теологічного ідеалізму. Автор рецензованої книжки наголошує на тому, що П. Куліш, якого підносять на щит нинішні протестантські ідеологи за його заклик до «відродження у чистому сяйві християнської науки», не був і в цьому ампула ні постійним, ні послідовним. Широковідоме його захоплення магометанством, туркофільством. Згодом його погляди зовсім еволюціонували в напрямі визнання ідеології самодержавства, соціально-економічної і духовно-культурної запшти обмежилися «хутірною філософією».

Досить переконливо характеризується в монографії демократична, просвітницько-гуманістична і водночас непримиренно атеїстична позиція щодо церкви і сектанства українських революційних демократів, прогресивних діячів Галичини, марксистсько-ленінських друкованих органів КПЗУ 20—30-х років. Читач знайде тут чимало нових, досі не відомих фактів і оцінок, історичних документів. Зокрема, познайомиться з цікавим документом, де йдеться про зустріч у Ясній Полянці Л. М. Толстого з сектантськими проповідниками, які сподівалися залучити його до баптизму. Автор спростовує концепції нинішніх теологів євангельсько-баптистського руху в еміграції, які намагаються Івана Франка поставити «близько до протестантського руху» на Україні.

Прикінцевий розділ книжки присвячується питанню про деякі особливості антикомуністичної діяльності релігійно-сектантських організацій, в якому викривається соціально-класова спрямованість доктрин сектанства, піддаються критиці їх концепції християнського пацифізму, нейтралізму, космополітизму, які трансформувалися від толерантності до фашизму, до відвертого чи замаскованого антикомунізму і антирадянщини. Це, зокрема, спостерігається в діяльності окремих сектантських екстремістів з числа керівників так званої розкольникницької «ради церков» ЄХБ, окремих релігійних фанатиків серед п'ятидесятників, адвентистів-реформістів і «свідків Єгови», які використовують імперіалізм як знаряддя антикомунізму в сучасній ідеологічній боротьбі.

Важливий висновок, який обґрунтовує автор праці, полягає в тому, що сучасні ідеологи сектанства на Заході в галузі філософії і політики обстоюють ті ж реакційні концепції, що й світські апологети буржуазії. Адже соціальна доктрина сектанства формувалася в умовах буржуазного ладу і основні її богословсько-теоретичні аспекти й нині інтерпретуються в буржуазному або дрібнобуржуазному дусі.

Безперечно, що в трактуванні більшості суспільно-політичних питань, зокрема, таких важливих проблем сучасності, як війна і мир, роззброєння, розрядка міжнародної на-

пруженості ідеологи окремих сект посідають досить консервативні, а то й відверто реакційні позиції. Останнім часом, щоб посилити розпалювання есхатологічних настроїв серед віруючих, вони вдаються до спекуляції на таких глобальних проблемах сучасності, як проблема народонаселення, продовольчих та енергетичних ресурсів і промислової сировини, питання про забруднення навколишнього середовища.

Ідеологи сектантства, нехтуючи істинно науковим реалістичним підходом до розв'язання глобальних соціальних проблем сучасності, намагаються екстраполувати риси, притаманні буржуазному способу життя, на соціалістичну дійсність. Кризові явища капіталістичного світу виголошуються ними всесвітньою, вселюдською кризою, а занепад системи капіталізму ототожнюється з апокаліпсичним кінець світу. Соціальний аналіз явищ підмінюється християнським моралізаторством, а «козлом відпущення» за всі кризові явища, притаманні капіталізму, оголошуються сучасний соціальний прогрес, науково-технічна революція, поширення атеїзму і секуляризація.

Автор книжки «Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій» справедливо вважає, що критичний аналіз сектантської ідеології без розгляду соціально-політичних умов, в яких культивуються дані ідеї, був би не тільки не повним, одностороннім, але й міг би сприяти створенню неправильного уявлення про самих віруючих.

Цілком логічно виникає питання: чи реакційні, антинаукові, антикомуністичні постулати буржуазних ідеологів протестантизму знаходять сприятливий ґрунт для поширення серед віруючих тих чи інших сект, що діють в нашій країні? Є. А. Дорош стверджує, що проведені спостереження допомогли виявити «відсутність тотожності між ідеями, пропагованими зарубіжними сектантськими центрами, та їх сприйняттям віруючими в нашій країні». Безперечно, що під впливом радянської дійсності, соціалістичного способу життя відбувається ломка традиційного сектантського стереотипу

мислення, яке еволюціонує від релігійного фанатизму до здорового глузду і реальних оцінок. Особливо це стосується таких питань, як оцінка радянської дійсності, внутрішньої та зовнішньої політики нашої країни. Філософія соціального оптимізму, практиका реального соціалізму витісняє з свідомості віруючих апокаліпсичні настрої, глушить месіанські та теократичні ідеї-фікс. Самі сектантські проповідники змушені визнати поглиблення кризи віри в громадах віруючих.

Але ми не можемо погодитися з дещо категоричним твердженням автора, що реакційна пропаганда, яка провадиться на сторінках сектантських офіціозів, не знаходить сприятливого ґрунту серед окремих сектантів у нашій країні (с. 168). Досвід індивідуальної роботи з послідовниками окремих сект доводить, що категорія фанатично віруючих сприймає політизовані есхатологічно-месіанські постулати зарубіжних сектантських центрів, намагається деякі положення і оцінки соціально-політичних і глобальних проблем сучасності інтерпретувати в дусі своїх зарубіжних наставників.

Безумовно, більшість віруючих, що належать до протестантських сект в нашій країні, відмежовується від позицій соціального месіанізму й антикомунізму, на яких стоять сектантські ідеологи на Заході. Радянський, соціалістичний спосіб життя позитивно позначається на їхній свідомості і поведінці. Саме в цьому випадку можна твердити про неспівмірність ідеологічних установок, модельованих теологами зарубіжних сектантських центрів, і буденної свідомості рядових віруючих в нашій країні. Ця невідповідність є одним із виявів глибокої кризи сектантства в умовах соціалізму. Шкода, що авторові не вдалося ширше розвинути цей висновок.

Загалом же монографія Є. Дороша «Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій» становить цікаве дослідження про релігійне сектантство.

П. Л. ЯРОЦЬКИЙ

ТВОРЧА АКТИВНІСТЬ СВІДОМОСТІ — ОБ'ЄКТ ФІЛОСОФСЬКОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема творчості привертає пильну увагу філософів і дослідників конкретних наук. У працях, що опубліковані за останні роки, вивчаються різні аспекти творчої активності людської свідомості — соціальний, психологічний, евристичний, інформаційний, педагогічний та ін. Певною мірою досліджується і природничо-науковий аспект. У

світі вимог комплексного підходу особливо важливим є аналіз діалектичного взаємозв'язку цього аспекту з соціальним. Адже розрив в уявленнях про соціальні і природничі основи творчості ускладнює послідовне проведення принципу матеріалістичного монізму під час розгляду свідомості.

Вихід у світ монографії М. М. Морозова* певним чином реалізує це завдання. В ній досліджується природничо-онтологічні джерела творчої активності свідомості, природні передумови творчості — ті універсальні властивості матерії, із яких в процесі соціогенезу розвинулася свідомість і які знайшли своє відображення в особливостях організації функціонування мозку.

Автор чітко визначає такі вихідні принципи аналізу проблеми: відображення, матеріалістичного монізму, саморозвитку, детермінованості та ін. На цьому ґрунті розглядається питання про природні фактори творчої активності свідомості, спростовується метафізичне, ідеалістичне та дуалістичне трактування творчості.

Особлива увага зосереджується на аналізі наукових результатів, нагромаджених в розробці психофізіологічної проблеми. Акцент на цьому, нам здається, цілком прамірний. Адже саме прогрес у цій галузі зумовив появу багатьох сучасних ідеалістичних спекуляцій і вульгаризацій, критичний аналіз яких дуже важливий.

Розгляд природничонаукових факторів творчої активності свідомості здійснюється в єдності з ґносеологічною і соціологічною площинами розгляду свідомості. Слід, однак, зауважити, що хоча соціальний аспект і не становить тут безпосередній предмет дослідження і принцип соціальної зумовленості свідомості пронизує загалом процес аналізу автором проблеми, варто було б докладніше спинитися на цьому соціальному аспекті.

Природничо-онтологічні фактори творчості розглядаються у контексті таких універсальних властивостей матерії, як відображення, саморух, спрямованість і варіативність розвитку.

Останні розглядаються в аспекті об'єктивних детермінантів становлення нового, процесів самооновлення і новоутворення, включаючи творчі акти на рівні соціального відображення.

Аналізуючи творчу активність свідомості, М. М. Морозов виходить із марксистсько-ленінського вчення про зумовленість духовної діяльності людей історичними формами їх матеріальної виробничої діяльності.

Творчий акт, зазначається у книжці, має забезпечуватися, по-перше, усвідомленням суб'єктом своїх потреб (а разом з цим і усвідомленням потреб суспільства), усвідомленням умов досягнення поставленої мети, вибором оптимальних засобів реалізації творчого задуму.

Як гадає автор, ґносеологічні передумови творчої активності пов'язані з нетотожністю суб'єктивної і об'єктивної діалектики. Творчі акти розглядаються ним як фор-

ма розв'язання суперечностей процесу пізнання. В зв'язку з цим автор простежує різноманітні вияви ґносеологічних суперечностей у трьох сферах об'єктивної діалектики, суб'єктивної діалектики, взаємодії суб'єкта і об'єкта. Це місце, безперечно, одне з цікавих у книжці. Але намір автора, на жаль, не знайшов логічного завершення, він реалізований неповно. Докладніше розбираються суперечності в сфері суб'єктивної діалектики. Проте й тут автор обмежується аналізом суперечностей лише двох рівнів — раціонального і прагматичного, що, на наш погляд, не вичерпує всієї розмаїтості суперечностей у цій сфері людської свідомості. Виділивши суб'єктно-об'єктні відношення, слід було б також докладно простежити суперечності взаємодії суб'єкта і об'єкта.

Щоб науково обґрунтувати філософське положення про творчу активність свідомості, автор широко послугується сучасними даними про психофізіологічну діяльність мозку. Творча активність свідомості, підкреслює він, є функція не якоїсь духовної істоти, а сформованої в процесі біо- і соціогенезу високоорганізованої матерії мозку, нейроструктури якого мають характеризуватися властивістю самодетермінації, багатотою внутрішньою різноманітністю, яка при накладанні на зовнішню різноманітність суб'єкта творчості дає можливість оптимального управління об'єктами» (с. 76).

Значна увага у книжці приділяється аналізу принципу причинності в зв'язку з інтерпретацією психофізіологічної активності мозку. Методологічне значення цього принципу вбачається в тому, що він орієнтує дослідника на врахування діалектичних однозначних й імовірних каузальних залежностей, необхідності і випадковості, детермінації і самодетермінації. Автор показує обмеженість механістичного детермінізму, піддає гострій критиці ідеалістичне, дуалістичне та вульгарно-матеріалістичне трактування свідомості. Щоправда, не з усіма положеннями автора в трактуванні принципу причинності можна погодитись.

М. М. Морозов пропонує класифікацію інформаційних процесів, яка враховує якісну характеристику інформації. Він докладно характеризує творчість під кутом зору теорії оптимального управління, простежує, як ця теорія може бути застосована до вивчення інтегративних функцій мозку. З цією метою здійснюється у книжці аналіз завдань, пошук екстремуму в умовах унімодальності, оптимального управління при багатьох змінних, оптимального управління з адаптацією, які кваліфікуються як творчі завдання, оскільки включають не лише дискурсивні логічні операції, але й такі інформаційні процеси, що допускають певну свободу вибору і строго не формалізуються.

Написана загалом на високому теоретичному рівні книжка М. М. Морозова водночас не позбавлена деяких хиб.

* Морозов М. Н. Творческая активность сознания. Методологический анализ естественнонаучных аспектов. К., «Вища школа», 1976, 182 с.

Розглядаючи творчість як форму розв'язання діалектичних суперечностей процесу пізнання, автор вирізняє, як уже зауважувалося, три галузі — об'єктивну діалектику, суб'єктивну діалектику і взаємодію суб'єкта й об'єкта. Проте підстави такого розмежування не окреслені, не обгрунтована доцільність його в контексті даного дослідження.

Питання співвідношення біогенезу і соціогенезу ставиться і розв'язується автором лише у загальних рисах. Зачіпаючи нейрофізіологічні основи творчості, він лишає поза увагою власне механізм переходу соціального у внутрішній досвід особистості, вплив його на формування структури і функцій мозку. Через це у праці не знайшла ґрунтового розкриття детермінуюча роль системи суспільних відносин і

людської життєдіяльності у формуванні «субстрату» свідомості, як і психологічної структури самого творчого акту.

Автор недостатньо послуговується досягненнями сучасної психології, обмежуючись переважно нейрофізіологічним і інформаційно-кібернетичним підходами. Доповнення останніх психологічним підходом, зокрема врахування результатів, одержаних Л. С. Виготським, Л. С. Рубінштейном, А. М. Леонтьєвим у вивченні становлення свідомості особи, сприяло б глибшому аналізу соціальних аспектів проблеми. У книжці трапляються деякі невдалі формулювання.

Праця М. М. Морозова буде досить корисною для викладачів марксистсько-ленінської філософії.

М. Г. КИРИЧЕНКО

ФІЛОСОФСЬКА ЛІТЕРАТУРА, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ 1977 РОКУ

ЗАГАЛЬНІ ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ

БЫСТРЫЙ А. В. Великий Октябрь и торжество марксизма-ленинизма.—К.: Знание УССР.—36 с.

Вопросы общественных наук: Респ. межвед. науч. сборник.—К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.

Вып. 31: Проблемы методики преподавания марксистско-ленинской философии в свете решений XXV съезда КПСС.—157 с.

Вып. 32: XXV съезд КПСС и актуальные проблемы марксистско-ленинской теории. (Ред. коллегия: проф. М. А. Акопов и др.).—142 с.

ГОРАК Г. І. Суспільні науки: особливості, генезис, структура.—К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.—197 с.

Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения: (АН УССР, Ин-т философии: Ред. коллегия: В. И. Шинкарук (пред.) и др.).—К.: Наук. думка.—348 с.

КОСОЛАПОВ В. В. Великий Октябрь и единый народнохозяйственный комплекс страны.—К.: Знание УССР.—38 с.

Марксистско-ленинская философия: Тематика обществ.-полит. информации, бесед и докл. в период обществ.-полит. практики.—Х.: УЗПИ.—15 с.

Проблемы философии: Межвед. науч. сборник.—К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—Вып. 40.—144 с. Вып. 41.—142 с. Вып. 42.—144 с.

Філософія: Збірник статей; (Ред. коллегія: П. С. Дишлевий (відп. ред.) та інші).—К.: Вища школа. Вид-во при Київ ун-ті.—Вып. 9.—95 с.

ДІАЛЕКТИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

ЛОГІКА

ВДОВИЧЕНКО Г. Г. Материя и основные формы ее существования: (Материалы к лекции).—К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—51 с.

ВОЛОШКО І. М. Теоретичні методи пізнання і розвиток науки.—К.: Знання УРСР.—48 с.

ГВОЗДИК И. Е. Закон единства и борьбы противоположностей: (Метод. разработ.).—К.: Изд-во КГУ.—39 с.

ИВАНОВ В. П. Человеческая деятельность — познание — искусство. (АН УССР, Ин-т философии).—К.: Наук. думка.—251 с.

ИВАНОВА Н. Я. Социально-культурные функции естественных наук: (Гуманист. аспект); (АН УССР, Ин-т философии).—К.: Наук. думка.—167 с.

Логика и методология системных исследований. (Автор: А. И. Уемов, А. Ю. Цофигас, З. Пауль и др. Отв. ред. Л. Н. Сумарокова).—Киев — Одесса: Вища школа.—255 с.

Логико-философский анализ понятийного аппарата науки. (АН УССР, Ин-т философии; Отв. ред. М. В. Попович).—К.: Наук. думка.—226 с.

Питання методології наукового пізнання: (Збірник статей. Ред. коллегія: Плахотний О. Ф. та інші).—Х.: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті.—83 с.

Человек и мир человека: (Категории «человек» и «мир» в системе науч. мировоззрения. (АН УССР, Ин-т философии; Ред. коллегия: В. И. Шинкарук (отв. ред.) и др.).—К.: Наук. думка.—342 с.

ЦЕХМИСТРО И. З., БОБКОВА Н. П. Диалектика множественного и единого и континуум.—Х.: Изд-во при Харьк. ун-те.—132 с.

ШИНКАРУК В. И. Единство диалектики, логики и теории познания: Введение в диалектическую логику. (АН УССР, Ин-т философии).—К.: Наук. думка.—367 с.

ЯЦЕНКО А. И. Целеполагание и идеалы. (АН УССР, Ин-т философии).—К.: Наук. думка.—275 с.

ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ

Вопросы теории и практики управления наукой: Сборник статей. (Отв. ред. А. А. Стогний).—К.: (ИК).—101 с.

ГАЦА О. О. Роль інформації в системах управління. —К.: Знання УРСР.—48 с.

ЗАДВОРНЫЙ А. М. Развитие творческой активности трудящихся масс.—К.: Знание УССР.—28 с.

ЗАЛЕССКАЯ Л. В. Наука как элемент духовной культуры общества.—К.: Знание УССР.—19 с.

ЗУЄВ К. Ю. XXV з'їзд КПРС про дальший розвиток радянської науки.—К.: Знання УРСР.—48 с.

ИБРАГИМОВ М. М. XXV съезд КПСС о развитии социальных процессов в советском обществе на современном этапе коммунистического строительства: Лекция, прочит. для слушателей ВПШ при ЦК Компартии Украины.— К.: ВПШ.—30 с.

КОСОЛАПОВ В. В. Методология и логика исторического исследования.— К.: Вища школа. Голов. изд-во.—382 с.

МАНОХА А. Е. Великий Октябрь и творчество масс.— К.: Знание УССР.—37 с.

МАТВИЙЧУК М. М., ОСТАФИЙЧУК В. Ф. Роль радянської науки в розвитку науково-технічного прогресу.— К.: Знання УРСР.—48 с.

МЕЛЬНИК А. А. Трудовой процесс как система.— К.: Знание УССР.—48 с.

Методологические проблемы социального предвидения. (АН УССР, Ин-т философии; Отв. ред. чл.-кор. АН УССР В. И. Куценко).— К.: Наук. думка.—347 с.

Наш соціалістичний спосіб життя: На допомогу слухачам мережі політосвіти. (Заг. ред. проф. І. Ф. Надольний).— К.: Молодь.—255 с.

Образ жизни, рожденный Октябрем.: Сборник очерков.— К.: Политиздат Украины.—235 с.

ПАНЧЕНКО М. П. Співвідношення економіки і політики в умовах розвинутого соціалізму.— К.: Знання УРСР.—47 с.

ПЕРЕДЕРИЙ В. Ф. Великий Октябрь и духовная жизнь общества.— К.: Знание УССР.—29 с.

ПЕРЕДЕРИЙ В. Ф. Комунізм і суспільний прогрес.— К.: Знання УРСР.—46 с.

ПИХТІН В. Я. Формування високої дисциплінованості й почуття відповідальності радянської людини.— К.: Знання УРСР.—32 с.

Роль информации в повышении эффективности управленческого труда. (К., Укр. НИИНТИ).—15 с.

РУЧКА А. А. Зростання соціальної активності робітничого класу в умовах розвинутого соціалізму.— К.: Політвидав України.—76 с.

Социалистический образ жизни: (Примерная аннот. тематика лекций, докл., бесед).— К.: Знание УССР.—59 с.

Социалистический образ жизни и вопросы идеологической работы: Указатель литературы, 1971—1976 гг. (Сост. Н. Н. Гончаренко, М. П. Богатырева, В. Л. Денисов и др.); АН УССР, Центр. науч. б-ка.— К.—519 с.

Социалистический образ жизни и идеологическая борьба. Одесса: Знание УССР.—23 с.

ТАРАСЕНКО Г. Д. Закон возвышения потребности и жизненный уровень трудящихся.— К.: Вища школа. Голов. изд-во.—191 с.

НАУКОВИЙ КОМУНІЗМ

АГАФОНОВ В. П., ТРОИЦКИЙ Е. С. Социалистическая ориентация развития и революционная демократия.— К.: Знание УССР.—48 с.

Актуальные проблемы коммунистического строительства. (Науч. ред. В. П. Горшков).— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—383 с.

АНУФРИЕВА Р. А. Роль революционных и трудовых традиций в развитии социалистического образа жизни.— К.: Знание УССР.—30 с.

БРИЗГАЛОВ В. Головна продуктивна сила суспільства: Про розвиток робочої сили в умовах наук.-техн. революції.— К.: Політвидав України.—159 с.

БУРЧАК Ф. Г. Манифест развитого социализма.— К.: Знание УССР.—64 с.

Велика Жовтнева соціалістична революція та питання соціалістичного і комуністичного будівництва: (Збірник статей. [Ред. колегія: С. І. Сидельников (відп. ред.) та інші]).— Х.: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті.—104 с.

Великий Жовтень і торжество соціалізму: Збірник статей. [Ред. колегія: С. А. Макачук (відп. ред.) та інші].— Львів: Вища школа.—94 с.

Вопросы научного коммунизма: Сборник статей; Ред. колегія: В. Г. Антоненко (отв. ред.) и др.).— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— Вып. 35.—109 с. Вып. 36.—104 с. Вып. 37.—144 с.

ГЕРАСИМОВ Е. Н. Методика пропаганды материалов XXV съезда КПСС по проблемам научного коммунизма.— К.: Знание УССР.—24 с.

ГЕРАСИМОВ Е. Н. Соединение достижений научно-технической революции с преимуществами социализма.— К.: Знание УССР.—31 с.

ГОШ О. П. Колгоспний лад розвинутого соціалістичного суспільства.— К.: Знання УРСР.—46 с.

ГОШОВСКИЙ Н. Н. Ленинская наука революции.— К.: Знание УССР.—48 с.

ДАНИЛЕНКО В. І. Роль критики і самокритики в соціалістичному суспільстві.— К.: Знання УРСР.—47 с.

- XXV съезд КПСС о развитии социалистической демократии, законодательства и управления. (Отв. ред. А. П. Таранов).— К.: Наук. думка.— 407 с.
- Демократия развитого социализма: (Метод. рекомендации в помощь лекторам и пропагандистам).— Х.: Знание УССР.— 21 с.
- ДЕНИСОВ В. Г. Основные направления развития научно-технического прогресса в десятой пятилетке.— К.: (РДЭНТП).— 33 с.
- Деякі питання марксистсько-ленінської теорії та практики комуністичного будівництва: Розвинутий соціалізм — втілення ідей Великого Жовтня: (Збірник статей. Ред. колегія: І. М. Михайловський (відп. ред.) та інші).— Львів. Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 67 с.
- Диалектика переростання соціалізму в комунізм. (Кол. авторів: М. Л. Злотіна, І. П. Головаха, А. К. Бичко та інші).— К.: Політвидав України.— 191 с.
- ЗАБАРКО Б. М. XXV з'їзд КПРС про розвиток світового революційного процесу.— К.: Політвидав України.— 80 с.
- ЗАДВОРНЫЙ А. М. Основные этапы становления и развития коммунистической общественно-экономической формации: Лекция, прочит. слушателям ВПШ при ЦК Компартии Украины.— К.: ВПШ.— 44 с.
- КАРПЕНКО М. Ф. Підвищення соціальної активності трудящих в умовах розвинутого соціалізму.— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- КАРПИЧЕВ В. С. Образ жизни — социалистический: Вопросы идеологической работы.— Днепропетровск: Промінь.— 112 с.
- КЛЕВЦОВ А. И. Способ производства: его сущность и диалектика развития в обществе зрелого социализма.— К.: Знание УССР.— 28 с.
- КОВАЛЕНКО В. И. Экономическое управление социалистическим производственным предприятием.— Киев — Донецк: Вища школа. Голов. изд-во. 180 с.
- КОЗАК В. Є. Подолання істотних відмінностей між містом і селом.— К.: Знання УРСР.— 46 с.
- Коммунистическая партия в условиях развитого социализма: Метод рекомендации.— Одеса: Знание УССР.— 28 с.
- КОНОНЕНКО П. П. На шляху взаємозбагачення: (Ідеали радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму та естетичний поступ).— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- КОРОВАКОВСКИЙ Д. З. Экономические связи между городом и деревней и закономерности их развития при социализме.— К.: Вища школа. Голов. изд-во.— 247 с.
- КОРОЛЕВ Б. И. Ленинские принципы пропаганды.— К.: (РДЭНТП).— 19 с.
- КОСОЛАПОВ В. В. Політична система і управління соціалістичним суспільством.— К.: Вища школа, Голов. вид-во.— 45 с.
- КУРНОСОВ Ю. А. Великий Октябрь и мир.— К.: Знание УССР.— 41 с.
- ЛАПШЕК В. А. Социально-экономические проблемы интенсивности труда при социализме.— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 184 с.
- ЛОБУНЕЦ А. Г. Экономические проблемы пропорциональности общественного производства развитого социализма.— Киев— Одесса: Вища школа. Голов. изд-во.— 159 с.
- ЛОСЬ В. Є. КПРС — організатор культурного співробітництва народів СРСР у період будівництва комунізму.— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 150 с.
- МАТВЕЙЧУК В. М. Возрастание руководящей роли КПСС в условиях развитого социализма.— К.: Знание УССР.— 34 с.
- МРИГА В. В. Демократія розвинутого соціалізму.— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- На шляхах комуністичного будівництва: Збірник статей. [Ред. колегія: А. В. Лихолат (відп. ред.) та інші].— К.: Наук. думка.— 187 с.
- Науковий комунізм, Збірник статей. [Ред. колегія: М. І. Сазонов (відп. ред.) та інші].— Х.: Вища школа. Вид-во при Харк. ун-ті.— 66 с.
- Научно-техническая революция и мировой революционный процесс. (Ред. колегія: С. В. Александров и др.).— К.: Политиздат Украины.— 429 с.
- НИКОЛЬНИКОВ Г. Л. Ленинским курсом мира и прогресса.— К.: Знание УССР.— 48 с.
- Об изучении материалов и документов XXV съезда КПСС в курсе научного коммунизма: (Метод рекомендации в помощь студентам и преподавателям).— К.: КТИЛП.— Ч. 1.— 50 с.
- ОРЛОВ В. М. XXV съезд КПСС о возрастании руководящей роли партии в коммунистическом строительстве: (Лекция).— К.: ВПШ.— 34 с.
- ОРЛОВ В. Зростання керівної ролі КПРС у розвинутому соціалістичному суспільстві.— К.: Політвидав України.— 79 с.
- ПАСТУШЕНКО А. И. Социально-экономические особенности роста благосостояния трудящихся.— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 151 с.
- ПЕТЕРС I. A. Великий Жовтень і революційне перетворення світу.— К.: Знання УРСР.— 48 с.

- Планирование и анализ общественной производительности труда и трудовых ресурсов в народном хозяйстве: (Сборник статей); Под общ. ред. И. К. Болдари.— К.: ЭНИИ.—223 с.
- ПОБЕРЕЖНЫЙ И. Н.—Великий Октябрь и мировой революционный процесс.— К.: Знание УССР.—47 с.
- ПОПОВ Б. В. Ленинские принципы организации социалистического соревнования в современном производстве.— К.: Знание УССР.—20 с.
- Радянське село: рубежі, перспективи. (Ред. колегія: проф. А. С. Зашкільняк (відп. ред.) та інші).— Львів. Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 128 с.
- РЕМЕЗОВСЬКИЙ П. Д. Міжнародне значення досвіду побудови розвинутого соціалізму в СРСР.— К.: Знання УРСР.—48 с.
- РЕМЕЗОВСКИЙ И. Д. Победа Великого Октября — главное событие XX века.— К.: Знание УССР.—36 с.
- РЕШЕТНИК В. А. Быт и семья при социализме: (Материалы к лекции).— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.—24 с.
- РОМАНОВСЬКА Л. М., ДІДЕНКО Л. Я. Праця як фактор комуністичного виховання особи.— К.: Знання УРСР.—48 с.
- Соціалістичне змагання і будівництво комунізму. (Авт.: С. І. Черкасова (керівник), І. Н. Шерстюк, В. А. Ганов і інші).— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.—267 с.
- СТЕПИН А. А. Роль лекционной пропаганды в воспитании коммунистической идеологии трудящихся.— К.: Знание УССР.—28 с.
- СУХАРЬЕВ В. В. XXV з'їзд КПРС про зовнішньополітичну діяльність партії.— К.: Політвидав України.—78 с.
- СУШИНСКАЯ И. Ю. Великий Октябрь и мировой социализм.— К.: Знание УССР.—35 с.
- ТЕТЕРУК І. М. Велике непорушне братерство: (Про форми взаємозв'язку і взаємобогачення культур братніх народів СРСР).— К.: Знання УРСР.—48 с.
- ТКАЧ А. П. Конституція розвинутого соціалістичного суспільства.— К.: Політвидав України.—48 с.
- ТКАЧУК І. Х. Політичний досвід партії — молоді.— К.: Знання УРСР.—46 с.
- ТРОНЬКО П. Т. Культура — всенародне надбання.— К.: Політвидав України.—155 с.
- Формирование мировоззрения нового человека. (Авт.: М. А. Парнюк (руков.), С. Н. Баранович, И. В. Валько и др.).— К.: Политиздат Украины.—246 с.
- ЧЕПУСОВ А. Т. Укрепление политического сотрудничества братских социалистических стран на современном этапе.— К.: Знание УССР.—63 с.
- ЧЕРНЕНКО М. З'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами розвинутого соціалізму.— К.: Політвидав України.—134 с.
- ШИЛОВЦЕВ Ю. В. Зростання керівної ролі КПРС у комуністичному будівництві.— К.: Політвидав України.—46 с.
- ШУЛЬГА І. В. Ленінський союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції в умовах розвинутого соціалізму.— К.: Знання УРСР.—48 с.
- ЮРЧУК В. XXV з'їзд КПРС — важлива віха на шляху до комунізму.— К.: Політвидав України.—88 с.

ПРОЛЕТАРСЬКИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ

ГОРОВСКИЙ Ф. Я. Великий Октябрь и торжество интернационализма в СССР.— К.: Знание УССР.—38 с.

ДИКУСАРОВ В. На принципах интернационализма.— К.: Політвидав України.—79 с.

Ленинская дружба народов — великое завоевание Октября: Материалы науч. практ. конф., посвящ. 60-летию Великой Октябрьской соц. революции (Ред. колегія: ...С. Ю. Пруница (отв. ред.) и др.).— Ужгород.—245 с.

ЛИХОЛАТ А. В. Ленінська національна політика в дії.— К.: Політвидав України.—87 с.

МЕТЕЛИЦА Л. В. XXV съезд КПСС о дальнейшем совершенствовании национальных отношений в условиях развитого социализма.— К.: Знание УССР.—28 с.

ОКЛАДНОЙ Г. М. Пролетарський інтернаціоналізм — бойовий прапор комуністів.— К.: Знання УРСР.—48 с.

РИМАРЕНКО Ю. И., ПИДЯШ А. Н. Актуальные проблемы патристического и интернационального воспитания в условиях развитого социализма.— К.: Знание УССР.—25 с.

РИМАРЕНКО Ю. И. XXV съезд КПСС о развитии национальных отношений и задачи интернационального воспитания трудящихся на современном этапе.— К.: Знание УССР.—39 с.

РИМАРЕНКО Ю. І. Радянська людина — патріот та інтернаціоналіст.— К.: Знання УРСР.—46 с.

Розвинутий соціалізм — торжество ідей Великого Жовтня. (Ред. колегія: д-р Іст. наук М. Ф. Сидорчук (відп. ред.) та інші).— Львів. Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.—174 с.

КОНКРЕТНІ СОЦІОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ

БЕЛЯЕВ А. А. Руководитель и специалист в системе управления производством.— К.: (РДЭНТП).— 22 с.

ВОЙТКО В. И. Психология и идеология.— К.: Знание УССР.— 48 с.

ГЕРШЕВИЧ Ю. Ф., СИНЕЛЬНИКОВ Е. Д. Совершенствование организации труда руководителя.— К.: (РДЭНТП).— 25 с.

ГОДУН В. М., СУХОРЕЦЬКИЙ Б. В. Галузова автоматизована система управління.— Знання УРСР.— 48 с.

ГОНЧАРЕНКО М. П. Программирование конкретно-социологического исследования: Материалы к лекции.— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 32 с.

ДАНИЮК В. М. Зміст, культура і привабливість праці: (Про труд, орієнтацію молоді).— К.: Політвидав України.— 103 с.

ДАРАГАН І. В., СТЕБАКОВ П. С. Соціальне планування і розвиток виробничого колективу.— К.: Знання УРСР.— 32 с.

Збірник завдань з загальної психології: (Посібник для пед. ін-тів); За ред. проф. В. С. Мерліна. (Пер. з рос. вид.).— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 231 с.

КОСТИЮК В. И. Системы отображения информации и инженерная психология: (Учеб. пособие).— К.: Вища школа.— 192 с.

ЛИПОВЧЕНКО Н. Н. XXV съезд КПСС о возрастании роли средств массовой информации и пропаганды в решении задач коммунистического строительства: Лекция, прочит. для слушателей ВПШ при ЦК Компартии Украины.— К.: ВПШ.— 36 с.

МОЙСЕЕНКО В. В. К анализу состояния творческого коллектива.— К.: (ИК).— 26 с.

МОКЛЯК Н. Н. Социально-профессиональные перемещения на социалистическом предприятии.— К.: Наук. думка.— 143 с.

НАКОНЕЧНЫЙ С. М. Конспект лекций по курсу «Труд руководителя».— Николаев: НКИ.— Ч. 1.— 81 с.

ОЛЕСНЕВИЧ Л. А. Социальное планирование на промышленном предприятии: (Методол., метод. и орг. основы); Отв. ред. М. И. Долишний.— К.: Наук. думка.— 247 с.

ОЛЬШЕВСЬКИЙ М. И. Участь трудящих в управлінні виробництвом.— К.: Знання УРСР.— 48 с.

ПАНЧЕНКО Е. Г. Сущность и задачи планирования социально-экономического развития городов, районов: Лекция, прочит. слушателям ВПШ при ЦК Компартии Украины.— К.: ВПШ.— 40 с.

Психология коллективной деятельности. (Сборник статей).— К.: Знание УССР.— 21 с.

Региональное прогнозирование потребностей в рабочей силе и его проблемы. (Отв. ред. канд. экон. наук А. Н. Золотарев).— К.: Наук. думка.— 239 с.

РУБАНИК В. П. Основные принципы разработки и функционирования АСУ.— К.: Вища школа. Голов. изд-во.— 183 с.

Социально-экономические проблемы повышения эффективности использования трудовых ресурсов: Тезисы докл. респ. науч. конф., Днепрпетровск, 24—26 ноября 1977 г. (Ред. коллегия: ...В. В. Онкиненко, д-р экон. наук (отв. ред.) и др.).— К.: УкрНИИНТИ.— Вып. 2.— 108 с.; Вып. 3.— 69 с.

Социальные проблемы АСУ. (АН УССР, Ин-т философии. Отв. ред. Л. В. Сохань, К. К. Грищенко).— К.: Наук. думка.— 200 с.

СУХОРУКОВ Г. М. Социально-психологичні аспекти управління сільськогосподарським виробничим колективом.— К.: Знання УРСР.— 47 с.

СЫТНИК В. Ф. АСУП и оптимальное планирование.— К.: Вища школа. Голов. изд-во.— 311 с.

Участие трудящихся в управлении производством в период развитого социализма: Метод. рекомендации.— Одесса: Знание УССР.— 26 с.

Эвристические модели в психологии и социологии: (Сборник статей); Отв. ред. Н. М. Амосов).— К.: (ИК).— 89 с.

ЕТИКА

ГАЙДУКОВ В., ПОПОВ Р. Людина людини — друг, товариш і брат.— К.: Політвидав України.— 47 с.

Коммунистические идеалы и становление личности студента. (Автор: Е. А. Якуба, А. И. Бурдина, И. Д. Ковалева и др.; Под ред. проф. Е. А. Якубы).— Х.: Вища школа. Изд-во при Харьк. ун-те.— 200 с.

Коммунистическое воспитание студентов. (Автор: В. Г. Антоенко, В. П. Агафонов, А. Д. Бондар и др.).— К.: Вища школа. Голов. изд-во. 231 с.

КОНДРАТЮК О. П. Розвиток соціалістичної теорії морального виховання молоді.— К.: Вища школа. Голов. вид-во.— 208 с.

КРАВЕЦЬ В. Людина народжена для щастя.— Ужгород: Карпати.— 75 с.

ЛУНАЧАРСКИЙ А. В. О коммунистическом воспитании.— К.: Рад. школа.— 144 с.

ОСИЧНЮК Е. В. Формирование нового человека — первоочередная задача комму-

- нистического виховання.— К.: Знання УРСР.— 43 с.
- ПАСЬКО Н. И.** Социологические проблемы коммунистического воспитания студенческой молодежи.— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 191 с.
- ПОТАПОВ В. И.** Формула убежденности.— Днепропетровск: Промінь.— 191 с.
- СТЕПАНОВ В. В., ХАРЧЕНКО А. П.** Нравственное воспитание в коллективе.— Симферополь: Таврия.— 47 с.
- ФОРТОВА О.** Моральні проблеми художньої творчості: соц.—моральний зміст трагічного і комічного.— К.: Мистецтво.— 154 с.
- ЕСТЕТИКА**
- ГОНЧАРЕНКО М. В.** Эстетика і сучасне життя; (На матеріалах VIII Міжнар. конгресу з естетики).— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- ГОРДИЕНКО А. Т.** В борьбе за человека: (Концепция личности как сфера идеол. борьбы в соврем. литературе и эстетике).— К.: Наук. думка.— 267 с.
- КОРЧАНОВ В. О.** Мистецтво і маси.— К.: Знання УРСР.— 32 с.
- КУДИН В. О.** Роль мистецтва соціалістичного реалізму у формуванні марксистсько-ленінського світогляду.— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- ЛАФАРГ П.** Про естетику і літературну критику; (Збірник. Пер. з франц.).— К.: Мистецтво.— 304 с.
- МОВЧАН В.** Про героїчне. (В житті і в мистецтві).— К.: Мистецтво.— 103 с.
- РОЛЛАН Р.** Думки про мистецтво. (Збірник. Пер. з франц.).— К.: Мистецтво.— 352 с.
- САВИЛОВА Т. А.** Эстетические категории: Опыт классификации.— Киев—Одесса: Вища школа.— 102 с.
- СЕМАШКО А. Н.**— Художественные потребности и их развитие у молодежи: (Опыт соц.-эст. изучения худож. потребностей студентов).— К.: Вища школа. Голов. изд-во.— 159 с.
- Теоретичні проблеми радянського мистецтвознавства. (Збірник статей. Відп. ред. докт. мистецтвознавства М. М. Гордійчук).— К.: Наук. думка.— 220 с.
- ФІЛОСОФСЬКІ ПИТАННЯ ПРИРОДЗНАВСТВА**
- АНТОМОНОВ Ю. Г.** Моделирование биологических систем: Справочник.— К.: Наук. думка.— 260 с.
- ДЫШЛЕВЫЙ П. С., КАНАК Ф. М.** Материалистическая философия и развитие естествознания: Ист. очерк.— К.: Вища школа. Голов. изд-во.— 231 с.
- ЖМУДСКИЙ А. З.** Партийность естествознания.— К.: Знання УРСР.— 47 с.
- КЕДРОВСКИЙ О. И.** Методологические проблемы развития математического познания.— К.: Вища школа.— 230 с.
- КУЗНЕЦОВ В. И.** Философский анализ оснований физики элементарных частиц. (АН УССР, Ин-т философии).— К.: Наук. думка.— 164 с.
- ОСТРЯНИН Д. Ф. И. И.** Мечников в борьбе за материалистическое мировоззрение.— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те.— 235 с.
- СТАРЧЕНКО Т. Я.** Сучасне наукове пізнання і методологічні проблеми біології.— Львів: Вища школа. Вид-во при Львів. ун-ті.— 96 с.
- ФІЛІПОВ Є. М.** Всесвіт, Земля, життя.— К.: Наук. думка.— 119 с.
- Философские вопросы медицины и биологии. (Сборник статей; Ред. коллегия: М. Г. Корнеева (отв. ред.) и др.).— К.: Здоров'я.— Вып. 9.— 147 с.
- НАУКОВИЙ АТЕІЗМ**
- Атеїзм і культурний прогрес. (АН УРСР, Ін-т філософії; Авт.: В. Г. Антоненко, О. К. Дулуман, В. П. Зощ, М. І. Киришко, Е. С. Онщенко; Відп. ред. О. С. Онщенко).— К.: Наук. думка.— 303 с.
- Атеизм и религия в социалистическом обществе: (Метод. указания по изучению науч. атеизма для студентов стационара и фак. заоч. образования).— Х.: СХИ.— 36 с.
- БЕВЗА О. І.** Розкриття реакційної суті релігії в процесі вивчення історії.— К.: Рад. школа.— 128 с.
- Вопросы атеизма: Межвед. науч. сборник. Киев. гос. ун-т им. Т. Г. Шевченко; (Ред. коллегия: ...В. К. Танчер (отв. ред.) и др.).— К.: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те. Вып. 13: Проблемы научного атеизма в свете решений XXV съезда КПСС.— 148 с.
- ГРИКА Є. В.** Особливості формування науково-атеїстичного світогляду в сільській молоді.— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- ДМИТРУК К. Є.** Кому служили й служать зрадники з так званої автокефалії.— К.: Знання УРСР.— 46 с.
- КОНИК В. В.** Какого бога они свидетели: (Несостоятельность учения свидетелей Иеговы о богах).— К.: Знання УССР.— 32 с.
- КОСУХА П. І.** Про так званих «рятівників» баптизму. (Авт.: П. І. Косуха, Ю. І. Терещенко, І. М. Шимко).— К.: Знання УРСР.— 48 с.

- КРАГЛИК О. У. Атеїзм і психологія особи.— К.: Знання УРСР.— 32 с.
- КРИШТОПА С. Й. Наукове та релігійне розуміння смислу життя.— К.: Знання УРСР.— 47 с.
- КУЦ М. Т., КОНОНЕНКО В. Г. Людина, атеїзм і релігія.— К.: Знання УРСР.— 47 с.
- ОНИЩЕНКО А. С. Социальный прогресс, религия, атеизм. (Эволюция соврем. религ. сознания и проблемы формирования атеист. мировоззрения); (АН УССР; Ин-т философии).— К.: Наук. думка.— 344 с.
- ОХРИМЕНКО Ю. М. Міф про «душу» в світлі сучасної науки.— К.: Знання УРСР.— 32 с.
- ПОДОЛЯК В. О. Криза релігії і пристосованість релігійних організацій.— К.: Знання УРСР.— 21 с.
- ПОДОЛЯК В. О. Криза релігії та її пристосованість.— К.: Знання УРСР.— 32 с.
- РУСИН П. В. Атеїзм фольклорної спадщини.— К., Знання УРСР.— 48 с.
- СОКИРЯНСЬКА Р. Атеїстична переконаність і моральність.— К.: Політвидав України.— 126 с.
- ТАКСІЛЬ Л. Забавна Біблія.— К.: Політвидав України.— 442 с.
- ТАНЧЕР В. К. Руське православ'я: (Критич. нариси).— К.: Наук. думка.— 154 с.
- ТИМЧЕНКО І. П. Соціально-економічні та ідеологічні предпосилки релігійності жінки: (На матеріалах Закарпат. обл.).— К.: Знання УССР.— 48 с.
- Утвердження науково-матеріалістичного світогляду: (Соц.-психол. фактори формування масового атеїзму трудящих). (АН УРСР, Ін-т філософії; Ред. колегія: М. М. Закович (відп. ред.) та інші).— К.: Наук. думка.— 288 с.
- ЕДЕЛЬМАН А. С. Іудейський догмат «богобраності» на службі сіонізму.— К.: Знання УРСР.— 22 с.
- ЕДЕЛЬМАН А. И. Иудаизм: прошлое без будущего.— Ужгород: Карпати.— 103 с.
- ЯРМИШ Г. Г. На другому полюсі релігії: (Критика християнського демонологізму).— К.: Знання УРСР.— 48 с.
- ЯРОСЛАВСЬКИЙ О. М. Як народжуються, живуть і вмирають боги і богині.— К.: Політвидав України.— 260 с.
- КОРСУНСЬКА Б. Л. Філософські мотиви у творчості Павла Тичини.— К.: Наук. думка.— 226 с.
- САВЕЛЬЄВ Ю. К. Основні етапи історико-філософського процесу; (Матеріали до лекцій).— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 50 с.

КРИТИКА СУЧАСНОЇ БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

АЛЕКСЮК А. М., ЧОРНИЙ В. М. Критика сучасник буржуазних концепцій виховання.— К.: Знання УРСР.— 47 с.

БЕЛЮСОВ М. Політика мира и кризис «советологии».— К.: Політгиздат України.— 99 с.

БЕРЕНШТЕЙН Л. Ю. Сіонізм як різновид расизму.— К.: Політвидав України.— 71 с.

ГАМОЛЬСЬКИЙ Л. В. Тризуб і «зірка» Давида: Вид. 2-е, доп.— Дніпропетровськ: Промінь.— 222 с.

ДОВБУШ Р. О. Критика буржуазних концепцій з питань про рушійні сили розвитку суспільства.— К.: Знання УРСР.— 23 с.

ЕПШТЕЙН А. І. Сіонізм — лютий ворог інтернаціонального єднання трудящих.— К.: Знання УРСР.— 46 с.

КРУГЛОВ С. М., ФОМИЧЕНКО В. В. Радикалістські ілюзії сучасного дрібнобуржуазного анархізму.— К.: Знання УРСР.— 46 с.

МАЙБОРОДА І. Т. Суспільство без майбутнього.— К.: Знання УРСР.— 48 с.

НАГОРНА Л. П. Правда Великого Жовтня і вимисли фальсифікаторів.— К.: Знання УРСР.— 48 с.

ОВСЮК О. М. Індустрія сенсації і диверсії: (Про буржуазну пропаганду).— К.: Політвидав України.— 79 с.

ПРИМАТОВ В. В. Критика ревізіоністських фальсифікацій ленінської теорії соціалістичної революції.— К.: Політвидав України.— 76 с.

СИМОНЕНКО Р. Г. На утриманні реакції: (Український буржуазний націоналізм — ворог миру і суспільного прогресу).— К.: Політвидав України.— 142 с.

ЯРМИШ Ф. А. Науково-технічна революція і загострення ідеологічної боротьби на сучасному етапі.— К.: Знання УРСР.— 46 с.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

АССОНОВА Н. Т. Соціалістичні погляди українських революціонерів-демократів (кінець ХІХ — початок ХХ ст.).— К.: Вища школа. Вид-во при Київ. ун-ті.— 128 с.

Склали: Л. Т. ІВАНЕНКО,
Л. М. КРИШТАЛЬ

Наші автори

- ОКСАМИТНИЙ**
Віталій Васильович — кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник Інституту держави і права АН УРСР
- ПОЛІЩУК**
Олександр Олександрович — кандидат філософських наук
- АНУФРІЄВА**
Рима Андріївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- МАЗУР**
Віра Миколаївна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- АЛОНОВА**
Валентина Георгіївна — старший викладач Київського державного художнього інституту
- ГРІНЧЕНКО**
Любов Михайлівна — аспірантка Київського державного педінституту ім. О. М. Горького
- ЗЛОБИНА**
Олена Генадіївна — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ДОНЧЕНКО**
Олена Андріївна — аспірантка Інституту філософії АН УРСР
- ХОБТА**
Іван Павлович — аспірант Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- ЗВІГЛЯНИЧ**
Володимир Олександрович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАРАХОНСЬКИЙ**
Борис Олександрович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- БУХАЛОВ**
Олександр Юрійович — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- КАЗІЄВ**
Нізамі — аспірант Інституту філософії АН УРСР
- ЛЮБІВИЙ**
Ярослав Валер'янович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- КАРАБАНОВ**
Микола Васильович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЛУТАЙ**
Владлен Степанович — доктор філософських наук, професор Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка
- МАЗЕПА**
Володимир Іванович — доктор філософських наук, завідувач відділом етики й естетики Інституту філософії АН УРСР
- ЯРАНЦЕВА**
Надія Олександрівна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СОБОЛЬ**
Ольга Миколаївна — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. КУЦЕНКО (головний редактор), В. Г. АНТОНЕНКО, Ю. Ф. БУХАЛОВ, В. Л. ВАСИЛЕНКО, В. І. ВОЙТКО, І. П. ГОЛОВАХА, А. Т. ГОРДІЄНКО, В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО, В. В. КОСОЛАПОВ, І. Ф. НАДОЛЬНИЙ, О. С. ОНИЩЕНКО, М. О. ПАРНЮК, М. В. ПОПОВИЧ, Л. В. СОХАНЬ, В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ (заступник головного редактора), В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО, В. І. ШИНКАРУК

Відповідальний секретар редакції Я. Б. ПОПОВА

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор Б. В. Сушко

Технічні редактори Л. М. Кравченко, Т. М. Шендерович

Коректор І. В. Плюта

Здано до набору 18.07.78. Підп. до друку 13.09.78. БФ 33579. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,9. Обл.-вид. арк. 12,08. Тираж 2400 пр. Зам. 8-742.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252004, Київ-4, Репіна, 4.

«ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ» № 5, 1978. (На українському мові). Научно-теоретичний журнал Інститута філософії АН УРСР. Основан в 1927 г. Виходить 6 раз в год. Адрес редакції: 252001, Киев-1, ул. Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги Республіканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР. 252004, Киев-4, Репіна, 4.

ПОДПИСЫВАЙТЕСЬ
НА ЖУРНАЛ АКАДЕМИИ НАУК СССР

„Общественные науки“

Выходит 6 раз в год

На русском языке.

Индекс — 70677.

Журнал знакомит читателей с новыми работами представителей всех областей общественнонаучного знания, прежде всего — в исследовании актуальных комплексных проблем.

Центральное место в журнале занимают материалы, посвященные теоретическим и практическим вопросам социалистического и коммунистического строительства, развития и укрепления мировой системы социализма.

На страницах журнала широко освещаются международные связи советских обществоведов, их сотрудничество с учеными братских социалистических стран.

Подписка принимается агентствами «Союзпечати», отделениями связи и общественными распространителями печати. Номера за 1978 г. можно приобрести, обратившись по адресу: 103012 Москва, Б. Черкасский пер., 2/10, «Академкнига»

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ, ЧИТАЙТЕ ЖУРНАЛ

„ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА“

ОРГАН ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

Журнал систематично висвітлює актуальні проблеми, поставлені перед марксистсько-ленінською філософією історичними рішеннями XXV з'їзду КПРС, іншими програмними партійними документами, вміщує теоретичні матеріали, в яких аналізується втілення в життя і діяльність розвинутого соціалістичного суспільства положень нової Конституції СРСР, Конституцій союзних і автономних республік. Він широко знайомить читачів з найновішими досягненнями марксистсько-ленінської філософської науки, з найважливішими здобутками природознавства та суспільствознавства, що мають світоглядне та методологічне значення, піддає аргументованій критиці сучасну буржуазну філософію. На сторінках журналу досліджуються питання соціалістичного способу життя, взаємозв'язку науки і практики, проблеми історії філософської та соціологічної думки. Враховуючи запити читачів, журнал друкує методичні розробки та пропагандистські матеріали, публікує статті для слухачів теоретичних семінарів системи партійної освіти. Систематично публікуються огляди літератури з найактуальніших філософських проблем, науково-інформаційні та реферативні матеріали, бібліографічні довідки, друкуються рецензії на філософську літературу, вміщуються рекомендації щодо напрямів і завдань філософських досліджень на Україні, висвітлюється наукове життя в республіці, в Радянському Союзі, за рубежем.

Журнал «Філософська думка» розрахований на широке коло читачів: науковців, викладачів і студентів вузів, працівників партійних, радянських і громадських організацій, пропагандистів.

Періодичність журналу — 6 номерів на рік, обсяг — 12 друкованих аркушів. Передплатна ціна — 2 крб. 40 коп. на рік.

Передплату приймають всі агентства «Союздруку», відділення зв'язку, листоніші, громадські розповсюджувачі преси на підприємствах, в установах, учбових і культосвітніх закладах.

«НАУКОВА ДУМКА»

Філософська думка, 1978, № 5, 1—136